

valóság

A TARTALOMBÓL

Magyar Beck István: Rendszerváltásunk rejtett ideológusa

Dr. Birkás Antal: Engedelmesség és ellenállás Luthernál

Várdy Béla: Szigetvár meghódítása 1566-ban és a Zrínyiasz létrejötte

Németh István: Hantos Elemér közép-európai alternatívája

Győri Szabó Róbert: Identitás és futball Korzikán

Kertai Pál: Az én szociáldemokráciám

Kapronczay István: Gondok és kitörési lehetőségek az élelmiszeriparban

Prugberger Tamás: A hazai foglalkoztatás- és munkanélküliség problémái

Boleratzky Lóránd: Államjogi reformok aktualitása

Kapronczay Katalin: Öt évszázados időutazás Itáliában

2
0
1
0

1

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2010. január LIII. évfolyam 1. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1428 Budapest, Pf. 51
Telefon: 327-8965
Fax: 327-8969
E-mail: valosag@mail.datanet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Egri Nyomda Kft.
Felelős vezető
Kopka Viktor
ügyvezető igazgató

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:

Nemzeti Kulturális Alap,
Oktatási és Kulturális
Minisztérium.

nka
Nemzeti Kulturális Alap

A projekt az Európai Unió
támogatásával, az Európai
Szociális Alap
társfinanszírozásával
valósul meg.

Új Magyarország
FEJLESZÉSI TERV

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula
Vigh Károly elnök
Zoltán Zoltán

Főszerkesztő
Tőkéczi László

Szerkesztők
Kapronczay Károly
Loppert Csaba
Loppert Dániel

Rendszerváltásunk rejtett ideológiusa

„Te nagy konyhádba helyezéd embered
S elnézed néki, hogy kontárkodik,
Kotyvaszt s magát istennek képzeli.
De hogyha elfecsérli s rontja majd
A főztet, akkor gyűlsz késő haragra,
Pedig mit vársz mást egy műkedvelőtől?”

(Madách Imre: Az Ember tragédiája)

(*A probléma felvetése*) Talányos címünk voltaképpen egy kérdést rejt magában. Nevezetesen azt, hogy ki is a mi rendszerváltásunk rejtett ideológiusa? De vajon kit érdekel ez a kérdés? A kétkezi vagy a rutinmunka emberét, netalántán a szerencsétlen munkanélkülit nyilván kevésbé, ha egyáltalában. A jobban tájékozott értelmiségi – ha már élt is valamennyit a múlt rendszerben – megtanulta, hogy a kapitalizmus úgymond ideológiamentes társadalom. Ideológiája állítólag csak a szocializmusnak volt. Esetleg a szocializmust megelőző társadalmak egy részének. Ideológiás és ideológiamentes kultúrákat ismereteink szerint eddig nem különböztetett meg és nem analizált a kultúratudomány. A kapitalizmust viszont – mint hívei mondják – az emberek *jól felfogott érdeke* mozgatja. Arra most nem szeretnék bővebben kitérni, hogy a rendszerváltás forrónak ható éveiben alig esett szó a kapitalizmusról, *de még a társadalomról sem*. Piacgazdaságról szolt a politikusi terefere. Mintha a vitéz nemzet csak lovat váltott volna maga alatt – ez volt a néhai Antall József nota bene rosszálló értelmezése a rendszerváltás fogalmának –, és minden más marad a régiben. Vagy talán ebben a nyeregben vágatva még jobban megközelítjük azt, amiről a szerencsétlen szocializmus legfőljebb csak álmodozhatott? Ezt alátámasztandó, földézem itt emlékeimben egyik előadásomat a rendszerváltás évéből, ahol a társadalom szót mégis meg mertem kockáztatni, amire az egyik jelenlévő azonnal rám sütötte a „szocialista” – akkor még szitokszónak nevezhető – bélyegét (az is lehet, hogy tette ezt egy volt párttag, ami én sem akkor nem voltam, sem most nem vagyok). Nos, a piacgazdaságról kiderült, hogy teljes vertikumában kapitalizmus és meglepetésünkre tetemes ideológiákat gyárt önmagáról, mint az ideális társadalomról, amely annyira jó, hogy vele a történelem – ird és mondd – nem csak a csúcsára jut, hanem le is zárul (Fukuyama, 1992). Vagy talán csak zsákutcába jutottunk volna?

(*A probléma kifejtése*) A fenti megjegyzések után azt hinnők, a kapitalizmusba történt visszaváltás mégiscsak az ilyen Fukuyama típusú fizetett álomlátók nyomán következett be. Szó sincs róla. Európát – és vele a világunk jelentős ázsiai, ausztráliai, afrikai stb. részét egy hatalmas rész-nyugati civilizáció asszimilálja, az Észak-Amerikai Egyesült Államok. Rész-nyugati azért, mert a nyugati civilizációnak létezik egy ősbib, európai fele, de ez is már erősen amerikanizálódik olyannyira, hogy szembefordul eredeti önmagával. Sietek előre bocsátani, hogy tanulmányom nem USA ellenes írás. Azon szerencsésekhöz tartó-

zom, akik azokban a rendszerváltó években nem csak eljutottak az Értől az óceánig, hanem túl is repültek az óceánon. Sőt, ott a világ egyik legjelentősebb kreativitáskutató központjában dolgozhattam, és ottani munkámért – amely döntően egy új, általam már 1977-ben javasolt és alapjaiban lefektetett tudományterület részletesebb körvonalazása és előadása volt – kitüntető oklevelet, majdan pedig Alex Osborn professzori címet kaptam, amit ma is viselhetek. Számos jelentős tudós, még több egyetemi hallgató és hallgatócsoport vendége voltam és közlőleg megismerkedtem a nem bűnöző, hanem keményen dolgozó, tájékozott és becsületes amerikai középosztály mentalitásával. Számomra az Egyesült Államok lényegét ez a mentalitás fejezi ki hosszútávon. ***Hanem az amerikanizálódás itt Európában óhatatlanul – azaz törvényszerűen – a nemzeti kultúrák ellen vívott gazdasági és információs háborúk formáját öltötte.***

Az USA ugyan egységes állam, szinte minden középületén ott leng a sokcsillagos amerikai lobogó, de a kisebb államai nem nemzeti, hanem csupán jogi és közigazgatási egységek, amelyek számos gazdasági szállal kötődnek egymáshoz. Az, ami ma nálunk Európában az egységesítés nevében gazdaságilag és jogilag zajlik, az államok és a kisbirodalmak autonómiájának korlátozása, Észak-Amerikában a XIX. századi szecessziós háborúban ment végbe. De akkor sem viselte magán a nemzeti kultúrák fölszámolásának jellegét. Ott akkor is az egyének újabb, korszerűbb gazdasági és politikai szabályozása volt napirenden, ahogy azóta is ez a kérdés foglalkoztatja az amerikai közéletet. ***Ugyanis, a Kolumbusz utáni Amerika nem etnikumok és nemzetek áttelepedésével jött létre, mint a nagy népvándorlások idején Európa, hanem a különböző etnikumok és nemzetek hazájuktól elszakadni vágyó és el is szakadt fiainak és leányainak, esetleg ezek kisebb csoportjainak a kivándorlásával. Érthetőek tehát az egyénközpontú amerikai liberalizmus mély gyökerei „a nagy tengeren” – az Atlanti óceánon – túl, ellentétben az etnikumok és a nemzetek, valamint ezek nyelveinek és hagyományainak ápolására szövetkezett Európai társadalmi szerkezet kialakulásával.***

Európa amerikanizálása tehát elképzelhetetlen az etnikumok és a nemzetek legalább olyan mértékű szétforgácsolása nélkül, amely ezeket az etnikumokat és nemzeteket arra a méretre vágja vissza, amely még megengedett az Egyesült Államokban is. Ez rendkívül súlyos probléma Európában, ahol az egyén identitása elsősorban etnikum- és nemzetfüggő. És ***a liberalizmus is elsősorban, mint nemzeti liberalizmus létezik*** a sajátos európai nyugaton. Az európai közép és az európai kelet még ezt a liberalizmust is nehezen viseli. Még a nemzetközösségek is inkább elfogadhatók számára, amint ezt az Osztrák-Magyar Monarchia és az Orosz Birodalom példái mutatták. Nagyon tanulságos olvasmány ebből a szempontból Gyenyikinnek – az egyik letehetségesebb első világháborús cári tábornoknak, majd a cári hadsereg maradványaiból összeállt ellenforradalmi monarchista tisztizsoltó ezrednek egyik kiemelkedő vezetőjének – önéletrajzi műve, ahol elmondja, hogy az első világháború elején az Orosz Birodalom nyugati államai, mint például Finnország, Lengyelország, a balti államok stb. rendre felsorakoztak manifesztumaik és tetteik révén az Orosz Birodalom mellett. Ugyanez történt az Osztrák-Magyar Monarchiában, amelynek rendkívüli – elsősorban osztrák és magyar elemekből álló – katonai erejéről imponáló képet fest az orosz tábornok (Gyenyikin, 1990-es kiadás).

Ezeket a birodalmakat csak a súlyos katonai vereségek tették kétségessé népeik számára. Ahogy az Európai Unióban ez ma is történik, ***a jelenlegi – hadüzenet nélküli – gazdasági, információs és ökológiai világháború*** kellős közepén. Az Egyesült Európa lehetőségét és elkerülhetetlenségét már a német közgazdász Friedrich List is fölvetette a XIX. században (List, 1841). ***De konkrét tervet arra nézve, hogy mi fogja pótolni a föl-***

számolt nemzeti kultúrákat, amelyek nem csak egységei az európai szerveződésnek, hanem támaszai is az európai embernek, azóta sem dolgozott ki senki. Mi több, a nemzeti nyelvek és a bennük impliciten rejlő kulturális programok következetes fölszámolása a ma érvénybe léptetett – és feltehetően tudatos – nyelvrömbölés révén olyan űrt támaszt az európai kultúra alapjaiban, amely kétségessé teszi bármilyen újabb kultúra megjelenését az Uráltól nyugatra. Még nagyon jól emlékszem az 1990-es évek közepén tett előadói utamra Izlandon, pontosabban az Izlandi Egyetemen, ahol az engem meghívó filozófia professzor, Arnór Hannibalsson, aki remek angolsága ellenére főleg közel két tucat izlandi nyelven megírt szakkönyvvel képviseltette magát a tudományban, az egyetlen Izlandi Egyetem jövőjéért aggódott. Amikor megkérdeztem tőle, hogy miért ír tudományos műveket egy olyan, mennyiségi szempontból kis nyelven, amelyet – akkoriban – csak közel 230 000 izlandi beszélt a szigeten, Hannibalsson professzor azt válaszolta, hogy azért, mert ő a saját népének ír. Ez a motiváció a hagyományos nemzeti Európában nagyon elterjedt. Azonban a nemzeti nyelveken megjelent értékes művek százezrei vagy milliói most azzal a nyomasztó perspektívával kényszerülnek szembenézni, miszerint szerzőik munkássága hiábavaló volt és csak az angol kulturális paradigmáknak megfelelő művek kerülhetnek a tágabb európai olvasó és gondolkodó közönség elé. Akik pedig nem beszélnek, és nem olvassák az angolt, teljesen kimaradnak a készülő új európai kultúrából (vagy inkább civilizációból).

(Merre vezetnek útjaink?) Hihetünk-e abban, hogy a tárgyi, jogi és szervezeti civilizáció, amely nem kultúrára épül, hanem – mint a nyugati szél –, oldalról tör be a kultúrák helyébe, képes kitölteni ezt az űrt és tud kultúráként is funkcionálni? Hiszen még az Egyesült Államokban is létezik kultúra, e kifejezés hagyományos – a „civilizáció” jelentésétől eltérő – értelmében. Csak éppen a pop műfajok hatalmas piacától beárnyékoltt háttérben. Magamra nézve is szégyen, hogy az Egyesült Államok kultúrájának újonnan született minőségi darabjairól én is – akinek pedig a szépirodalom és a zene mindennapi kenyere – csak Csíkszentmihályi Mihálynak a jelentős alkotók körében honos, úgynevezett „nagy kreativitást” (Morris Stein kifejezése) népszerűsítő kitudó bestselleréből értesülök (Csíkszentmihályi, 1998). Bár számos esetben jártam az Egyesült Államokban, de azon magas színvonalú egyetemi tanári körökben, ahol megfordulhattam, soha nem esett szó az észak-amerikai művészetek színvonalas, korszerű és izgalmas darabjairól. Mintha nem is léteznének. Még a kreativitáskutatók köreiből is jobbra csak a hétköznapi „kis kreativitás” (ismét Morris Stein kifejezése) örvendett kitüntetett figyelemnek. A regényirodalom eminens darabjairól még a klasszikus kultúra bűvöletében élő Oroszországban is megannyi esetben csak, mint „fikciókról” esett szó, nem ritkán pejoratív értelemben. Fikción többnyire kitalált történeteket értve. Az általános helyzetet az alábbi paradoxonnal fejezhetjük ki: **a kultúra mindinkább önmaga perifériájára sodródik.**

(A sajátosságok nyitott kérdése) A nemzeti és etnikai kultúrák fölszámolása mindenütt másképpen zajlik. Csak az eredmény ugyanaz. E főnti két mondat természetesen feltevéseket rejt, minekutána e pillanatban nyilvánosan még nem létezik a rendszerváltások világméretű összehasonlító vizsgálata. A tudományból – akár az élet összes területéről – kivont tőke de facto nem is engedi az effajta kutatásoknak még a beindítását sem. De jure természetesen folynak ilyen vizsgálatok. Csak annyit tudunk, hogy a multinacionális privatizáció teljes körűvé igyekszik válni. Az elsősorban individuumokra építő – tehát amerikai jellegű – liberalizmus szellemében egyéni kisajátítások folynak, ami nem tagadja a hatalmas multinacionális privatizáló csoportok létrejöttét (akár politikai pártok álarcaiban

is). Ezek koronként és esetenként éppoly törvénytelenek, amilyeneknek a kora újkori piaci irányú rendszerváltások mutatták magukat elsősorban Angliában, majd a Kontinensen is, elsősorban a közös paraszti földek és erdők felé nyújtva ki mohó kezeiket. A lutheri, azaz a nemesi – hatásaiban egy rendszerváltással fölért – szekularizáció is csak vallási tételekkel volt képes legitimálni magát. Itt azonban a korabeli nagy művészetek legfőbb korifeusának, a katolikus egyháznak a közös vagyonát kurtították meg. Miután e mozgalom Rómától viszont megtagadta mindennemű piacosodás bevezetését a katolikus szervezetkolosszusba.

(Egy méltányosságot célzó közbeszólás) Közbevetőleg meg kell azonban jegyeznünk azt is, hogy a mohóság elsősorban a létező és a lehetséges luxus-cikkek felé irányult, mint például a szép kelmék, bútorok, étkezőeszközök, fegyverek, paloták stb. ***Mivel azonban a luxuscikkekből lesznek a később össznépivé váló fogyasztási cikkek – igaz, hogy utóbb már csak standardizáltan –, a pszichológiai motor, amely forgatja és viszi előre a privatizált társadalmakat, nem elhanyagolható erő az össztársadalmi fogyasztást tekintve.*** Már ameddig a túlszaporodással együtt növekvő túlfogyasztás ezt engedi. Mert egy idő után e trendnek természetesen meg kell törnie. De akkor sem azért, mert mi, emberek, a túlfogyasztás révén el tudnánk pusztítani minden életet a Földön, ahogy a környezetvédők ezzel szeretnek érvelni. Viszont el tudjuk pusztítani azon evolúciós fülkéket, amelyeket az emberré válás során – de főleg az után – elfoglaltunk és a létfeltételeinkké tettünk. ***Ezért volna jóval helyesebb nem környezetvédelemről beszélni, amelyben a részvétel fakultatív, hanem létfeltételeink védelmét tűzni ki célul, ahol mindenkinek szigorú kötelességei vannak.*** Edward Wilson legújabb művének egyik fontos tanulsága, hogy a mégoly szervesen összeálló elemekből szerveződött és szerveződő bioszféra jelentősebb részéhez az embernek hozzáférése sincs, tehát hatalma sem az elpusztításához (Wilson, 2006). Kár, hogy Wilson csak a premisszákat fejt ki. A zárótétel levonásával ebben a könyvében adósunk marad. Eszerint ugyanis az ember legföljebb csak indirekt öngyilkosságot követhet el létfeltételeinek a fölszámolásával. De – mondjuk úgy – az Isten művét nem törölheti.

(A magyar ugaron) Mármost akkor visszatérve tanulmányunk fő kérdéséhez, világossá vált, hogy, egyszerű kutatókként, a jelenben megbízhatóan csak a magyar rendszerváltást tudjuk szemügyre venni mind gyakorlatában, mind pedig ideológiailag. Az első, amit mindnyájan észreveszünk, az emberek kiűzése az ipari munkákból épp oly erőszakos és törvénytelen módon, ahogy ez történt a közös földek és erdők kisajátítása során mind a fönt vázolt reneszánsz idején, mind pedig a reneszánsznak modellt adó ókorban, amikor az ókori piacgazdaságok számolták föl a törzs közös természeti vagyonát és tették egyéni birtokokká őket. A mi rendszerváltásunk tehát precedensek hosszú sorával rendelkezik, amit érdekes módon a történész Antall József – utóbb a rendszerváltásunk első miniszterelnöke – sem vett észre, sőt egyenesen tagadott. Éppen ezért jogos tanulmányozni, mi teszi sajátossá ***ezt a mai piaci*** rendszerváltást a többihez képest. Mind időben, mind térben. A kérdés – ismételjük – azért jogos, mert nem csak a történelemben követték egymást a különböző privatizációs rendszerváltások, hanem a XX. század végén egyszerre, közel azonos időszakban világszerte zajlottak privatizációs jellegű és szándékú rendszerváltások. A legközelebbi nembeli állapotot követően tehát most a sajátosságokkal készülünk foglalkozni.

Az első, ami Magyarországon szembeötlik, az a politikai erő, amely a jelenlegi rendszerváltást keresztülvitte. Köztudott, hogy ez az erő a korábbi rendszer, a szocializmus, elitcsapata, amely eredetileg éppen a piacgazdasággal, illetve a kapitalizmussal szemben

definiálta magát. A rendszerváltás eddigi húsz évéből, ötször négy választási periódusából hármát tudhat maga mögött. Ez végeredményben politikai ellentmondás, amelynek mégis elképzelhető racionális magyarázata van. Ha például a nemzetközi politikai színtérré fordítjuk figyelmünket, elmondhatjuk, hogy valaha ennek az elitnek volt feladata, hogy ezt az országot alávesse a szocializmus nemzetközi világrendjének. Van tapasztalata tehát a szóban forgó, illetve az ahhoz hasonló problémák megoldásában. Ezzel azt hiszem tapintatos formát adtam egy nyersebben is kifejezhető tevékenységnek. Ámde nekem nem célom, hogy stilsztikai konfrontációkba merüljek, annál is inkább, mert magam a kérdésnek nem ezt az oldalát tartom igazán fontosnak. És – továbbá – feltételezem, hogy a nyugatról visszaáramló emigráció legalább ilyen mértékben kezelni tudta volna a nemzetközi kérdéseket, ha nem jobban. A volt szocialista elit választási sikereit a magyar nép szociális elvárásai, valamint az előző rendszer csúcsvezetőinek azok a képességei és feltételezett örökségei is előidézték, miszerint azok tudtak egy nem elhanyagolható autonómiát kiharcolni a szocialista államok körében a magyar érdekek némi érvényesülése számára. Akkoriban az úgynevezett második gazdaság (Gábor, Galasi, 1982) révén valamelyest megérezhettük a piac elkerülhetetlenségét és előnyeit úgy, hogy annak a hátrányai még nem jelenhettek meg. Lévén ezeket bizonyos állami garanciák tartották féken, amelyeket utóbb a rendszerváltást vezénylő privatizáció szocialista élcsapata minden szempontból összeegyeztethetetlennek tartott a teljesen független és önszabályozó piaccal (amiről ma egyre inkább kiderül, hogy nem létezik és nem is kívánatos). A szóban forgó nemzeti autonómia pedig nem elhanyagolható szempont az Európai Unión belül sem.

(A magyar ugar alatt) A racionális magyarázat mindazonáltal jóval mélyebben fekszik a magyar ugar alatt. Érdemes itt beleásni ebbe az „ugarba”, ugyanis a jelen sorok írója itt gyanítja „fű alatt” a rendszerváltás rejtett ideológiáját legalábbis Magyarországon. Bár az sincs kizárva, hogy ami itt lezajlott, az egy – a Magyarországinál – tágabb esete a rendszerváltásnak. ***Talán mindenütt, ahol az eredeti szocialista elit ragadta magához a kezdeményezést, a rendszerváltás marxi alapokon fordult Marx-ellenessé. És ezzel választ is reméltünk adni a tanulmány címében föltett kérdésre. A továbbiakban ezt a feltevést kísérreljük megalapozni.*** Kezdjük azzal a megjegyzéssel, amelyet a magyar „baloldal” egyik vezetője tett a magyar televízióban 2009 őszén. Azzal, tudniillik, hogy e megjegyzés szerint ez a politikai elit nem csinál félmunkát, hanem a rendszerváltás kompromisszumok nélküli végrehajtását tekinti a programjának. E megállapítás nem idézet, egyben s másban pontatlan is lehet, de a stratégia lényegét kifejezi. A történelmi baloldal – értve ezen a klasszikus baloldalt, főként annak az első világháború idején kialakult, illetve kialakított szélsőséges formáit, amelyek egy világrendszert is képesek voltak megteremteni –, nos, a történelmi baloldal gyakran dicsekedett kategorikus természetével, amibe viszont utóbb bele is bukott. Csak amíg a történelmi baloldal az etatista centralizáció értelmében volt konzekvens, addig a jelenlegi rendszerváló „baloldal” a privatizációt hajtja keresztül minden ésszerű határon. Feltevésünk tehát úgy is pontosítható, hogy mind a két baloldal esszenciálisan szélsőséges, jöllehet értéktanilag szemben áll egymással. Amíg a történelmi baloldal koherens állami centralizációt sürgetett és kényszerített ki, ez a „baloldal” ugyanezt a privát szféra uralmával kísérli megtenni.

Honnan – vagy inkább kitől – származik az a műveltség, amely mind a gondolkodásmód módszertani vonatkozásait, mind pedig annak a tartalmát tekintve szakmailag is fölkészítette a baloldalt arra, hogy önmaga ellentétét is képes legyen kibábáskodni egy új birodalom – az Európai Unió – keretei között. A baloldal legjelentősebb ideológusa Karl Marx

volt. **Marx eredetileg a tudományos szocializmusról beszélt, azonban ehelyett filozófiai szocializmust alkotott meg.** Világhírű műve, a *Tőke*, a grafomania eklatáns példája. De a mű feltehetően nem azért szenved egyfajta zseniális bőbeszédűségben, mert Marx ez által szeretett volna Németországban katedrához jutni, ahogy ezt Marx több méltatója is hiszi. A *Tőke* leírhatatlan bőbeszédűségét elsősorban az – a Kurt Gödel előtt még érthető – ambíció tüzelte, hogy mestere egy zárt logikai rendszert hozzon létre, amelyben minden alapkérdés letárgyalható. Ama ellenséges viszony, amellyel nem csak a marxisták többsége, hanem maga Marx is viseltetett a marxi művek továbbfejlesztése iránt, köszönő viszonyban sincs a kumulatív fejlesztést pártoló tudományos gondolkodásmóddal. Ez az ellenséges viszony inkább a zártnak és önmagában koherensnek remélt gondolatrendszerek alkotóira jellemző. Sajnálatos módon csak Kurt Gödel munkássága óta tudunk az efféle rendszerek lehetetlenségéről. **Minden rendszert csak a nála egyetemesebb rendszerek, azaz a kiinduló rendszer továbbfejlesztései tehetnek koherenssé. A koherenciának ennél fogva ára van: a rendszer zártságának a fölmondása.** Nem csoda tehát, hogy a számos humanista értéket tartalmazó marxi életmű sorsa – a fejleszthetőség tanítványokra is kötelezővé tett tiltása miatt – az elavulás lett.

Pedig néhány ma divatos irányzatnak Marx volt a hatásos kezdeményezője. Így például a globalizáció eszméjét Saint-Simon nyomán Marx fogalmazta meg nagy elődjénél hatásosabban, igaz eszmevilágának megfelelő módon, ami nem vethető a szemére. Globalizációt meghirdető tézise így hangzott: „Világ proletárjai, egyesüljetek!” Különbözően érthető, hogy nem a gazdasági versengésben álló magánvállalatok ideológusai hirdették meg először az egyetemessé válás igényét, hanem a szolidaritásra épülő és építő klasszikus baloldal. Ugyanakkor az is figyelemre méltó, hogy Marx szerint a munkások világméretű egyesülése a kapitalizmus világméretű elterjedését fogja követni, amivel Marx a tőkés globalizáció első – vagy egyik első, de mindenképpen a leghatásosabb – ideológusa lett. Ugyanakkor a filozófus nem számolt komolyan azzal, hogy az osztályharcban nem feltétlenül a tulajdonosi réteg lesz a végső áldozat. A kétkezi munkás gazdasági indíttatású és eszközű kiirtása is napirendre kerülhet a technikai eszközök mind intenzívebb fejlesztése nyomán. És ebben az esetben – a kapitalizmus világméretű győzelme után – már nem lesz elegendő proletár, aki végrehajthatná a hön öhajtott munkás-globalizációt.

A mi XXI. századi magyar rendszerváltásunk szempontjából a marxi elmélet legnagyobb hiányossága kíméletlen kritikai szellemében keresendő. Amilyen nagy súlyt fektetett Marx a kapitalista vállalatok tanulmányozására és bírálatára, olyan kevésbé érdekelte őt az általa jóslott rendszer belső fölépítése. Ma úgy mondanánk, a vállalatainak, a szervezeteinek és az intézményeinek természete és jellege. E tekintetben is hasonlít Marx az emberi lelket búvárló, de elméletei továbbfejlesztését szintén rossz szemekkel figyelő Sigmund Freudra. Alapjában véve mind a két gondolkodó csak a problémák feltárását tekintette feladatának. A megoldások tekintetében csak kisszámú általános elvet dolgoztak ki. Marx főként a „kisajátítók kisajátítását”, Freud pedig az elfojtottak tudatosítását. Szinte minden, a hétköznapi élet megszervezését illető elgondolást Marx az utópiák fogalma alá sorolt és száműzött a komoly intellektuális vállalkozások köréből. Majd a „kisajátítók kisajátítói” a maguk idejében tudni fogják, mi a dolguk, mondta és írta (Marx, 1867), ahogy Freud is a pácienseire bízta, mit kezdenek a tudatuk számára föltárt tudattalanjaikkal. Holott, ha Marx alaposabban megvizsgálja – éppen ebből a szempontból – a polgári társadalmak vallási, filozófiai és tudományos előkészítését, tengernyi utópiával találta volna szembe magát. A polgári társadalmak egész története jószerével nem más, mint szembesülés Kálvin, Locke, Montesquieu, Smith, James stb. szellemével és/vagy állandó fölállalása tanaik szükségé-

gessé nyilvánított változtatásainak, illetőleg szorongás a nagy tanalapítók előtt normáik utólagos torzítása, illetve figyelmen kívül hagyása okán.

Mindezekből viszont nyilvánvalóan csak egy dolog következhet. Az – tudniillik –, hogy aki, még ha brossura-nívón is, megismerkedik a marx gondolatokkal, a kapitalista vállalatokat – főként azok személyzeti politikáját – ismeri meg, és fogalma sem lesz arról, hogy mit tegyen például egy mindenre kiterjedő államosítás után. ***Ezért válhatott egyszemélyi diktatúrává az államosítást követően a szervezeti szempontból üresnek maradt szocialista modell. És ezért válhatott a kapitalista szerveződés szakértőjévé jóformán mindegyik – akár közepesen képzett – káder, aki úgy döntött, hogy rendszerváltó lesz a XX. század végén.*** Igaz, a szocializmus ráérezte erre a hiányra és olyan kutatásokba kezdett, mint például a „Szocialista vállalat” című projekt, anélkül, hogy előzőleg érdemi definíciót tudott volna adni a szocialista vállalatnak. Ennél a projektnél sikeresebb próbálkozás volt a Magyar Szervezéstudományi Iskola, amely gyökereit Magyary Zoltán közigazgatás-tudományi műveiben, Heller Farkas közgazdasági munkásságában és Moór Gyula jogfilozófiájában stb. kereste. Ez az iskola – amelynek emlékét Erdősi Gyula kezdeményezésére, mint az Iskola hajdani tagjai, nemrég felelevenítettük – a múltban és a jelenben csak epizód lehetett és lehet, mert az etatista szocializmussal éppúgy szemben állt, mint állna – ha még ma is lenne követője – monetarista ökonomizmussal. E sorok írója meg van győződve arról, hogy az MSZI jellegű szervezet- és szervezéstudományi iskolaké a jövő (Magyari Beck István, 2008). De a föllépésünk egyelőre úgy tűnik korai volt. Marad tehát a marx idők kapitalista vállalatainak újraélesztése a szóban forgó post-kádéri – és nem post-kádári – erők részéről, Marx érzékletes, csak egy kissé túlmagyarázott és dramatizált formájában. Mert kapitalizmus többféle is létezett, létezik és talán létezni is fog. Marx azonban mindenképp előtt a kegyetlenségétől hírhedté vált manchesteri kapitalizmust elemezte, és ezért a marx műveken szocializáltak is ezt ismerik a legjobban, és ennek a helyreállításán fáradoznak. Ebből kifolyólag kerülnek szembe előbb vagy utóbb mind a post-szocialista társadalmak elvárásaival, mind pedig a keynesi nyugat emberjogi követelményeivel. Hovatovább az ilyen vezetés a dél-amerikai gazdasági és katonai oligarchiákat idézi.

Létezik azonban a marxizmusnak egy másik, a tanalapító elveit közvetlenül kifejező és továbbító öröksége is. Ez pedig Marx csere-ellenessége és az a pénzelmélet, amely – a filozófiai monetarizmus elveivel egybehangzóan – elismeri a pénz univerzális értékmérő szerepét. Ezeken alapszanak a szóban forgó szerző, akit mi kissé maliciózus stílusban legalábbis a magyar rendszerváltás rejtett ideológusának neveztünk, piacellenes nézetei, amelyek bőséges alátámasztásra lelnek a „manchesteri empiria” részéről. Csakhogy a valóságos alternatíva nem kétágú: „piac vagy szocializmus”, hanem legalább háromágú villa. Pontosabban a piac hiányát két másik további aleset is előállíthatja: ***az etatizmus és a monopólium.*** A monopólium – egy eredendően piacellenes társadalmi entitás – is képes hosszú távon tervezni, sőt erre a tervezésre rá is van szorulva. Ha tehát a mester tanítványai keresni kezdik szép új világunkban az általuk előnyben részesített tervezéseméleteket, technikákat és gyakorlatot, a jelen tendenciák között azokra is hamar rálelnek a monopóliumok magaslatain. Mégpedig jóval magasabb rendű nívón és kivitelezésben, mint a leváltott társadalomban. A monopóliumok nem csak mennyiségi értelemben látnak messzebbre, mint a valaha ötéves terveknek hívott álmodozások, hanem sokkal pontosabban is jósolnak vagy erőteljesebben is kényszerítenek, mint a néhai diktatúrák. A gazdasági fegyver erősebb a katonainál, és halkabban, alattomosabban dörög. A maga korában Marx annyira el volt foglalva ***a manchesteri típusú vállalat és piac tankönyv értékű leírásával,*** hogy kevés ideje jutott a szabad verseny eredményeinek, a társadalmat fenyegető monopóliumoknak

az elemzésére. *Helyesebben ő a vállalatok növekedésében nem a gazdasági és a humanitárius katasztrófák előszelét érezte, hanem egy számára kedvező folyamatot, a termelés társadalmiasodását ünnepelte. És ezt pedig a kommunizmus elengedhetetlen előzményei közé sorolta.* Valahol ez is csillapítón hat a post-káderi lelkiismeretre. *Mármost így rajzolódk ki előttünk a legkorszerűbbnek vélt újkapitalizmusnak, a kapitalista tervgazdálkodásnak a komplex képe: manchesteri kapitalizmus a piacokon, ahol ezek még léteznek, plusz a monopóliumok, ahol a piacokat már sikerült felszámolni.*

(Zárótételek) Nehéz volna visszamenőleg föltenni azt az amúgy is tudománytalannak tekintett kérdést, hogy *mi lett volna, ha* a rendszerváltásunkat nem Marx tanítványai, hanem a polgári társadalom még mindig naiv és álmodozó hívei hajtják végre. A végeredmény feltehetően Márai Sándor tragédiájára emlékeztetne, csak ösztársadalmi szinten. Márai ugyanis eredendően hajlamos volt arra, hogy a polgárt a középkori és a középkor végi falakkal körülvett városok szorgalmas és tisztességes céhműveseivel azonosítsa. Ámde amikor az emigrációban megismerkedett a korabeli polgárság civilizációs és kulturális-művészeti teljesítményeivel, súlyos depresszióba esett. Erre természetesen semmi szükség, jóllehet a rendszerváltó társadalmak többsége Nyugat-, Közép- és Kelet-Európában post-szocialista „Márai-kórban” szenved. Ugyanis a nép mindig naiv volt és feltehetően az is marad. De lehetséges-e kigyógyulni ebből a nyomasztó állapotból? A mintát erre is kedvencünk, az európai reneszánsz, mutatja. Ui. a reneszánsz, amely szó szerinti fordításban bár újjászületést jelent, minden volt csak éppen nem újjászületés. Már a neve is vagy tévedésen, vagy hamisításon alapul. A reneszánsz – igaz, hogy az ókorra visszamenő fundamentalista ambíciókkal kezdte – voltaképpen egy új típusú társadalmat alkotott. Nem lehetett eltekinteni attól a közel nyolcszáz, illetve ezer évtől, amely az ókort elváltasztotta a középkor végétől és az újkor elejétől. *A reneszánsz voltaképpen a kultúra egyedülálló piacgazdasága volt és ennyiben sajátos a többi, inkább csak a materiális javakra épülő piacgazdaságok között.* Piacgazdaság volt, de magán viselte a középkor mély szellemiségét. A többi piacgazdaságban az emberi szellem távolról sem érvényesült ennyire. Ezért van az, hogy a történészek még ma is vitatkoznak azon, hogy a reneszánsz a középkor vége volt-e vagy az újkor eleje? De miét van szükségünk nekünk itt a reneszánsz felidézésére? Nos, azért, mert kevés történelmi időszak mutatja ilyen világosan és tisztán ama tény, hogy az új korszakok bár a régiek felidézésével indítanak, nem maradhatnak meg a merő utánzásnál. Minden új korszaknak hoznia kell valamit, amellyel továbbviszi a történelmet. Különbözik történelem, csak ismétlődések: az időben dadogó emberi sors. Döntse el az olvasó, ma melyik verzió érvényesül nálunk és – nem feltétlenül velünk egyező módon – Európában? A történelmi haladás, vagy a történelmi dadogás? Azt hiszem, a világ- és Európa szerű kibontakozó civil mozgalmak és terjedő – nemzetközi kapcsolatokkal is hálózatokká alakuló – civil szervezetek – minden szociális vadhajtásuk ellenére is – a történelmi haladásra utalnak és fognak vezetni. Amit ma a világ – és azon belül Európa – megél, az valami ténylegesen új társadalmi alakulat létrejöttének borzalmas szülési folyamata és a vele járó szülési fájdalmak.

(És egy utolsó megjegyzés) Egyre világosabban látjuk, mit jelent közelebről az úgynevezett szolgáltatások – szerviz – társadalmi. Azt ugyanis, hogy a létfeltételekért – energia-szolgáltatás, környezet állapota, távközlési rendszerek, vízvezeték- és csatorna-hálózatok, oktatás és képzés stb. – nem megharcolni kell, hanem meg kell vásárolni őket. Mivel létezik egy minimális választékunk a nagy szolgáltató vállalatok körében és anyagi helyzetünk

sem egyenlő, e vásárlások látszatra individuális beszerzések. A valódi helyzet azonban korántsem ez. A társadalom – mint mindig – ma is rétegekre oszlik. A körülmények és a létfeltételek *csak látszólagos* individualizálódása ott derül ki, ahol éppen a főntiekben említett mozgalmak és civil szervezetek megjelennek a történelmi színpadon. Ugyanis csak azok fognak össze, akik közel egyenlő helyzetből közel egyenlő célok elérésére törekszenek. Azaz a globális társadalmi szerződés (és annak rétegek szerint kidolgozott paragrafusai) nem elavult intézmény és hovatovább ideje megkötni, túllépve az egyesekkel kötött efemer kötéseken. E szerződés jótékonyan befolyásolná a különböző demonstrációktól nyugtalan utcai rendet és a mindenki által óhajtott polgári fegyelmet. Az erő minden alkalmazása az intellektus csődje.

IRODALOM

- Csikszentmihályi Mihály (1998) *Kreativitás. A flow és a felfedezés, avagy a találményszerzés pszichológiája*. Ford. Keresztes Attila. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2008. A jelen tanulmány szerzője nagy tisztelettel tekint Csikszentmihályi Mihályra. Tudniillik, D. K. Simonton mellett ő azon kevesek egyike, akik a Morris Stein-i „nagy kreativitást”, azaz a minőségi kultúrát, annak kreatív fejlődését vizsgálják és népszerűsítik az Egyesült Államokban, szemben az ottani kreativitáskutatók többségével, akik majdnem kizárólag az úgynevezett kreatív technikákra összpontosítják a figyelmüket, és – ahogy ebbéli tudásukat alkalmazzák – az inkább a szervezeten belüli agykiszívás gyakorlatára nem csak emlékeztek, hanem voltaképpen az is.
- Fukuyama, F. (1992) *The End of History and the Last Man*. Free Press, New York.
- Gábor R. István, Galasi Péter, (1982) *A második gazdaság. Tények és hipotézisek*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Gyenyikin, A. I. (1990-es kiadás) *Puty russzkovo oficera (Egy/Az orosz tiszt útja)*. Izdatyelsztvo „Prometej”, Moszkva. Gyenyikinről tudni illik, hogy az 1917-es bolsevik forradalom után kitört orosz polgárháborúban a fehérek ellenforradalma mellett állt és tevékenykedett. Egyike volt a legtehetségesebb cári tábornokoknak, akit műveltség és a tudományokban való jártasság szempontjából csak a polgárháború elején már elesett Kornyilov tábornok múlt felül. Gyenyikin életének magyar vonatkozásai is vannak. Ugyanis az általa vezetett moszkvai katonai monarchista expedíció elakadása után – amely egyúttal a fehér mozgalom végét is jelentette –, Gyenyikint Horthy Miklós részesítette menedékjogban Magyarországon. A fehér tábornok tehát itt, Magyarországon, kezdte fogyasztani a száműzetés keserű kenyerét, és itt is írta meg ötkötetes nagy művének első kötetét a fehér mozgalomról. Az egész mű – megírása után – az Egyesült Államokban is napvilágot látott. Megjegyzés a fenti címfordításhoz: mivel az oroszban nincsenek névelők, a cím fordítható úgy is, hogy *egy* orosz tisztről szóljon és akkor speciális esetre utal, de fordítható úgy is, hogy a mű *az* orosz tisztről ad leírást és ekkor Gyenyikin életének az orosz cári tisztikarra jellemző elemeit hangsúlyozza. A mű mind a két értelmezésnek megfelelő.
- List, F. (1841) *A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere*. Ford. Horn József. Magyar Közgazdasági Társaság, Budapest, 1940.
- Magyar Beck István (2008) *Az MSZI mint mentalitástörténeti iskola*. www.mszi.hu
- Marx, K. (1867) *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1973.
- Wilson, E. O. (2006) *The Future of Life*. Abacus, UK.

Engedelmesség és ellenállás Luthernál¹

Luthernak a keresztény hit és a politika közötti kapcsolatról szóló kijelentéseit, „két birodalom-elméletének”, utóbb kettős kormányzatnak elnevezett felfogását élesen vitatták – különösen a 20. században – és vitatják mind a mai napig. A kérdés Németország 1930-as és 1940-es évekbeli magatartásának köszönhetően a Luther-kutatások egyik legneuralgikusabb pontja.²

A kérdés leginkább az, hogy a lutheri feltétlen engedelmesség minden körülmények között igaz-e, vagy vannak olyan speciális helyzetek, amikor a feltétlen engedelmséget hangsúlyozó lutheri állásponttal szemben az ellenállás az elfogadható emberi magatartás?

Luther vonatkozó nézeteit legjobban a katonai hivatásról írt munkájából érthetjük meg. E tanulmány 16-41. oldalain részletesen és szisztematikusan fejti ki az engedelmséggel és ellenállással kapcsolatos felfogását. Előadásomban ezeket az oldalakat veszem alapul, némiképp kiegészítve az általa mondottakat más forrásokból is.³

Luther esetében látnunk kell, hogy a kérdés kibontásában és megközelítésében abszolút mértékben saját korának gyermeke. S nem csak abban az értelemben, hogy tanulmányában nem egyszer hivatkozik saját korának történéseire, így például a parasztok lázadására, vagy éppen az akkori keresztény Európát egyre inkább veszélyeztető törökökre, hanem abban az értelemben is, hogy az őt körülvevő, a Birodalomban és saját hazájában, fejedelemségében lévő erőviszonyokra hivatkozva, a valós „politikai térképet” reálisan látva mond véleményt az ellenállásról és annak lehetőségeiről. Azaz, saját korának feudális hierarchiáját, a különböző engedelmségi kötelezettségeket szem előtt tartva – s azokat jól ismerve –, a különböző rendek és a különböző jogállású emberek viszonyait átélve fejti ki mindazt, amit engedelmségről illetve amit az ellenállásról gondol.

(Az engedelmség kérdése) Első megközelítésben Luther a feltétlen engedelmség híve. Ennek alapvetően biblikus magyarázata van. Az általa többször hivatkozott páli levélben olvashatjuk a következőket: „Minden lélek engedelmeskedjék a felettes hatalmaknak, mert nincs hatalom mástól, mint Istentől, ami hatalom pedig van, az az Istentől rendeltetett. Aki tehát ellene szegül a hatalomnak, az az Isten rendelkezésének áll ellen; akik pedig ellenállnak, azok ítéletet vonnak magukra.”⁴ Maga Luther végső soron sohasem tartja elfogadhatónak azt, hogy az egyén fellázadjon. Ezt még a zsarnok uralkodóval szemben sem tartja megengedhetőnek, legalábbis nem a keresztények számára – ezt a kitélt fontos hangsúlyozni, már csak azért is, mert maga Luther is hangsúlyozza azt munkáiban.⁵

Fontos azonban látnunk, hogy a lutheri feltétlen engedelmség nem jelenti a zsarnok tiszteletét, vagy azt, hogy Luther elfogadhatónak tartaná a hatalommal való visszaélést.⁶ Beszél a hatalom birtokosainak fenyegetettségéről is, hatalmuk korlátozott voltáról, elítélve a „zsarnoki hatalmat”.⁷ Maga a reformátor jól látta saját korának vádját, s mintha csak látta volna a 20. század nagyjainak ellene irányuló vádjait is. E szavakkal szól hozzájuk: „De már aztán itt tartanom kell a hátamat. Már hallom is bíraimat, akik így kiabálnak. Ejnye, ez bizony azt jelenti, hogy hízelegsz az uraknak és fejedelmeknek! Úgy-e hogy most meghunyászkodol és keresed kegyelmüket? Félsz talán? Nos, hát hadd zümmögjenek ezek a darazsak, nem törődöm velük. Aki jobban érti, ám csinálja jobban, nekem most nem az a szándékom, hogy az uraknak és fejedelmeknek prédikáljak. Azt is gondolom, hogy

én az efféle hízelgéssel nem éppen jó kegyelmet szereznek magamnak, és az urak sem igen örülhetnének az ilyen hízelgésnek, mivelhogy én oly nagy veszélybe hoztam az ő hivatalukat, mint ahogy hallottuk.⁸ Hiszen mondtam én azt másutt is elégszer, sajnós, hogy nagyon igaz is: a mi fejedelmeinknek és urainknak legnagyobb része istentelen zsarnok és Istennek ellensége, üldözői ők az evangéliumnak és azon felül nekem nem jóindulatú uraim. De én evvel mit sem törődöm. Hanem én azt tanítom, hogy ki-ki tudja, hogy e kérdésben miképpen viselkedjék és cselekedjék főhatóságával szemben, hogy azt tegye, amit Isten parancsol, s hogy a felsőbbiséget hagyja a maga lábán állani és magáról gondoskodni. Az Isten nem feledkezik meg a felsőbbiségről és a zsarnokokról, elég erős is, hogy elbánjon velük, úgy, ahogy a világ kezdetétől fogva el is bánt velük.”⁹

A feltétlen engedelmisség elvével kapcsolatban fontos megjegyeznünk, hogy Luther mindenkítől feltétlen engedelmisséget követelt, nem csupán a parasztoktól. Luther ekként érvel: „Azonfölül én azt akarnám, hogy ezt az én írásomat ne csak a parasztokra értsék, mintha csak egyedül ők volnának az alattvalók, a nemesség pedig nem. Nem úgy van: amit én az alattvalókról mondok, az mindkettőjükre vonatkozik, parasztokra éppúgy, mint polgárookra, nemes urakra, grófokra és fejedelmekre. Mert mindezeknek van felsőbbiségük s ők mindannyian másnak az alattvalói. És ahogy a lázadó parasztnak leütik a fejét, úgy kell a lázadó nemesnek, grófnak, hercegnek fejét leütetni, az egyikét éppúgy, mint a másikat, akkor egyiken sem esik sérelem.”¹⁰ Azaz, Luther mindenkire szól akkor, amikor feltétlen engedelmisséget követel: gyakorlatilag egy, a „középkori társadalomképnek” megfelelő hierarchia-láncolat jön létre, a kölcsönös függések-engedelmisségek egész láncolata, „a legkisebbtől a legnagyobbig”, a császárig, illetve gyakorlatilag Istenig, aki mindeneknek Ura, és akitől a hatalom és a megbízás is származik.

E helyen azonban fontos hozzátennünk, hogy a lutheri képben minden szereplőnek „felettese” Isten, nem csak a császáré, az övé azonban minden bizonnyal, hisz „felettese” már nem áll más: ő már csak Istennek tartozik engedelmisséggel. Fontos megjegyeznünk azt is, hogy ez a fajta „szuverenitás-származtatás” nem szükségszerűen zárja ki a nép általi választást. Egyrészt a „nép szava lehet Isten szava”. Másrészt beszélhetünk magának a „hatalomnak a mozzanatáról”, magáról „a felsőbbiségnek, mint olyannak a történetéről, létéről”, különválasztva azt a státuszt/pozíciót ténylegesen betöltő személytől/személyektől. Az alaphelyzetet („a felsőbbiségnek a létét”) vehetjük Istentől rendeltnek, magát a tisztséget betöltők személyét pedig a nép, a választók, az elektori kollégium stb. döntésének. Tény azonban, hogy maga Luther a nép és az uralkodó szerződésének az eszméjével, illetve az ebből következő uralkodóra háruló kötelezettségek betartásának gondolatával, illetve az uralkodói cím elvesztésének lehetőségével, a szerződés uralkodó általi megszegésének saját korszakában is divatos eszméjével nem nagyon tud mit kezdeni, illetve, hogy pontosan fogalmazzunk: azt („szerződés megszegése”) nem tekinti az ellenállás „jogos” (elfogadható) alapjának. Ez utóbbinak legfőbb oka a következő: ha Istennek elvárásait nem teljesíti az uralkodó, és ez nem szolgáltat okot az embereknek a nem engedelmisségre (Luther felfogásában), akkor miként szolgáltatna az, ha az uralkodó az embereknek tett fogadalmait nem teljesíti?

(Az ellenállás kérdése) Luther e kérdést és az ennek kapcsán kifejtett nézeteit alapvetően – mint azt már fentebb említettem – az erőviszonyok alapján, illetve saját korának engedelmisségi kötelezettségeit figyelembe véve fejté ki.

Ekként fogalmaz: „Ezért mondjuk mi most a katonai jogszolgáltatásról, vagy a hadi gyakorlatról, ami a személyeket illeti: először, hogy a háborúskodás folyhat háromféle sze-

mély közt. Tudniillik egyenlők küzdenek egyenlők ellen, azaz egyik fél sem esküdött fel a másiknak, egyik sem alattvalója a másiknak, ha az egyik fél nem is oly nagy és hatalmas, mint a másik. Továbbá, a fölöttesek küzdenek az ő alantasaik ellen, végül, az alantasok az ő feljebbvalóik ellen harcolnak.”¹¹ Előadásom második felében ezeket az eseteket veszem sorra.

(Hierarchiában alacsonyabban álló küzd a hierarchiában és erőben nálánál magasabban álló ellen) Luther ebben az esetben egyértelműen és világosan fogalmaz. „Itt megszólal a törvény, és azt mondja, hogy senkinek sem szabad az ő felsőbbisége ellen küzdenie, mert a felsőbbiség iránt mindenki engedelmisséggel, tisztelettel és félelemmel tartozik (Pál levele a Rómaiakhoz 13. rész, 1-7 versek). Mert aki a feje fölött vagdalkozik, annak a szemébe hull a forgács, vagy, ahogy bölcs Salamon mondja (Példabeszédek 2. rész, 27. vers): Aki felhajtja a követ, annak az a fejeére esik. Ez úgy általában véve a törvény, melyet az Isten rendelt és az emberek elfogadtak.”¹² Azaz, Luther „főszabály szerint” a feltétlen engedelmisséget követeli meg az ilyen helyzetekben.¹³

A kérdés azonban nem megkerülhető, és maga Luther is felteszi: „lehetséges-e, vagyis előfordulhat-e oly eset, hogy az ember joggal megtagadhatja az engedelmisséget a felsőbbiség iránt, hogy ellene harcolhat, a felsőbbiséget leteheti, fogságba vetheti?”¹⁴ Anélkül, hogy itt és most belemennék a lutheri érvek világába és elemzésébe, álljanak itt Luther szavai válaszként: „Még én oly esetet nem találtam, hogy ez méltányos volna, nem is tudnék ily esetet elképzelni. A lázadó parasztok azt hozták fel ürügyül, hogy az urak nem engedik az evangélium hirdetését, s hogy nyúzzák a szegény embert, azért kell őket megbuktatni. De én erre azt feleltem: ha az urak ebben igazságtalanul járnak is el, azért még sem volna se jogos, se méltányos igazságtalanságot elkövetni. Vagyis engedetleneknek lenni, és így az Isten alkotta rendet – mely nem a mi művünk –, megbolygatni.”¹⁵ Azaz, Luther még a zsarnok uralkodókkal szemben is feltétlen engedelmisséget követel az emberektől, az „alattvalóktól” (Luther egyes egyedül az örült uralkodó¹⁶ „megbuktatását” tartja méltányosnak).

Fentebbi téziseinek alátámasztására a német reformátor a bibliai példák mellett egy sor történelmi példát is hoz, azonban ezek ismertetésébe itt és most terjedelmi korlátok miatt nem megyek bele.¹⁷

Összességében azt lehet mondani, hogy Luther feltétlen engedelmisséget követel minden esetben az alattvalóktól, meghagyva a bosszúállás lehetőségét Istennek. Az, hogy ez utóbbi miként és hogyan történik, illetve történhet, arra Luther számos példát hoz a történelemből. E pont zárásaként ezeket ismertetem röviden.

Az első ezek közül az, amikor személyesen maga Isten a bosszúálló. „Ha gonosz a felsőbbiség, ám itt az Isten, akinek van tüze, vize, vasa, köve és más számtalan eszköze, amivel öldökölhet. Mily hamar megfojthat egy-egy zsarnokot!”¹⁸ Még akkor is így van ez, ha tudjuk, hogy Luther szerint nem egy esetben a nép bűne miatt engedi az Úr, hogy – miként Luther fogalmaz – „gazfickó uralkodjék”.¹⁹ Bár ezzel – Isten személyes bosszújával – kapcsolatban konkrét példát nem említ, valószínű, hogy a zsarnok uralkodó „hirtelen” támadt megbetegedésére, esetleg halálára, vagy a két ponttal lentebb elemzett idegen hatalomra, illetve az Isten által támasztott felsőbbiségre gondol.

Luther szerint Isten bosszúállása a „pogány” tömegeken keresztül is megvalósulhat. Hisz – miként Luther nem egy helyen hangsúlyozza –, mindazt, amit ő ír és javasol, azokat a keresztényeknek írja.²⁰ „Azért nincs okod panaszkodni, hogy a mi tanításunk a zsarnokoknak és felsőbbiségnek biztonságot nyújt gonosz tettek elkövetésére. Nem, ők éppen-

séggel nincsenek biztonságban” – vallja Luther.²¹ Majd, teszi hozzá a részben őt kritizálók támadásaira válaszként: „A mi tanításunk miatt a főurak épp oly biztosan ülnek trónjukon, mint a mi tanításunk nélkül.”²²

Luther még egy – illetve két további²³ – példát is említ, a zsarnoktól való megszabadulás („megszabadítás”) tipikus példájaként. „Van az Istennek még egy más módja is, amellyel a felsőbbiséget megbüntetheti, hogy neked magadnak ne kelljen a bosszúállás művét végezned. Feltámaszthat idegen felsőbbiséget, mint ahogy például a gótokat a rómaiak ellen, az asszíriaiakat Izrael népe ellen feltámasztotta stb. Így tehát minden felől elég bosszúállás, büntetés és veszedelem környékezi a zsarnokságot és felsőbbiséget és az Isten nem engedi, hogy gonoszságuknak örvendjenek; szorosan a nyomukban, sőt mellettük van és erősen tartja őket fékkel, sarkantyúval.”²⁴ Luther azonban – túl ezen – figyelmezteti is a felsőbbiséget túlkapásai, zsarnokságaik miatt: „Az emberek nem fogják, nem tudják, nem akarják a ti zsarnokságotokat és esztelenségeketek sokáig túrni. Kedves fejedelmek és urak, tudjátok, íme, e szerint kell igazodnotok; az Isten nem akarja ezt tovább túrni. Most már nem az a világ járja, mint régen, amikor a népet, mint a vadat üztették és hajtották. Ez okból hagyjátok a merényleteiteket és erőszakoskodásotokat és törekedjétek arra, hogy törvény szerint cselekedjétek, s engedjétek, hogy Isten igéje szabadon terjedjen, mert arra szüksége van, ő azt kénytelen s meg fogja szerezni s nektek hiányozni fog. Ha van eretnokség, azt, mint illik, Isten igéjével kell meggyőzni. De ha sok fegyverrántgatással töltitek az időt, vigyázzatok, hogy ne jöjjön valaki s rátok parancsolja, még pedig nem Istennek nevében, hogy dugjátok be.”²⁵

(Egyenrangúak küzdenek egymással²⁶) „Vajon egyenlők egyenlők ellen támadhatnak-e, harcolhatnak-e?”- teszi fel a kérdést Luther.²⁷ Röviden válaszolva a kérdésre, azt mondhatjuk, hogy a reformátor egyes egyedül a védekező háborút tartja elfogadhatónak, illetve igazságosnak.

Luther, rögtön a kérdésfelvetés után határozott választ ad a kérdés egy sajátos aspektusára: „aki háborút kezd, annak nincs igazsága és méltányos, hogy szenvedjen vereséget, vagy legalább végtére az bűnhődjék, aki először kardot ránt.”²⁸ Ebből azonnal következik egy fontos alapelv Luther számára: a védekező, az önvédelmet szolgáló ellenállás és háború helyes és elfogadható.²⁹ Luther számára ez bibliai okokból következik, méghozzá indirekt módon, a felsőbbiség feladatából visszavezetve. „A világi hatóságot ugyanis az Isten nem arra rendelte, hogy a békét megszegje, és háborúságot kezdjen, hanem arra, hogy a békét őrizze, és a háborút megakadályozza.”³⁰ Ez pedig a külső támadással szembeni védekező háborút is magában foglalja. E következtetések azonban – Luther számára – teológiai okokkal is magyarázhatók: a fegyver hivatása a védelem és a bosszúállás, a jámboroknak védelme békében, a gonoszoknak büntetése háborúval.³¹ Arról nem is beszélve – mondja Luther –, hogy az „igazi” katona és a bölcs fejedelem eleve békét akaró (ok nélkül nem „hadakozik”). Bölcs Frigyes békét akaró okos diplomáciai érzéke is ezt bizonyítja Luther számára.

A fentebbi bibliai elvek gyakorlati megvalósulását és igazát látja saját korának történéseiben is Luther. Jó példa az elvek helytállóságára V. Károly és I. Ferenc esete. I. Ferenc francia király ok nélkül támadt a császárra. Nem csoda hát – mondja Luther –, hogy I. Ferenc végül legyőzött és V. Károly császár fogságába esett. E történetben Luther ismét a Szentírást és saját elveit látja igazoltnak, hisz való igaz, a háborút akaró és kiobbantó I. Ferenc vesztett végül. Luther e helyen ismét a zsoldárookra hivatkozik (68. Zsoltár, 31. vers): „Elveszítí az Isten azokat, akik gyönyörködnek a

hadakozásban.” I. Ferenc esetében pontosan e zsoltár szavait látja érvényesülni a német reformátor.

Végző soron Luther e szavakkal összegzi az egyenlők közötti háborúskodásnak e sajátos (védekező) formáját: „Ő, a védekezés az egy becsületes oka a hadakozásnak s azért minden törvény is helyesli, hogy az önvédelem büntetés alá ne essék, s ha valaki önvédelemből megöl valakit, az ártatlan minden ember előtt.”³² Mindezt egy sor, elsősorban a zsidóság életéből vett példával erősíti meg Luther (erre több példát is találhatunk az idézett tanulmány 34. oldalán). A fentebbi idézetekből, de Luther tanulmányának egészéből is egyértelművé válik, hogy a reformátor különbséget tesz háború és háború között. „E fejezetben tehát az a fődolog, hogy a háborúskodás nem helyes, még akkor sem, ha egyenlő rangúak hadakoznak egymással, kivéve, ha becsületes lelkiismerettel ilyen okot lehet felhozni: szomszédom kényszerít engem a hadakozásra; én szívesebben el lennék hadakozás nélkül. Így aztán a háborút nem csak háborúnak lehet nevezni, hanem köteles védekezésnek is. Mert különbséget kell tenni háború és háború között: van olyan, amit akarattal, harci kedvből kezdenek, mielőtt még valaki megtámadná őket, viszont van olyan is, amelyet valakire erőszakkal rákényszerítenek, amikor tudniillik valaki megtámadja.

Az első harci kedvnek, a másikat védelmi harcnak lehetne nevezni: Az első az ördögtől való, annak Isten ne adjon sikert; a másik emberi szerencsétlenség, ebben segítsen az Isten.”³³ Luther egyértelműen fogalmaz: a háború és ellenállás egyenlők között sem megengedett, azonban a védekező háború, az önvédelem szükséges és helyes. Azonban a védekező háborúhoz kapcsolódóan is ad tanácsokat a reformátor: „Mármost, ha egészen bizonyos vagy is abban, hogy nem te kezded a hadakozást, hanem hogy belekényszerítenek, mégis félned és szemed előtt kell tartanod az Istent és nem szabad így kifakadnod: íme, én kénytelen vagyok hadakozni, van rá alapos okom. Hogy ebben bizakodjál, és vaktában beleronts, az sem járja. Való igaz, alapos, igazságos okod van a hadakozásra és a védekezésre, de azért még nincs pecsétes leveled az Istentől, hogy Te lész a nyertes. Éppen ennek az elbizakodottságnak lehetne az a következménye, hogy te lész a vesztes, bárha igazságos okból ragadtál fegyvert, azért mert Isten nem szívleli a büszkeséget és elbizakodottságot, amely ő előtte meg nem alázódik, tőle nem fél. Azt szereti, ha valaki embertől, ördögtől nem fél, velük büszkén, dacosan, bátran, keményen szembeszáll, ha ők a békebontók, és ha nincs igazságuk.”³⁴ Luther nem csak teológiai, „lelki” okok miatt tartja mindezt fontosnak, hanem az ellenállás sikeressége miatt is. Elbizakodottsággal, túlzott önbizalommal („Isten félelme nélkül”) még a jogos harc is vesztesre ítéltetett.³⁵

E pontot, az egyenlők közötti ellenállás és hadakozás elemzését Luther saját szavaival zárom, hangsúlyozva, hogy az előző ponttal – hierarchiában feljebbvalók elleni „lázadás” kérdése –, és e ponttal kapcsolatban – miként azt már korábban is jeleztem –, a későbbiekben kénytelen leszek külön „kitérőket” és pontosításokat tenni.³⁶ Luther így összegzi mondanivalóját: „Így hát ennek a résznek ez legyen az eredménye: Egyenlőkkel szemben hadakozni csak kényszerűségből és Isten iránt való félelemmel szabad. A kényszerűség pedig akkor áll be, amikor a szomszéd vagy ellenség a kezdő és támadó fél, és mit sem használ, ha az ember hajlandó bíróságához folyamodni, kihallgattatni magát és egyezkedni, eltűrni mindennemű gonosz szavakat és fondorlatot, hanem ha az ellenség egyenesen erőszakkal akar a dolog végére járni. Én itt mindig kikötöm magamnak, hogy én olyanokat oktatok, akik Isten előtt igazságot akarnak cselekedni; azokhoz, akik igazságot sem adni, sem fogadni nem akarnak, nincsen semmi közöm. Az istenfélelem az, ha az ember nem bizakodik ügyének igaz voltában, hanem elővigyázatos, szorgalmas és óvatos még a legcsekélyebb dologban is, ha az akár csak egy fityinget érő dolog is volna. Mindezzel persze

az Istennek keze nincsen megkötve, hogy megparancsolja nekünk, hogy azok ellen hadakozzunk, akik nekünk erre okot nem szolgáltatnak, ahogy Izrael népének megparancsolta, hogy a kánaániták ellen hadakozzanak; ily esetben van elég kényszerítő ok a hadviselésre, tudniillik Istennek parancsolatja.³⁷

(Hierarchiában és erőben magasabban álló küzd a hierarchiában és erőben alatta lévővel)
„A harmadik kérdés az, vajon a feljebbvaló joggal hadakozhat-e alattvalójával?” – teszi fel a kérdést Luther?³⁸

Luther válasza ekként foglalható össze:³⁹ ha fellázadnak, akkor jogos és méltányos dolog ellenük hadakozni. Így járjon el a fejedelem országa nemességével szemben, így a császár az ő fejedelmeivel szemben, ha engedetlenek és háborút kezdenek. Mindennek azonban – ahogy Luther mondja – „az Isten iránt való félelemmel kell történnie, nem pedig a jogra való elbizakodott támaszkodással, nehogy az Isten elrendelje, hogy bár jogtalanul, az alattvalók által bűnhődjön a felsőbbség, ami sokszor megtörtént, ahogy fentebb hallottuk.”⁴⁰

Fontos hangsúlyozni, hogy Luthernek a fent röviden ismertetett felfogása a későbbiekben fontos változáson ment keresztül. Bár felfogása továbbra is a feltétlen engedelmséget hangsúlyozza, tanításában mégis fontos hangsúlyeltolódásokra figyelhetünk fel. Zárásként ezt a hangsúlyeltolódást szeretném röviden érzékeltetni.

(Változások Luther felfogásában) Az 1530-as augsburgi birodalmi gyűlés után a reformátor kénytelen újragondolni korábbi megnyilatkozásait.⁴¹

Bár Luther még ekkor sem tanácsolta azt, hogy az evangélium fegyverekkel „kössön szövetséget”, ugyanakkor sem ő, sem pedig reformátortársai nem tiltakoztak a jogászok által 1530 októberében kelt szakvéleménye ellen.⁴²

Mivel a császár erőszakkal akarta a katolikus hitet birodalmának teljes egészében visszaállítani – és ezzel nem fogadta el a protestánsok zsinathoz való fellebbezését –, a protestáns fejedelmek, illetve azok tanácsadói úgy vélték, hogy az uralkodó túllépte hatalma korlátait, ez pedig indokoltá teszi az ellene való fegyveres fellépést. Luther kénytelen volt nyilatkozni ebben a helyzetben. Egy 1530. október 26-28. között Torgauban megrendezett találkozóon Luther és kollégái felülbírálták korábbi álláspontjukat, és a következő szakmai véleményt („szakvéleményt”, Gutachtent) adták János Frigyes választófejedelemnek, illetve jogászainak: „Mivel mindig azt tanítottuk, hogy az embernek el kell ismernie a polgári törvényeket, alájuk kell vetnie magát, és tisztelni kell azok tekintélyét, minthogy az evangélium nem mond ellent a polgári törvényeknek: nem hatálytalaníthatjuk a Szentírásból az embereknek azt a jogát, hogy megvédjék magukat még magával a császárral szemben is, vagy bárkivel szemben, aki az ő nevében cselekszik. Korábbi tanításunkban – amely a kormányzó hatalmakkal szembeni ellenállást teljesen megtiltotta – nem voltunk tudatában annak, hogy ezt a jogot a kormány saját törvényei engedélyezték, amelyekről szorgalmasan tanítottuk, hogy minden időben megtartandók.”⁴³

Azaz, Luther a „birodalmi alkotmányra” hivatkozva érvel az ellenállás mellett, mondván, hogy ha az valóban lehetőséget ad az ellenállásra, akkor azzal élhetnek a fejedelmek.⁴⁴

(Befejezés) Előadásom zárásként annyit szeretnék mondani csupán, hogy teológia és politika, a „közéleti teológia” kérdései izgalmas kérdések, amelyekkel érdemes foglalkozni. Egyrészt, ezek a kérdések évszázadok óta alapvető kérdései a politikai gondolkodásnak,

sajátos dimenzióját adva ezzel e speciális tudásterületnek, másrészt, az előttünk álló évfordulók is aktualitást adnak, különösen is Kálvin születésének 500. évfordulója, vagy éppen a reformáció ünnepének közelgő fél évezredes jubileuma.

IRODALOM:

- BERGGRAV, Eivind: Staat und Kirche. In: Das lebendige Wort in einer verantwortlichen Kirche. Hannover. 1952. 78-86 oldalak.
- BIRKÁS, Antal: Luther a világi felsőségről és a kormányzásról. In: MISKOLCI DOKTORANDUSZOK JOGTUDOMÁNYI TANULMÁNYAI 6/1. Bíbor Kiadó. Miskolc. 2005. 79-97.
- BIRKÁS, Antal: Luther államfelfogása. In: *Tavaszi Szél*, 2005, 2005. május 5-8. Debrecen (Doktoranduszok Országos Szövetsége országos szakmai konferenciájának konferencia kiadványa). Budapest. 2005. 36-40.
- BIRKÁS, Antal: Luther és Kálvin politikai filozófiai nézeteinek összehasonlító elemzése. In: *Társadalom és Politika 2006/2.* Politológiai Párbeszéd Társasága. Budapest. 2006. 83-99.
- BIRKÁS, Antal: Luther jogfelfogása. In: DOKTORANDUSZOK FÓRUMA – Miskolc, 2004. november 4. Állam- és Jogtudományi Kar Szekciókiadványa. Miskolc. 2005. 52-56 oldalak.
- BIRKÁS, Antal: State and Church. Luther's View: The Two Kingdoms. In: 4th International Conference of PhD Students. University of Miskolc, Hungary. 11-17 August 2003. A Miskolci Egyetem kiadványa (a nemzetközi konferencia konferenciakötete). Miskolc. 2003. 19-20 oldalak.
- BITSKEY, István: Luther Márton és kora. Tudományos Ismeretterjesztő Társulat. Budapest. 1983.
- BOLERATZKY, Lőränd: Az államhatalom korlátai. In.: Valóság. XLIX. évfolyam (2006), 10. szám.
- BODENSIECK, Julius: The Encyclopedia of The Lutheran Church. Augsburg Publishing House. Minnesota (USA). 1965.
- CHADWICK, Owen: A reformáció. Osiris kiadó. Budapest. 2003.
- DAVIES, Norman: Európa története. Osiris Kiadó. Budapest. 2001.
- FORRESTER, B. Duncan: Luther Márton-Kálvin János. In: STRAUSS, Leo – CROPEY, Joseph: A politikai filozófia története. I. kötet. Európa Kiadó. Budapest. 1994.
- FRIEDENTHAL, Richard: Luther élete és kora. Gondolat Kiadó. Budapest. 1983.
- FRIVALDSZKY, János: Természetjog. Szent István Társulat. Budapest. 2001.
- GRITSCH, W. Eric: Isten udvari bolondja. Luther Márton korunk perspektívájából. Luther Kiadó. Budapest. 2006.
- HÖPFL, Harro: Luther and Calvin on Secular Authority. Cambridge University Press. Cambridge. 1991.
- KANTZENBACH, Friedrich Wilhelm: Teológiai irányzatok. Gondolkodók, iskolák, hatások Schleiermacher-től Moltmannig. Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya. Budapest. 1996.
- LUTHER, Márton: A német nemzet keresztyén nemességéhez a keresztyénség állapotának megjavítása ügyében. In: LUTHER, Márton: A római pápaságról. Aeternitas Kiadó. 2004. 63-170 oldalak.
- LUTHER, Márton: A világi felsőségről, hogy meddig tartozik neki az ember engedelmességgel. In: MASZNYIK, Endre: D. Luther Márton egyházreformáló iratai. II. kötet. Pozsony. Wigand F. K. Kiadó. 1906. 363-410 oldalak.
- LUTHER, Márton: Intés a kedves németekhez. In: MASZNYIK, Endre: D. Luther Márton egyházreformáló iratai. VI. kötet. Pozsony. Wigand F. K. Kiadó. 1914. 167-217 oldalak.
- LUTHER, Márton: Lehet-e üdvösséges a katonák hivatása is? In: MASZNYIK, Endre: D. Luther Márton egyházreformáló iratai. V. kötet. Wigand F. K. Kiadó. Pozsony. 1910.
- McGRATH, Alister E. : Bevezetés a keresztyén teológiába. Osiris Kiadó. Budapest. 2002.
- PETERSON, Luther: Introduction to Lutheran Resistance Theory and the Imperial Constitution. In: LUTHERAN QUARTERLY. Volume II. (1988), Number 2. 185-186 oldalak.
- SZABÓ, Miklós: A középkori politikai filozófia. In: BÓDIG, Mátyás – GYÖRFI, Tamás: Államelmélet. A mérsékelt állam eszméje és elemei. I. Elmélettörténet.

JEGYZETEK

- 1 A 2009. március 18-án, a Debreceni Egyetem Politikatudományi Tanszékének 20 éves jubileumi konferenciáján elhangzott előadás írott és bővített változata.
- 2 Luther kritikuskai között olyan „intellektuális fejedelmeket” említhetünk meg, mint a II. Világháború utáni Berggrav norvég püspök, Dietrich Bonhoeffer, az ellenállók másik nagy vezéralakja, Karl Barth, vagy éppen a 20. század egyik legbefolyásosabb amerikai teológusa, Reinhold Niebhur, aki Luther vonatkozó nézeteit egyenesen „fúrásán perverz erkölcsiségének” nevezi.
- 3 A tanulmány szempontjából a leglényegesebb források a következők. LUTHER, Márton: A világi felsőségről, hogy meddig tartozik neki az ember engedelmességgel. In: MASZNYIK, Endre: D. Luther Márton egyházreformáló iratai. II. kötet. Pozsony, Wigand F. K. Kiadó. 1906. 361-410., illetve LUTHER, Márton: Lehet-e üdvösséges a katonák hivatása is? In: MASZNYIK, Endre: D. Luther Márton egyházreformáló iratai. V. kötet. Wigand F. K. Kiadó. Pozsony. 1910. 3-53.
- 4 Pál levele a Rómaiakhoz 13. rész, 1-2 versek.
- 5 Igaz, itt alapvetően nem arról van szó, hogy a „pogányok” esetében helyes, ha „uraik” ellen támadnak, számukra viszont Luther tanítása „idegen”: ők nem a reformátor tanítása szerint cselekszenek. Luther a lelki üdvük és a jó lelkiismeret miatt aggódó híveknek írja, amit ír.
- 6 LUTHER, Márton: A világi felsőségről, hogy meddig tartozik neki az ember engedelmességgel. In: MASZNYIK, Endre: D. Luther Márton egyházreformáló iratai. II. kötet. Pozsony, Wigand F. K. Kiadó. 1906. 397.
- 7 LUTHER, Márton: Lehet-e üdvösséges a katonák hivatása is? In: MASZNYIK, Endre: D. Luther Márton egyházreformáló iratai. V. kötet. Wigand F. K. Kiadó. Pozsony. 1910. 21.
- 8 Luther a fentebb idézett tanulmány 21-25 oldalain a zsarnok uralkodó Isten általi megbuktatásának különböző módozatairól beszél (LUTHER, Márton: Lehet-e üdvösséges a katonák hivatása is? In: MASZNYIK, Endre: D. Luther Márton egyházreformáló iratai. V. kötet. Wigand F. K. Kiadó. Pozsony, 1910. 21-25.)
- 9 LUTHER, Márton: Lehet-e üdvösséges a katonák hivatása is? In: MASZNYIK, Endre: D. Luther Márton egyházreformáló iratai. V. kötet. Wigand F. K. Kiadó. Pozsony. 1910. 29.
- 10 LUTHER, Márton: Lehet-e üdvösséges a katonák hivatása is? In: MASZNYIK, Endre: D. Luther Márton egyházreformáló iratai. V. kötet. Wigand F. K. Kiadó. Pozsony. 1910. 30. Igaz, épp ennek ellentmondó nézeteket fogalmaz meg a későbbi lutheri ellenállást illetően Richard R. Benert. Véleménye szerint a fentebbi, mindenkit minden körülmények között feltétlen engedelmességre kötelező felfogás a kor sajátosságait ismerve nem fogalmazódhatott meg „örök” reformátori elvként. S valóban, Luther fentebbi elvei az 1520-as évek elejének reformátori nézeteit tükrözik. Az 1530-as évek elején már másként gondolkodtak a lutheránus jogászok és teológusok (BENERT, R. Richard: Lutheran Resistance Theory and the Imperial Constitution. In: LUTHERAN QUARTERLY. Volume II. (1988), Number 2. 187-207 oldalak).
- 11 LUTHER, Márton: Lehet-e üdvösséges a katonák hivatása is? In: MASZNYIK, Endre: D. Luther Márton egyházreformáló iratai. V. kötet. Wigand F. K. Kiadó. Pozsony. 1910. 16 és 17 oldalak.
- 12 LUTHER, Márton: Lehet-e üdvösséges a katonák hivatása is? In: MASZNYIK, Endre: D. Luther Márton egyházreformáló iratai. V. kötet. Wigand F. K. Kiadó. Pozsony. 1910. 17.
- 13 Éppen ez az, amivel kapcsolatban Eivind Berggrav norvég püspök – a 20. század első felének kritikáira is válaszul – azt vallja, hogy Luther a feltétlen engedelmességet csak és kizárólag a jogállammal szemben követeli meg – kissé meghökkentően értelmezve ezzel Luther szavait (BOLERATZKY, Lóránd: Az államhatalom korlátai. In: Valóság. XLIX. évfolyam (2006), 10. szám. 104. oldal, illetve BERGGRAV, Eivind: Staat und Kirche. In: Das lebendige Wort in einer verantwortlichen Kirche. Hannover. 1952. 78-86 oldalak). S bár igaz, hogy maga Luther nem ismerte, nem ismerhette a jogállam fogalmát, azonban akkor és amennyiben a joguralmat és Luther természetjogi gondolkodását alapul véve az „Isten szavának és törvényének való engedelmességet”, „egy kalap alá vesszük”, akkor Berggrav szavai valóban igazak. Luther ugyanis valóban szól – bár nem túl hangsúlyosan – arról, hogy abban az esetben, ha a többség Isten szava, vagy törvénye elleni cselekedetre buzdít, akkor inkább kell Istennek engedni, mint az embernek (utalva ezzel az Apostolok cselekedetei 5. rész, 29. versre). Igaz, ez Luther esetében még mindig csupán passzív ellenállást jelent, tevőleges, aktív ellenállást nem, hisz az Istennek való engedelmesség ilyen helyzetekben inkább a szenvedésben, és nem az erőszakos ellenállásban mutatkozik meg (GRITSCH, Eric W.: Isten udvari bolondja. Luther Márton korunk perspektívájából. Luther Kiadó. Budapest. 2006. 181. oldal).
- 14 LUTHER, Márton: Lehet-e üdvösséges a katonák hivatása is? In: MASZNYIK, Endre: D. Luther Márton egyházreformáló iratai. V. kötet. Wigand F. K. Kiadó. Pozsony. 1910. 17. Azaz, Luther a

- kérdést a jog és a méltányosság általa az idézett tanulmány korábbi oldalain elemzett esetei kapcsán veti fel (Luther, néhány esetet felsorolva a jog szigorú alkalmazása helyett a „méltányosság” gyakorlását kéri a németektől).
- 15 LUTHER, Márton: Lehet-e üdvösséges a katonák hivatása is? In: MASZNYIK, Endre: D. Luther Márton egyházszervező iratai. V. kötet. Wigand F. K. Kiadó. Pozsony. 1910. 18.
- 16 LUTHER, Márton: Lehet-e üdvösséges a katonák hivatása is? In: MASZNYIK, Endre: D. Luther Márton egyházszervező iratai. V. kötet. Wigand F. K. Kiadó. Pozsony. 1910. 19. Igaz, rögtön hozzáteszi, hogy ez veszélyes következményekkel járna, hisz az emberek „könnyedén” minden zsarnok uralkodót örültnék tartanának a „cél”, a tőle való megszabadulás érdekében. Holott, mint mondja Luther, a zsarnok uralkodó nem örült, ő megváltozhat még. Vagy miként Luther fogalmaz, nála – zsarnok uralkodónál – még van remény arra, hogy megváltozik, hiszen tisztában van cselekedeteivel.
- 17 Bővebben lásd LUTHER, Márton: Lehet-e üdvösséges a katonák hivatása is? In: MASZNYIK, Endre: D. Luther Márton egyházszervező iratai. V. kötet. Wigand F. K. Kiadó. Pozsony. 1910. 19 és 20 oldalakat.
- 18 LUTHER, Márton: Lehet-e üdvösséges a katonák hivatása is? In: MASZNYIK, Endre: D. Luther Márton egyházszervező iratai. V. kötet. Wigand F. K. Kiadó. Pozsony. 1910. 22.
- 19 Sőt, Luther e ponton saját korának parasztlázadására is reflektálva a következőt mondja: „A nép nem tekinti a maga bűnös voltát és azt hiszi, hogy az a zsarnok csak a maga gaszágáért uralkodik. Ily elvakult, felfordult és bolond a világ, azért jár úgy, mint ahogy a parasztok is jártak a lázadásukkal; akik felsőbbsegük vétkeit akarták büntetni, mintha bizony ők maguk teljesen büntelenek és tiszták lettek volna. Azért kellett, hogy az Isten megmutassa nekik a gerendát az ő szemükben, hogy megfedkezzenek a szálkáról a máséban.” (LUTHER, Márton: Lehet-e üdvösséges a katonák hivatása is? In: MASZNYIK, Endre: D. Luther Márton egyházszervező iratai. V. kötet. Wigand F. K. Kiadó. Pozsony. 1910. 23. oldal).
- 20 „Mert mi itt azokat oktatjuk, akik a helyeset akarják tenni, akik pedig édes-kevesen vannak; amelt megmarad a hitetlenek, pogányoknak és nem keresztényeknek nagy sokasága, akik, ha Isten is úgy engedi, igazságtalansággal fellázadnak a felsőbbseg ellen és ez által sok szerencsétlenséget okoznak, mint ahogy azt a zsidók, a görögök és rómaiak sokszor tették.” (LUTHER, Márton: Lehet-e üdvösséges a katonák hivatása is? In: MASZNYIK, Endre: D. Luther Márton egyházszervező iratai. V. kötet. Wigand F. K. Kiadó. Pozsony. 1910. 23. oldal).
- 21 LUTHER, Márton: Lehet-e üdvösséges a katonák hivatása is? In: MASZNYIK, Endre: D. Luther Márton egyházszervező iratai. V. kötet. Wigand F. K. Kiadó. Pozsony. 1910. 23.
- 22 Uo. 23. oldal
- 23 Luther az e helyen megemlített „új, idegen felsőbbseg terem Isten szavára” megoldás mellett beszél – bár meglehetősen röviden – egy olyan eshetőségről is, amikor valaki Isten szavát és parancsát érezve támad a felsőbbseg ellen, megsza-badítva a népet a zsarnoktól, „Isten küldöttjeként”. Ez utóbbit részletesen elemzi Duncan B. Forrester (FORRESTER, B. Duncan: Luther Márton-Kálvin János. In: STRAUSS, Leo – CROPSEY, Joseph: A politikai filozófia története. I. kötet. Európa Kiadó. Budapest. 1994. 480-481 oldalak).
- 24 LUTHER, Márton: Lehet-e üdvösséges a katonák hivatása is? In: MASZNYIK, Endre: D. Luther Márton egyházszervező iratai. V. kötet. Wigand F. K. Kiadó. Pozsony. 1910. 24.
- 25 LUTHER, Márton: A világi felsőségről, hogy meddig tartozik neki az ember engedelmességgel. In: MASZNYIK, Endre: D. Luther Márton egyházreformáló iratai. II. kötet. Pozsony. Wigand F. K. Kiadó. 1906. 397. E pont kapcsán, a korábbi gondolatmenetekkel és idézett szövegekkel kapcsolatban kell megemlíteni, hogy Luther az uralkodó által tett eskü megszegését sem tartja indoknak az ellene való fellázadásra. Érvelése kétirányú. Egyrészt úgy véli, hogy bár jó dolog az, ha az uralkodót törvény köti – mint a francia és a dán királyt –, ugyanakkor, miként az Isten felől érkező elvárás („jámborság”, „igazságosság”) megszegése nem eredményezi az uralkodó elleni lázadás lehetőségét, akként nem eredményezheti azt az, ha az uralkodó az embereknek – rendeknek – tett esküjét szegi meg. Másrészt Luther azzal érvel, hogy ha az uralkodó meg is szegi a törvényt, nincs más felsőbbseg, aki a feleket – az uralkodót, illetve a rendeket – ki tudná hallgatni, s aztán ítéletet tudna tartani. Az utóbbi érv rop-pant érdekes: úgy gondolom, hogy az részben jól kifejezi a nagyhatalmak, és a nemzetközi jog kikényszeríthetőségének problémáját is. Ha nincs külső fél – adott esetben a legerősebb hatalomnál is erősebb és tekintélyesebb szervezet –, akkor az elmarasztaló ítélet nem sokat ér. Igaz, Luther fen-tebbi szavaiban nem annyira a külső erő hiányáról és a kikényszeríthetőségről beszél, sokkal inkább az ítélkezés „technikai” lehetetlenségéről.
- 26 Luther alapvetően a felsőbbsegekre gondol az alább írtak esetében, és nem magánszemélyekre.
- 27 LUTHER, Márton: Lehet-e üdvösséges a katonák hivatása is? In: MASZNYIK, Endre: D. Luther Márton egyházszervező iratai. V. kötet. Wigand F. K. Kiadó. Pozsony. 1910. 32.
- 28 Uo. 32. Részben ebből, részben a tanulmány idé-zett részlete után következő oldalakból egy fontos

- alapelv következnek: Luther számára a védekező, az önvédelmet szolgáló ellenállás és háború helyes és elfogadható.
- 29 Végző soron pedig – miként az a továbbiakból is kiderül majd –, számára csak ez a fajta háború, „ellenállás” elfogadható.
- 30 LUTHER, Márton: Lehet-e üdvösséges a katonák hivatása is? In: MASZNYIK, Endre: D. Luther Márton egyházszervező iratai. V. kötet. Wigand F. K. Kiadó. Pozsony. 1910. 32.
- 31 Míndez Pál levele a Rómaiakhoz 13. rész, 4. versből következnek.
- 32 LUTHER, Márton: Lehet-e üdvösséges a katonák hivatása is? In: MASZNYIK, Endre: D. Luther Márton egyházszervező iratai. V. kötet. Wigand F. K. Kiadó. Pozsony. 1910. 34.
- 33 Uo. 35. oldal
- 34 Uo. 37. Érdemes megjegyezni, hogy Luther fontosnak tartja a katonák lelki állapotát. Egyrészt lelki üdvük miatt, de a háború (védekező ellenállás) sikeressége miatt is, hisz az elbizakodottság („Isten félelmének a hiánya”) sohasem hoz sikert.
- 35 Ekként figyelmezteti a védekezőket Luther: „Mi sem veszedelmesebb a hadakozásban, mint biztosnak vélni magát és elkapottnak lenni, amiből azt következtették, hogy soha sem szabad lenézni az ellenséget, legyen bármilyen kicsiny, aztán nem szabad elszalasztani az előnyt, legyen bármily csekély” (LUTHER, Márton: Lehet-e üdvösséges a katonák hivatása is? In: MASZNYIK, Endre: D. Luther Márton egyházszervező iratai. V. kötet. Wigand F. K. Kiadó. Pozsony. 1910. 38. oldal), illetve „Hőbortos, dacos, vigyázatlan emberek nem valók katonáknak, azok csak rontanak” (LUTHER, Márton: Lehet-e üdvösséges a katonák hivatása is? In: MASZNYIK, Endre: D. Luther Márton egyházszervező iratai. V. kötet. Wigand F. K. Kiadó. Pozsony. 1910. 38. oldal).
- 36 Luther ezen oldalakon oly gyakran hivatkozott katonáknak szóló tanulmányát 1527-ben írta. Később – különösen 1530-ban, illetve azt követően – azonban egy sor kérdésben – ellenállást és háborúskodást illetően – másként vélekedik.
- 37 LUTHER, Márton: Lehet-e üdvösséges a katonák hivatása is? In: MASZNYIK, Endre: D. Luther Márton egyházszervező iratai. V. kötet. Wigand F. K. Kiadó. Pozsony. 1910. 39-40 oldalak. A fentebb idézett Luther-vélemény Izráellel kapcsolatos mondatai külön figyelmet érdemelnek. Luther szemmel láthatóan elképzelhetőnek tartja az Isten által szorgalmazott háborút. Ennek egy sajátos és meglehetősen érdekes vetülete a zarnoktól való megszabadulás lutheri „csodaembere”, akit Isten bíz meg a zarnok megölésével, és aki ily módon Isten „keze” és bosszújának „végrehajtója”. Ezzel kapcsolatban lásd a már korábban hivatkozott elemzést (FORRESTER, B. Duncan: Luther Márton-Kálvin János. In: STRAUSS, Leo – CROUSEY, Joseph: A politikai filozófia története. I. kötet. Európa Kiadó. Budapest. 1994. 434-487 oldalak).
- 38 A kérdés látszólag egyszerűnek tűnhet, hisz az első pontban tárgyalt alaphelyzet „másik oldalának” („feljebbvalói oldalának”) lehetséges magatartásáról van szó e helyen.
- 39 Az e ponthoz tartozó lutheri gondolatok mélyebb elemzésével a terjedelmi korlátok miatt nem tudok foglalkozni, csupán a fentebb hivatkozott lutheri forrással érzékeltetem Luther vonatkozó tanítását.
- 40 LUTHER, Márton: Lehet-e üdvösséges a katonák hivatása is? In: MASZNYIK, Endre: D. Luther Márton egyházszervező iratai. V. kötet. Wigand F. K. Kiadó. Pozsony. 1910. 40.
- 41 Az evangélikus fejedelmek féltek a birodalom, illetve a katolikus tartományok esetleges katonai lépéseitől, és így bennük egyértelműen megfogalmazódott az ellenállás kérdése.
- 42 E feljegyzés szerint a hatalmát nyilvánvaló igazságtalansággal gyakorló, valamint a hit kérdésébe beleszólni akaró világi hatalomnak ellent lehet állni – bár itt is első először a béke útja, az egyetemes zsinaton keresztül.
- 43 GRITSCH, Eric W.: Isten udvari bolondja. Luther Márton korunk perspektívájából. Luther Kiadó. Budapest. 2006. 182.
- 44 Később 1538-ban még egyszer megismétli Luther a fentebb idézett véleményét, hangsúlyozva, hogy a császár elleni fegyveres ellenállást az önvédelem jogos és elfogadható esetének tekintik. Hasonló változásnak lehetünk tanúi az Intés a kedves németekhez c. tanulmányban is.

Szigetvár meghódítása 1566-ban és a Zrínyiász létrejötte¹

(*Európa és Magyarország a XVI. század elején*) Míg a XVI. század eleje a szerencsésebb európai nemzetek részére a késő reneszánsz és a felfedezések kora volt, addig a magyar nemzet részére ugyanez a kor a nemzeti széthullást és a középkori magyar állam felbomlását jelentette. Amíg tehát az Atlanti-óceán felé néző portugál, spanyol, angol és francia királyságok az újonnan felfedezett kontinensek, szigetek, és országok meghódításával voltak elfoglalva, addig a magyar nemzet a három kontinensen elterpeszkedő, és villámgyorsan terjeszkedő muzulmán török birodalom támadásait és hódításait viselte. Ennek a hódításnak legjelentősebb korai megnyilvánulása a mohácsi vészként ismert csata volt, amely az akkor már belső hatalmi harcoktól széthullóban levő középkori Magyarország végét jelentette. 1526. augusztus 29-ei mohácsi csata napja valóban sötét órája volt a magyarságnak és Magyarország történetének. Ez a veszített ütközet gyakorlatilag a középkori Magyar Királyság megszűnését jelentette. Miután Szulejmán szultán szétzúzta II. Lajos királyi hadseregét, nekiállt az egykori büszke ország egyes területének a bekebelezéséhez. A mindössze húsz éves Lajos király is elpusztult a mohácsi csatában. Menekülés közben a megáradt Csere patak hullámaiba fulladt. Ott találták meg hívei a csatát követő napon.² Ez a hatalmas csatavesztés tulajdonképpen a Mátyás király halálával 1490-ben megindult oszlásnak volt az eredménye. Mátyás erőskezű uralmát követően az ország ereje teljesen szétporladt a tehetetlen II. Ulászló (1490-1516) és a tízéves korában trónra jutott II. Lajos (1516-1526) uralma alatt, valamint az egymás ellen harcoló rivális főurak küzdelmei következtében. Ennek a feudális harcnak a letragikusabb következménye a parasztság kiszákmányolása és földhöz kötése, valamint a magyar nemzeti érdekek teljesen figyelmen kívül hagyása volt. 1526-ban Szulejmán már egy teljesen szétromgyolódott és önmagával is meghasonlott országgal találta magát szemben. Ennek az országnak már nem volt ereje valóban szembeszállni a hatalmas oszmán-török hadsereggel. Korabeli Magyarországot sok külső és belső ellenség rágta, de a XVI. század első felében az ország legfélelmetesebb ellenfele a rohamosan terjeszkedő Oszmán Török Birodalom volt, amely akkoriban egyben a muzulmán világ legjelentősebb birodalma volt. Talán csak az India-központú Mogul (nem Mongol) Birodalom versenyezhetett volna vele. Az a keleti muzulmán ország azonban túl távol volt ahhoz, hogy beleszólhasson a Földközi-tenger vidékén dúló keresztény-iszlám párbajba. De mindezekon túl Szulejmán nemcsak a leghatalmasabb muszlim uralkodó, de egyben az egész muzulmán világ kalifája is volt. Az 1300-as évek elején megalapított nyugat-anatóliai török sejkiség ugyanis a XVI. század közepére már egy három kontinensre kiterjedt hatalmas birodalommá nőtte ki magát. Magában foglalta a Balkán-félszigetet, Kisáziát, a Fekete-tenger környékét, a közép-keleti arab államokat, Észak-Afrikát, valamint a Vörös-tenger mindkét oldalának vidékeit, beleértve Mekka és Medina szent városokat is, egészen le az Indiai-óceánig. Ennek a hatalmas birodalomnak a megfélemezésére Magyarország még egy Mátyáshoz hasonló uralkodó alatt sem lett volna képes. Mennyivel kevésbé volt felkészülve egy ilyen összecsapásra a Mátyás korát követő évtizedek folyamán teljesen szétzüllesztett, szertefoszló, és kizsigerelt ország. Szulejmán közvetlen elődei hatalmas területeket gyűrték maguk alá és terjesztették ki birodalmukat. Dédatyja, II. Mehmed (1451-1481) elfoglalta és fővárosává tette a Bizánci-birodalom egy-

kori fővárosát, Konstantinápolyt. Nagyatyja, II. Bajezid (1481-1512), jelentős területeket foglalt el a Velencei Köztársaságtól, és ugyanakkor erős harcot folytatott a Perzsiából kiáramló síita vallási irányzat ellen. Atyja, I. Szelim (1512-1520), meghódította az arab országok jelentős részét, beleértve Egyiptomot is, és ugyanakkor az utolsó Abbaszid kalifától elvette és önmagára ruházta a kalifa címet, amely őt az egész muzulmán világ „pápájává” tette. Trónra kerültét követően a huszonhat éves Szulejmán (1520-1566) nagy energiával állt neki hatalmas birodalma további kiterjesztésének. Uralkodása alatt több mint egy tucat hadjáratot vezetett a Habsburgok, illetve a perzsa Szafavid uralkodók ellen. 1521-ben bevette Magyarország déli kapuját jelentő Nándorfehérvárt (Belgrádot), és a következő évben elfoglalta a Máltai Lovagok központját, Rodosz-szigetét. Azt követően, 1526-ban szétverte a magyar királyi hadsereget Mohácsnál; 1529-ben ostrom alá vette – de bevenni nem tudta – a Habsburgok keleti ágának hatalmi központját jelentő Bécsset. 1541-ben pedig elfoglalta Mátyás birodalmának egykori fővárosát, Budát, mely azt követően 145 éven át a Török Birodalom egyik legjelentősebb európai végvára lett. Ugyanakkor az egykori Magyarország három részre szakadt: úgymint a nyugati és északi részekből álló, és a Habsburgok által uralt *királyi Magyarországra*, a történelmi Erdélyből és a Partiumból álló Erdélyi Nagyfejedelemségre, valamint az ország közepén elterjeszkedő „Török Hódoltság”-ra. S ez a helyzet gyakorlatilag csak az 1699-ben aláírt karlócai békével változott meg, amikor a Temesi Bánság kivételével az egész ország a Habsburgok uralma alá került.

(*A Zrínyi család gyökerei*) A Zrínyi család gyökerei a XII. századba nyúlnak vissza, amikor a horvát Subics nemzetségnek a tagjai voltak. A Subicsok akkoriban Horvátország legjelentősebb főurainak soraiban foglaltak helyet.³ Horvátország a XI. és XII. századfordulóján, részben Szent László királyunk hódítása (1091), részben pedig a horvát nemességgel 1102-ben kötött Pacta Conventa következtében lett a magyar királyság társállama, amely társállamot a magyar királyok által kinevezett horvát bánok igazgatták. Ezt követően a horvát nemesség egyhamar része lett, majd pedig részben beleolvadt a Natio Hungarica név alatt ismert magyar nemességbe. Abban az időben ugyanis csak a nemesség és a szabad királyi városok polgársága volt a *nemzetnek* a része. A XII. században II. Géza király (1141-1162) a Subics nemzetségre ruházta a Dalmát tengerparton fekvő Brebir várát, melynek eredményeként a Subicsok Brebir grófoknak kezdték önmagukat nevezni. II. Endre király uralma alatt (1205-1235) gróf Brebir István különböző jelentős királyi tisztségeket töltött be, s ugyanakkor a király Dalmácia bánjává is kinevezte őt. Az ezt követő századok folyamán a Brebir grófok mindig fontos tisztségeket töltöttek be Magyarország tengeremléki tartományaiban. 1347-ben Nagy Lajos király (1342-1382) az észak-boszniai Zrin várat a Brebir grófoknak ajándékozta. Ezt az Unna folyó medrében fekvő várat csereben kapták azon tengeremléki birtokaikért, amelyek ki voltak téve Velencével folytatott állandó háborúskodás rombolásainak. De alighogy ez a csere megtörtént, egy lényegesen veszedelmesebb ellenség is megjelent a láthatáron. Ez pedig a Balkán-félszigetet elfoglalni óhajtó Oszmán Török Birodalom volt. E csere következtében az eddigi Brebir grófok új birtokuk alapján felvették a Zrini (Zrínyi), illetve horvátul a Zrinski nevet. Léven, hogy birtokaik mind a magyar királyság délnyugati részén helyezkedtek el, a Zrínyi nemzetség mindinkább a keresztyénység pajzsának szerepét volt kénytelen magára vállalni. Első összecsapásuk a gyorsan terjeszkedő Török Birodalommal 1416-ban, Zsigmond király uralma (1387-1437) alatt történt. Ezt követően mind gyakrabban lettek ezek az összecsapások, melyeket sok esetben királyi segítség nélkül voltak kénytelen megharcolni. Hunyadi János

kormányzósága és országos főkapitánysága (1440-1456), valamint fiának, Mátyásnak uralkodása (1457-1490) alatt még meg volt az a reális remény, hogy a központi kormányzat segítségével a horvát-magyar rendek fel tudják tartóztatni a török áradatot. De Mátyás király korai halála következtében ez a remény egyhamar elpárolgott. A tehetetlen Jagellók uralma, valamint a hatalomra törő mágnások civakodása és csatározása következtében az ország egyhamar szétforgácsolódott és tehetetlenségbe süllyedt. Ez a civakodás még a legveszélyeztetettebb horvát mágnásokra is vonatkozott. Habár különböző érdekházasságok következtében a Zrínyiek a legjelesebb horvát nemzetségekkel álltak rokonságban, ez a rokonság mit sem változtatott a Zrínyi, a Frangepán, és a Korbávia nemzetségek versengésén és egymás elleni hadakozásán. És a királyi hatalom elpárolgásával ezek a torzsalkodások mindinkább felerősödtek. Az állandó törökellenes harcok, valamint a rivális családokkal történő csatározások nagyon meggyötörték a Zrínyi nemzetséget. A XVI. század elejére már birtokaik nagy részét elvesztették. Velük szemben az ország védettebb részén lakó Korbávia és Frangepán családok sokkal szerencsésebbek voltak. Ez nyilvánvaló volt abból a tényből kifolyólag, hogy míg a Korbávia család 280 lovasra, a Frangepán család pedig 200 felfegyverzett lovasra kapott szubvenciót a királyi kormánytól, ugyanakkor I. Zrínyi Miklós (c.1490-1534) – a szigetvári hős édesapja – mindössze csak huszonöt lovas katonát volt hivatva fegyverben tartani az állam költségén. Ez a lecsúszás azonban csak ideiglenes volt. A XVI. század első felében ugyanis a Zrínyi család helyzete nagyon megváltozott, részben szerencsés házasságok, és részben erőszakos birtokfoglalások következtében. 1509-ben. Zrínyi Miklós Korbávia Ilonával, a szigetvári hős édesanyjával lépett házasságra, mely házasság következtében idővel az egész hatalmas Korbávia vagyon a Zrínyiek birtokába került. Ennek a házasságnak az eredményeként ugyanis Korbávia János és Zrínyi Miklós egy olyan egyezséget írtak alá, mely szerint a két család közül a férfi utód nélkül maradt család összes vagyona a másik családra száll át. A Zrínyiek szerencsések voltak. A Korbávia család ugyanis férfi utód nélkül maradt, és így Korbávia János 1531-ben bekövetkezett halála után az egész hatalmas vagyon a Zrínyiekre szállt. És ez még csak a kezdete volt a Zrínyiek vagyonfelhalmozásának.

(A déli határvidék oszmánellenes védelmi harca.) A legjelesebb horvát főurak hatalmas vagyonnal rendelkeztek, azonban egymagukban még sem volt reményük arra, hogy az oszmán terjeszkedést saját erejükből megállítsák. Ez különösen nyilvánvaló lett Nándorfehérvár (Belgrád) 1521-ben történt eleste után, mely esemény Magyarország legjelentősebb déli végvárat az oszmán törökök birtokába adta. Megérezve, hogy a tehetetlen Jagellók uralma következtében Magyarország a teljes szétesés állapotába került, és ennek következtében a fiatal és gyenge Lajos királytól semmiféle komoly segítséget sem várhatnak, a horvát főurak a bécsi Habsburgokhoz fordultak. Onnan reméltek segítséget a török terjeszkedés ellen. I. Zrínyi Miklós – hősünk atyja – élen járt a Habsburgokhoz való fordulás előkészítésében. Azonnal hűségesküt ajánlott Ferdinand főhercegnek – a későbbi magyar királynak – abban az esetben, ha német harcosokat küld a horvát végekre, és így a Zrínyi birtokok megmentésére. 1524-ben még a birtokain levő bányákat is felajánlotta Ferdinand főhercegnek abban az esetben, ha veszélyeztetett családi birtokait elcserélheti egy osztrák Krajnában elhelyezkedő birtokkal. Lajos király azonban ezt az egyezményt megvétózta. Ahhoz azonban már nem volt ereje, hogy a horvát végek megvédésére segítséget küldjön a Zrínyieknek. A tragikus mohácsi csatát követően – ahol I. Zrínyi Miklós fia, Mihály is elesett – a horvát végek helyzete teljesen reménytelenné vált. Az a Magyarország, amely eddig eredményesen védte Horvátország biztonságát, most már a

teljes szétesés állapotába került. S mivel ez a folyamat teljesen egybeesett a két választott király – Habsburg Ferdinand és Szapolyai (Zápolya) János – párviadalával, Magyarország még a megmaradt csekély erejét sem fordíthatta az oszmán előretörés megfékezésére. 1528-ban a hatalmas jajcai vár is a törökök birtokába került, melynek következtében az Oszmán Birodalom egészen a Száva folyóig tolt ki hatáskörét. A horvát főnemesek – úgymint a Zrínyi, Frangepán, és Keglevich nemzetségek fiai – kétségbeesve igyekeztek menteni a helyzetet azzal, hogy hol az egyik, hol a másik választott királynak fogadtak hűséget. Ezen felül azonban még a törökökkel is tárgyalásokat folytattak, felajánlva nekik csapataik szabad átvonulását Bécs irányába, ha az ő birtokaik érintetlenek maradnak. Egyes horvát főnemesek – beleértve I. Zrínyi Miklóst is – még évi adót (sarcot) is hajlandók voltak fizetni a töröknek, csupán azért, hogy békében hagyják őket. Azonban ennek a megalkuvó politikának sem lett tartós eredménye. Ezek csak ideiglenes megoldások voltak, de hosszú távú eredményt nem hoztak. Korbávia János 1531-ben bekövetkezett halála, valamint a korábbi családi paktum eredményeként, I. Zrínyi Miklós – a király döntését meg sem várva – azonnal lefoglalta családja részére a még török által el nem foglalt hatalmas Korbávia birtokokat. Ugyanakkor zálogba vétel útján megszerezte az aurániai perjelség Unna-menti birtokát Észak-Boszniában. Ezek a birtokfoglalások hatalmasan megnövesztették a Zrínyi család birtokait, de nem hoztak megoldást a török hódítások ellen. Az oszmán hódítás ugyanis tovább folytatódott és az 1530-as évek folyamán már szinte egész Dél- és Közép-Magyarország az oszmánok kezébe került. 1529 és 1532-ben Szulejmán császár két ízben is megpróbálkozott Bécs elfoglalásával, de mindkét alkalommal eredménytelenül. A második alkalommal a kis Kőszeg váranak hősiek védői állították meg a hatalmas oszmán hadsereget. Végül 1541-ben Szulejmán elhatározta, hogy Magyarország fővárosát is elfoglalja, s a magyar királyok egykori székhelyét teszi meg birodalma egyik legfontosabb központjává. Ez a foglalás meg is történt, és ezt követően Buda 145 éven át, egészen az 1686-ban történt felszabadításáig, török megszállás alatt vergődött. Budáról az oszmán hadvezérek rendszeres hadjáratokat vezettek az ország keresztény kézben maradt területei meghódítása érdekében. Így aztán a török kézben levő magyar területek mind nagyobbak, s a keresztény kézben levők mind kisebbek lettek. 1566-ban az öregedő szultán eldöntötte, hogy halála előtt még egy próbálkozást tesz Bécs elfoglalására. Ebben az igyekezetben azonban meggátolta szigetvári Zrínyi Miklós (a fent jelzett idősebb Zrínyi Miklós fia), aki hosszú heteken át megállította a hatalmas török hadsereg előrenyomulását. Azt követően pedig halála árán gátolta meg Szulejmán császár elsődleges célját, Bécs elfoglalását.

(A szigetvári hős és a Zrínyiek megjelenése a hadszíntéren) Szigetvári gróf Zrínyi Miklós (II. Zrínyi Miklós) talán 1508-ban született. De mivel a születésével és gyermekkorával kapcsolatos források mind eltűntek, így még születése évét sem tudjuk pontosan. Ha a fenti dátum valóban megfelel a valóságnak, akkor születése idején fent említett édesapja (I. Zrínyi Miklós) mindössze 18 éves volt. Korbávia Ilonát, a szigeti hős anyját, azonban csak 1509-ben vette feleségül. Ez annyit jelent, hogy vagy a fenti születési éve helytelen, vagy pedig a szigetvári hős már szülei házassága előtt megszületett. Szigetvári Zrínyi Miklós neveltetése teljesen megfelelt a korabeli főúri fiúgyermek neveltetésének. Korai gyermekkorukban az egyik vagy másik várukban nevelkedtek különböző tutorok vezetése alatt. 12-13 éves korukban azonban általában elküldték őket egy rokon főúri családhoz, hogy ott, szüleiktől távol minél keményebb neveltetést kapjanak. Neveltetésük legfőbb része katonai kiképzésből állt: kardforgatásból és katonai stratégia megismeréséből. Az írástudással és a kultúra nemesebb megnyilvánulásával keveset foglalkoztak. Ennek ellenére, a különböző nemzetiségű

háztanítók jelenléte eredményeként mégis csak ragadt rájuk valami a történelemből, irodalomból, matematikából és általában a klasszikus tudományokból. Ugyanakkor több nyelvet is felszedtek. Ez természetesen vonatkozott szigetvári Zrínyi Miklósrá is, aki tizenéves udvari apródként szolgált a Korbávia és a Keglevich család végváráiban. S mivel ez a két család akkoriban élet-halál harcot vívott a terjeszkedő Oszmán Birodalommal, fiatal Zrínyi Miklós már tizenéves korában belekóstolt a végvári harcok mibenlétebe. Késői kamaszkorban már saját nagybátyja, Korbávia János magánhad-seregében szolgált. 1529-ben, 21 évesen, Nagy Szulejmán által ostromlott Bécs védői közt találjuk őt. Ebben a védelmi harcban oly vitézül viselkedett, hogy még V. Károly (1519-1556), német-római császár is felfigyelt rá. Sőt hősiessége elismeréseként a császár egy harci lóval és egy adag aranypénzzel is megajándékozta őt.

Szemben a legtöbb magyar és horvát főnemessel, akik abban az időben még mind írástudatlanok voltak (a magyar főnemeseik soraiban az írástudás csak a XVI. század második felében terjedt el), Zrínyi Miklós megtanult írni és olvasni. Az előbbi azonban nem úzhette nagyon magas fokon, mivel fennmaradt levelei közt egyetlenegy sincs olyan, amit saját kezével írt volna. S ez vonatkozik az olvasás művészetére is. Ugyanis, annak ellenére, hogy magánkönyvtárában sok korabeli klasszikus mű megtalálható volt, nagyon ritkán vette rá magát az olvasásra. Inkább az egyik írni-olvasni tudó apródjával olvastatott fel magának a kiválasztott kötetekből. Annak ellenére, hogy szigetvári Zrínyi Miklósnak (II. Miklósnak) kevés formális iskolázottsága volt, teljesen tisztában volt a korabeli politikai és katonai helyzettel és események jelentőségével. Több nyelvet beszélt. A horváton és magyaron kívül például folyékonyan beszélte az akkor Magyarországon már szélteben-hosszában elterjedt „vulgáris latint”. Mindezeket túl az olaszt és németet is törte. Ez a késő-középkori „vulgáris latin” különben a XVI. századra már az egész *Natio Hungaricana* – a magyar nemességnek –, sőt még a városi polgárságnak is közös nyelve volt. És ez így volt teljesen független attól, hogy az illető nemes vagy polgár mily etnikai háttérrel rendelkezett. A latin nyelv ilyen széles elterjedése különben igen meglepte a velencei követet, gróf *Sorinot*, aki 1557-ben, egy olasz nyelvű levelében meg is jegyezte, hogy még a „legalacsonyabb osztályba tartozó emberek közt is sokan vannak, akik beszélnek a latin nyelvet”.⁴ Ugyanezt írta 1563-ban a másik velencei követ is, Gio Michele, akit szintén meglepett a latin nyelvnek ilyen széles elterjedése és használata Magyarországon.⁵ S különösképpen azért, mert korabeli Nyugat-Európában a nemzeti nyelvek már kezdték kinyomni a latint az uralkodó helyzetéből. Ez volt az a kor, amikor a Zrínyi családban megindult a magyarrá válás folyamata. Ez több eseménnyel bizonyítható. Így például azzal, hogy a történelemben először, Zrínyi Miklós két leánytestvére, valamint hat leánya is, mind magyar mánásokhoz mentek feleségül. Ugyanakkor a legnagyobb hírnévre szert tett fia György (1549-1603) magánlevelei nagy részét elegáns magyar nyelven írta. Tehát annak ellenére, hogy II. Miklós a horvát Frangepán Katalint vette feleségül, gyermekeik már mind a magyar identitást választották. Zrínyiek magyar identitásával kapcsolatban azt is meg kell jegyeznünk, hogy szigetvári Zrínyi Miklós latin nyelvű leveleit mindig „*Nicolaus comes a Zrinio*”-ként írta alá. Ugyanakkor azonban a mind gyakoribb magyar nyelvű leveleit inkább magyaros latinsággal, „*Nicolaus comes Zrini*”-ként szignálta. (Az utóbbi aláírás horvát változata „*Nicolaus comes Zrinski*” lett volna.) Ez az aláírás is növekvő magyar identitását igazolja, éppúgy, mint a Zrínyi család átváltása a kálvinista hitre, amely akkoriban mindinkább „magyar vallást” jelentett. (A horvátnak megmaradt mánások a katolikus vallásukat is megtartották.)

(*Harc a terjeszkedő Oszmán Birodalommal*) Édesapjuk 1534-ben bekövetkezett halálát követően a két Zrínyi testvér, Miklós és János, az elterpeszkedő Oszmán Birodalommal szembeni politikájukat is megváltoztatták. Mivel nem bíztak a moszlim törökökben, megtagadták az évi sarcot. Biztosak voltak, hogy nekik csak két választásuk van: elfogadni a török vazallus státust, vagy pedig folytatni az oszmán-ellenes élet-halál harcot. Ők az utóbbi mellett döntöttek, és ennek következtében négy nemzedéken át a Zrínyi névtől visszhangzott az török-magyar határvidék, amely egyben az Oszmán és a Habsburg Birodalmak párbajának a színhelye is volt. Mivel 1526-ban Magyarországnak egyszerre két választott királya lett, a horvát rendek először a „nemzeti királynak” kikiáltott Szapolyai János (1526-1540) mellé álltak. Azonban látva Szapolyai tehetetlenségét, egyhamar átváltottak Habsburg Ferdinand mellé, akinek bátyja, V. Károly, a német-római császári korona birtokosa volt. Habár a Zrínyiek a Habsburgok politikájával sem voltak megelégedve (hisz Magyarországot a Habsburgok is csupán egy feláldozandó katonai határvidéknek tekintették), a Zrínyi család tagjai egy teljes évszázadon át hűek maradtak a Habsburg királyokhoz, egészen az 1670-es évekig. Akkor azonban belekeveredtek a Habsburg-ellenes Wesselényi-féle összeesküvésbe, melynek egyik következménye Zrínyi Péter (1621-1672) kivégzése volt. 1535-ben a két ellenkirály pillanatnyi szünetet tartott az egymás elleni küzdelemben, de ezt a rövid szélcsendet csak arra használták fel, hogy lehetőleg minél előnyösebb uralmi helyzetbe kerüljenek Szerémség és Horvát-Szlavónia vonatkozásában. Szapolyai János odáig ment, hogy pillanatnyi előnyökért még a török segítségét is hajlandó volt elfogadni, minek ellenében még mélyebbre süllyedt az oszmán vazallusságba. S mivel a horvát főurak ekkorra már Ferdinand király elkötelezettjei voltak, a boszniai basa egy általános hadjáratral fenyegette meg őket, ha csak nem térnek vissza János király szolgálatába. Ez a veszedelmes fenyegetés végre még Ferdinand királyt is cselekvésre ösztönözte. Katzianer János, a Krajna tartomány katonai parancsnoka vezetése alatt, egy 12000 fős birodalmi hadsereget küldött a horvát végek megmentésére. Ez a hadjárat azonban teljes katasztrófába vezetett. Először az éhínség és a járvány tizedelte meg őket, a hadsereg megmaradt részét pedig a szendrői basa verte szét és semmisítette meg. E szerencsétlen kimenetelű hadjárat miatt Katzianert Bécsben bebörtönözték, ahonnan azonban sikerült neki megszöknie. A Zrínyi testvérekhez szökött, mivel csak tőlük remélhetett támogatást. Azonban, mikor e támogatás elmaradt, elhatározta, hogy a Zrínyi várakat átjártsza a törökök kezébe. Szerencsére a Zrínyi testvérek tudomást szereztek erről a tervezett árulásról, és Katzianert kivégeztették. E tettet Ferdinand király is értékelte, ugyanis ezt követően az 1531-ben „illegálisan” elfoglalt Korbávia vagyont most hivatalosan is a Zrínyi testvérekre ruházta.

A fenti események mellett a török foglalás tovább terjeszkedett. A boszniai török basa ismételt hadjáratokat vezetett a Zrínyi erődítmények ellen. Megállás nélküli hősi küzdelmük eredményeként a Zrínyieknek sikerült erődítményeiket megmenteni, azonban nem voltak képesek megállítani a vidék falvainak és lakosainak pusztulását. Így aztán a Zrínyi birtokok lassan elnéptelenedtek és semmiféle jelentős jövedelmet sem biztosítottak tulajdonosaiknak. Ezen fejlemények következtében a Zrínyi testvérek ismételten kérték Ferdinand királyt, hogy engedje meg, hogy veszélyeztetett és elpusztult birtokaikat elcserélhessék nagyobb biztonságot és védelmet jelentő északnyugati birtokokkal. Ferdinand király azonban semmi ilyen jellegű birtokcserére nem volt hajlandó. Így aztán a Zrínyiek elhatározták, hogy saját kezükbe veszik a birtokszerzés ügyét. Családi hadseregükkel ismételt támadásokat intéztek védettebb északnyugati birtokok ellen, mely hadjáratok természetesen katonai összeütközésbe hozták őket az ott levő horvát és szlovén mágnásokkal. Sőt, még a zágrábi püspökkel is, akinek birtokait szintén megtámadták. Egy ilyen zágrábi

püspök-ellenes hadjárat következtében halt meg 1541-ben Zrínyi Miklós öccse (egyések szerint bátyja), Zrínyi János. János halála Miklóst a Zrínyi család egyetlen fejévé tette. A következő negyed század folyamán a család sorsa és reménysége szigetvári Zrínyi Miklós kezében volt. Ugyanezen negyedszázad folyamán Zrínyi Miklós a legjelesebb törökverő hadvezérré küzdötte fel magát.

(*Szigetvári Zrínyi Miklós útja a végső harcig*) 1541 és 1566 közti negyed század folyamán II. Zrínyi Miklósnak izgalmas, eseményekkel dús, és bukdácsolással teli útja volt. Minden erőfeszítése ellenére a törökök apránként elszedték tőle déli családi birtokait, amit Zrínyi új északi foglalásokkal igyekezett pótolni. Ugyanezen időpontban sok fontos politikai és katonai tisztségre is kinevezést nyert. Ez alatt a huszonöt év alatt Zrínyi családi vagyona – a déli veszteségek ellenére is – igen megnőtt. Történt ez mind megfelelő házasságok, mind pedig Ferdinand király által adományozott birtokok révén. 1543-ban, harmincöt éves korában, II. Miklós feleségül vette Frangepán Katalint, az egyik legvagyonosabb horvát főnemes leányát, aki tizenkét gyermeket, köztük négy fiút, szült neki. Katalin igen gazdag hozománnyal lépett Zrínyi Miklóssal házasságra, mely hozománya a Zrínyi birtokot szinte megduplázta. Továbbá, 1546-ban Ferdinand király az egész Murakózt, minden falával és minden jobbágával, Zrínyinek adományozta. Ez az utóbbi adományterület Csáktornya várát is magában foglalta, mely erős vár – a névadó, de minden biztonságot nélkülöző Zrin vára helyett – azonnal a Zrínyi család központi erődítménye lett. A Zrínyi nemzetség birtokai ekkorra már több tucat várat és legalább hétszáz jobbágyfalut magában foglalt. Ezeknek a hatalmas uradalmaknak a birtokában a Zrínyi nemzetség a Magyar Királyság egyik leggazdagabb és legbefolyásosabb családja lett. A Magyar Királyság nyugati felében csupán Nádasdy Tamásnak (1498-1562), a nagy törökverő Nádasdy Ferenc atyjának (1555-1604) volt a Zrínyiekhez hasonló birtoka. Talán éppen ezért 1549-ben Zrínyi Miklós és Nádasdy Tamás örök baráti szerződést kötöttek egymással, amelyben kijelentették, hogy törökellenes harcaikat ezentúl egymással összhangban, egymást támogatva folytatják. Erre az együttműködésre annál is nagyobb szükség volt, mert két évvel korábban Ferdinand király egy ötéves békét kötött Nagy Szulejmánnal. De ennek a békének igen nagy ára volt. Ferdinand elismerte a törökök által elfoglalt magyar-horvát területek török birtoklását, s ugyanakkor megígérte, hogy minden évben harmincezer arany pénzt fizet sarként a szultánnak. Ez az egyezmény gyakorlatilag a Zrínyi és Nádasdy nemzetséget a törökök szabad prédájává tette, és ennek következtében megkövetelte, hogy ez a két család magára vállalja a déli végeken a terjeszkedő muzulmán világ elleni harcot. Ahogy birtokai nőttek, úgy nőttek Zrínyi tisztségei. Egy évvel Buda eleste után, 1542-ben, Zrínyi Miklóst a király Horvátország-Szlavónia-Dalmácia bánjává nevezte ki. A horvát bánság a középkori Magyar Királyság harmadik legfontosabb tisztsége volt. Csupán a nádor, valamint az országbíró előzte meg fontosságban. Azt követte ötödikként az erdélyi vajda hivatala. Zrínyi Miklós tizennégy éven át viselte a báni méltóságot. 1556-ban azonban lemondott, elsősorban azért, mert Bécs szinte semmi anyagi segítséget sem adott a báni hivatal és a báni hadsereg fenntartásához. Ugyanakkor az is bántotta őt, hogy az ország főurai a török veszély felszámolása helyett egymás elleni küzdelemre pazarolják erejüket, és neki semmi segítséget sem adnak. A báni hivatal lemondását követő évben Ferdinand király Zrínyi Miklóst tárnokmesternek nevezte ki, mely hivatal a királyi jövedelmek közé számító szabad királyi városok feletti bíráskodásokat végezte el. Három évvel később, 1560-ban, Zrínyi Miklós Baranya és Tolna főispánja, 1561-ben Szigetvár kapitánya, és 1564-ben pedig egész Dunántúl főkapitánya lett. Mindezen hivatalokat párhuzamosan viselte, egészen 1566. szeptember 7-én bekövetkezett hősi haláláig.

(Szulejmán szultán utolsó magyarországi hadjárata.) Szulejmán Szultán kétségtelenül az Oszmán Birodalom legnagyobb és legjelentősebb uralkodója volt, aki közel félévszázadon át vezette azt a hatalmas muzulmán birodalmat. Ez alatt a félévszázad alatt több mint egy tucat hadjáratot vezetett, részben a keresztény világ, s részben a Szafavid Perzsa Birodalom ellen. Ezen hadjáratok folyamán – amelyek 1521-ben Nándorfehérvár (Belgrád) elfoglalásával kezdődtek, és Szigetvár 1566-os bevételével végződtek – Szulejmán elfoglalta a Magyar Királyság középső részét, beleértve fővárosát, Budát is. Ugyanakkor elfoglalt egy sereg egyéb várost és végvárat is, melyeknek láncolata körívként húzódott Dalmáciától, Horvátországon, Dunántúlon és Észak-Magyarországon keresztül, egészen történelmi Erdélyig. Ezek a gyakran megisméltó hadjáratok csak egy keskeny nyugati és északi vidéket hagytak meg Ferdinand királynak. Ez a félhold alakú terület aztán „Királyi Magyarország” néven, védelmi határsávként szolgálta a Habsburg-vezette Német Római Birodalom biztonságát. E hadjáratok folyamán Szulejmán ritkán volt sikertelen. Ezt történt azonban Málta esetében, amely kis szigetet eredményesen védtek a Jeruzsálemi Johannita lovagok, akiket 1522-ben Szulejmán kiűzött Rodosz szigetéről. Ugyancsak sikertelenül ostromolta Bécsét 1529-ben. Ezek a sikertelenségek azonban eltörpültek Szulejmán sikerei mellett. Ennek ellenére, az akkor már 72 éves, sok betegségtől szenvedő szultán úgy érezte, hogy halála előtt még egy nagy sikerrel akarja megajándékozni a muzulmán világot. Ennek a sikernek a célja pedig Bécs meghódítása volt. Bécs ostroma előtt azonban még meg kellett hódítani Szigetvárt, valamint Eger, Komárom, és Győr várait is. Szulejmán alteregójaként ismert Mehmed Szokollu (Szokolovics) nagyvezér is egy újabb hadjárat megkezdésére tanácsolta a szultánt. Tette ezt részben azért is, hogy ezen világból történő távozása előtt még egyszer bebizonyítsa a muzulmán világ felsőbbrendűségét a keresztény világ felett. Ugyanakkor meg akarta alázni II. Miksa császárt (1564-1576) is, aki atyjával szemben nem volt hajlandó fizetni az évi 30.000 arany hadisarcot. Egyes források azt is emlegetik, hogy Szulejmán elhatározásában az is közrejátszott, hogy oly jelentős magyar végvárok katonái, mint Szigetvár és Eger, ismételt támadásokat intéztek a török által megszállt területekre, mely igen nagy gondot okoztak a szultán adófizetőinek. Mások viszont azt hozzák fel e hadjárat okaként, hogy egyes befolyásos muzulmán vezetők szemében a több éves hadicsend azt jelentette, hogy a kalifaként tisztelt szultán nem tett eleget a keresztény világot ismételten megalázó kötelességének. Egyes történészek Miksa császár és János Zsigmond erdélyi fejedelem (király) közt 1564-ben fellángolt harcot is a hadjárat okai közé sorolják János Zsigmond ugyanis ebben a két uralkodó közti háborúban erősen vesztesre állt. S így, félrerúgva a keresztény szolidaritást – atyjához hasonlóan – a török szultántól kért segítséget. Szulejmán Zimonyban fogadta a János Zsigmondot, de csak miután egy teljes napon át váratta az erdélyi „királyt”. Az audencia kezdetén János Zsigmond háromszor térdre ereszkedett, majd megcsókolta a szultán kinyújtott kezét. Ezzel a megalázkodással megerősítette azt a tényt – amit három évtizeddel korábban atyja is elfogadott – névlegesen azt, hogy Erdély függetlensége csak névleges, s gyakorlatilag az Oszmán Birodalom egyik vazallus állama. Habár 1566-ban az Oszmán és a Habsburg Birodalmak névlegesen békében éltek egymással, a török hódoltság területe és Királyi Magyarország határvidéke gyakorlatilag az állandó csatározások színhelye volt. Kényelmesen Prágában éldegélő Miksa császárnak sem kedve, sem anyagi lehetősége nem volt arra, hogy katonai támogatást intézzen a törökök ellen. Hagyta, hogy Zrínyi és a többi birtokos nemes védjék magukat úgy, ahogy tudják. Zrínyi Miklós esetében még az a tényező is fenn állt, hogy Miksa császár nem kedvelte őt, a kissé erőszakos főurat. Azonban akármennyire is nem szerette Zrínyit, mégsem tudott a híres törökverő főúr nélkül meglenni. Ugyanis, nem volt

senki, aki átvehette volna helyét a törökellenes harcokban. Éppen ezért, amikor elkese-redésében Zrínyi hirtelen lemondott minden hivataláról, a császár nem volt hajlandó elfogadni lemondását. Miután az előkészületek megtörténtek, 1566. május elején Szulejmán megkezdte százezernyi hada élén a katonai felvonulást Bécs irányába. De előrehaladott kora miatt ez alkalommal a szultán nem lóháton, hanem hintóban tette meg az utat. Július 19-én az oszmán hadsereg elérte a Dráva folyót és megkezdte bevonulását Dunántúlra. Augusztus 1-én ért Szigetre, ahol öt napon belül az oszmán hadsereg körülfárta a várat, amelyet 2500 magyar és horvát harcos védett Zrínyi parancsnoksága alatt. Az ostrom több mint egy hónapig tartott, a törökök csak szeptember 7-én foglalták el a várat. Szulejmán azonban már nem élvezhette a vár bevételét, mert néhány nappal korábban meghalt. Amint a híres utazó, Evlija Cselebi (1611-1682) lejegyezte útnaplójában, Szulejmán már két nappal a vár bevétele előtt eltávozott Allah kebelébe. Halálát azonban a fővezérek eltitkolták, nehogy annak tudatában a katonák abbahagyják az ostromot és hazatérjenek. Ha a szultán halála tudomásukra jutott volna, a hadsereg minden bizonnyal elvonult volna a vár alól, és Zrínyi és vitézei megmenekültek volna.

(Szigetvár ostroma és Zrínyi Miklós hősi halála) Szigetvár egy hatalmas mocsaras ingovány egyik szigetén épült fel, körülveve vízzel, náddal és sással. Sajnos, ez alkalommal az oszmán hadsereg éppen egy nagy szárazság idején érkezett meg Szigetre, amikor a mocsár nagy része lepadóban és kiszáradóban volt. Így tehát nem nyújthatta a szokásos védelmet. De mindezeket túl Szulejmán műszaki csapatainak parancsnoka, Ali Portuk, még a megmaradt vizet is levezettette a várat körülvevő árokból. A szigeti erődítmény négy részből állt, úgymint a belső várból, a külső várból, az óvárosból, valamint az újvárosból. A harminchárom napos ostrom alatt ezeket a védelmi erődítményeket folyamatosan foglalták el a törökök. Mindegyik rész elfoglalása több napos harc és sokezer török és sokszáz magyar és horvát halála árán történt. Az ostrom végén a belső várban már csak hatszáz védő maradt életben, s ezeknek is nagy része tele volt sebbel és részben harcképtelen állapotban tengődött. Szeptember 7-e reggelén Mehmed Szokollu nagyvezér egy utolsó rohamot parancsolt Zrínyi megmaradt kis csapata ellen, amely csapat az égő belső várban volt összeszorulva. Tudván, hogy a vég elkerülhetetlen Zrínyi Miklós felöltötte „égszínkéék díszruháját... díszes cipőt húzott, fejére gyémántforgós, kócsagtollal díszített kalpagot tett, nyakában medalionos nehéz aranyláncot akasztott, csuklóira pedig arany karpereceket rakott, dolmányának zsebébe egy-egy selyemzacskóba varrva 100-100 aranyat tett”.⁶ S mindezt azért tette, hogy a győztes ellenség is tudja, hogy egy valódi úrral volt dolga. Vagyis, Zrínyi saját szavaival: „Tudjátok meg, ezt én azért tettem, hogy az ellenség vagy a rabló, aki lehúzza rólam a ruhát, ne mondhassa, hogy semmi zsákmányt vagy értéket nem talált nálam”.⁷ Ezt követően Zrínyi minden vitézét a belső vár udvarába parancsolt és egy rövid buzdító beszédet mondott. Megmagyarázta nekik, hogy miért kell most elpusztulniuk. Beszédét a következő szavakkal fejezte be: „Aki elesik, kétségtelen az Istennel lesz örökké.... Ezért mindannyiunk közül én akarok első lenni, elsőként megyek előttem. Amit én fogok tenni, ti is azt cselekedjétek! Bízvást higgyétek el nekem szeretett Testvéreim, hogy nem foglak elhagyni benneteket mindhalálig”.⁸ Ezt követően háromszor Jézus nevét kiáltotta, megnyitatta a vár kapuit, leengedte a felvonóhidat, elsüttette a kartácsot, mely széles utat vágott az ostromlók soraiban, majd pedig ő maga is kirozott és belevetette magát a viadal kellős közepébe. Sok törököt levágott, míg végül őt magát is levágták vitézeivel együtt. A hatszáz megmaradt védő közül ezután a kirohanás után mindössze csak egy tucat maradt életben, akiket a törökök rabszolgaságba vittek. Ezek közül

három vitézt idővel Zrínyi Miklós fia György váltott ki a török rabságból. Hazatérve ezek elmondták mindenkinek Zrínyi utolsó harcát Istenéért, Hazájáért, és az egész Keresztény Világért. Halálát követően Zrínyit lefejezték és levágott fejét kitették közszemlére. Egy nap múlva azonban a nagyvezér elküldte Budára, az újonnan kinevezett budai basához, Szokollu Musztafához, aki a nagyvezér unokaöccse, s korábban pedig boszniai basa volt. Így tehát Zrínyit már régebről ismerte. Musztafa basa Zrínyi fejét piros selyemzacskóba varratta és elküldte Komáromba Eck Salmhoz, a császári hadak fővezéréhez. Testét viszont az egyik helyi temetőbe temettette el, amint ezt Miksa császárhoz intézett levelében meg is írta: „Mert énnékem jó szomszédom volt, és az ü halálán most is bánkódom, akit azzal is megbizonyítottam, hogy az ü feje karóban ne álljon, azért küldtem fel, tisztességet tettem nekie, testét is eltemettetem, kár volna, hogy ilyen vitézlő úrnak testét a madarak ennék”.⁹ Eck Salm tábornok Zrínyi fejét Győrbe vitette, ahol átadta az ott várakozó családtagoknak. Zrínyi veje, Batthyány Boldizsár báró (1537-1590) viszont tovább vitette azt Zrínyiek főhadiszállására, Csáktornyára, ahol tisztességgel eltemettette a helyi Szent Ilona Zárdában.

(*Szigetvára meghódításának utóregzései*) Zrínyi Miklós Szulejmán szultán elleni merész küzdelme és hősi halála egyhamar az akkor divatos hősi balladák tárgya lett. Idővel aztán ezeket a balladákat szigetvári hős hasonnevű dédunokája, Zrínyi Miklós (1620-1664) a költő egy Homérosz Iliászához hasonló hősi eposszá gyúrta egybe. E hőskölteményt magyarul írta, de először a következő latin cím alatt jelentette meg: Obsidionis Szigetianae (Sziget ostroma), Horvát fordításban pedig, mint Opsada Sigeta (Sziget ostroma). A történelem különös játéka az a tény, hogy habár ezt a két Zrínyi Miklóst egy teljes évszázad választotta el egymástól, mindketten ugyanazon veszedelemnek néztek elébe. A XVII. század közepén a török hódítás és a Habsburgok uralma épp oly élő tényező volt a magyar és horvát nemzet életében, mint volt a szigeti hős korában a XVI. század közepén. Az ország jelentős része még akkor is török uralom alatt volt, s a Habsburgok szemében a kereszténynek megmaradt „Királyi Magyarország” még abban az időben is csak egy jelentéktelen határvidéknek számított, amelynek elsődleges szerepe a Habsburg Birodalom védelme volt. A két Zrínyi Miklóst elválasztó száz év alatt az Oszmán Birodalom tovább terjeszkedett, mind Magyarországon, mind a birodalom egyéb területein. Ugyanakkor, azonban belülről már oszlásnak indult. Akkor már érezhető volt, hogy Nagy Szulejmán utódai sokkal silányabb uralkodók voltak, mint jeles ősük, s gyarló uralmuk lassan aláásta a birodalom alapjait.

Zrínyi a költő törökellenes harcai idején – mely az 1640 és 1664-es évek közötti negyedszázadot foglalja magában – az Oszmán Birodalom uralkodói a tébolyult Ibrahim (1640-1648) és a teljesen jelentéktelen IV. Mehmed (1648-1687) szultán volt. Az előbbi sokéves szeráj-fogság után, az utóbbi pedig hét éves gyermekkorban került a trónra, ahonnan negyvenhat éves korában letaszították. Közel négy évtizedes uralkodása alatt inkább csak a háremével, s nem pedig a birodalom érdekeivel foglalkozott. IV. Mehmed uralkodása idején a birodalom valódi feje az albán eredetű Köprülü nagyvezér-dinasztia tagjai voltak, akik igyekeztek a birodalom szétfoslását megakadályozni. A dinasztia megalapítója Mehmed Köprülü (c.1580-1661) volt, aki az akkor még igen elterjedt gyermekadó, a devsimre útján került a janicsárok soraiba, illetve idővel a birodalom legmagasabb katonai és adminisztratív pozícióiba. 1656-ban, hetvenhat éves korában érte el a nagyvezéri posztot, amit öt éven át egészen haláláig viselt. Az új nagyvezér meg volt győződve arról, hogy a birodalom belső meggyengülésének és szétfoslásának elsődleges oka az a tény, hogy egyszerűen megszűnt terjeszkedni – mint tette azt az 1300-tól 1600-ig terjedő évszázadokban. Ennek a

felfogásnak eredményeként, mielőtt elérte a nagyvezéri kinevezést, azonnal katonai hadjáratok sorozatát indította meg. Ekkor foglalta el Velencétől Krétát és az Égei-tenger több szigetét. Ekkor fékezte meg az anatóliai tartományok forrongásait, valamint egyes autonóm országok függetlenségi igyekezeit. S ugyanekkor történt Erdélyt megzabolázása is, amely a vazallusnak számító II. Rákóczi György (1648-1660) szerencsétlen kimenetelű lengyelországi hadjárata kapcsán történt. Az erdélyi fejedelem ugyanis a Porta megkérdezése nélkül avatkozott be abba a sokoldalú küzdelembe, amely azokban az években a lengyel-moszkovita rivalizálás keretében a lengyel királyi címért folyt. Megvert seregével hazatért Rákóczi Györgyöt Köprülü nagyvezér megfosztotta az erdélyi tróntól, s helyébe olyan egymással torzsalkodó fejedelmeket nevezett ki, mint Rhédey Ferenc (1657-1658) és Barcsay Ákos (1658-1660) – miközben Rákóczi György továbbra is magának követelte az erdélyi trónt.

Mehmed Köprülü utóda a nagyvezéri hivatalban saját fia, Ahmed Köprülü volt (1661-1676), aki tovább folytatta atyja terjeszkedő politikáját. A nagyvezéri hivatalba történt beiktatását követően azonnal nekiállt egy Habsburg Birodalom ellenes hadjárat megszervezésének. Az 1663-1664-ben lefolyta háborúnak állítólagos oka a Habsburgoknak Erdély belpolitikájába történt katonai beavatkozása volt. Ugyancsak fontos szerepet játszott az Új-Zrínyivár nevű hatalmas erődnék a felépítése is, amelyet a horvát katonai határvidéken Zrínyi Miklós a költő építtetett fel. A török katonai hadjárat 1663 tavaszán indult be, és ez az Oszmán-Habsburg párviadal egészen 1664 augusztusáig, illetve augusztus 10-én aláírt Vasvári Békéig tartott. Habár e párviadal végén a törökök elvesztették a Szentgotthárdi csatát, a csatát követő béke mégis meghagyta nekik az összes területi hódításukat. Lipót császárt ugyanis csak az osztrák tartományok biztonsága érdekelte, s ennek következtében szemrebbenés nélkül áldozta fel Magyarország nemzeti érdekeit.

(A Habsburg-ellenes összeesküvés kibontakozása és a Zrínyiász megszületése)
Magyarország nemzeti érdekeinek ily semmibevevése olyannyira felizgatta a magyar és a horvát főnemesség egy részét, hogy azokat a később Wesselényi összeesküvésnek nevezett konspiráció felé terelte. Ez a Wesselényi Ferenc (1605-1667) nádorról elnevezett összeesküvés az 1660-as évek elején indult és 1671-ben ért véget, amikor azt felfedezték és a főbb konspirátorokat kivégezték. Az utóbbiak közt volt Zrínyi Péter (1621-1671), Zrínyi Miklós öccse, valamint Frangepán Ferenc (1620-1671) és Nádasdy Ferenc (1625-1671). Ugyancsak közöttük volt I. Rákóczi Ferenc (1645-1676) is, akit csak édesanyja, Báthory Zsófia érdemei, valamint a Habsburgok kincstárába befizetett 300,000 birodalmi forint mentett meg a kivégzéstől. Az összeesküvés értelmi szerzője Wesselényi Ferenc nádor (1655-1667) volt, azonban ő már jóval az összeesküvés felfedése előtt elhalálozott. Helyét Zrínyi Péter foglalta el, aki bátyja 1664-ben történt váratlan halálát követően szinte minden hivatalát örökölte. Az összeesküvés 1670-ben került nyilvánosságra. A főbb konspirátorokat kegyelmi ígéretekkel mind Bécsbe csalták. Ott azonban a kegyelmi ígéretekről megfedkezve azonnal letartóztatták őket, majd 1671. április 30-án Bécsűjhelyen (Wienerneustadtban) lefejezték. Ha Zrínyi Miklós a költő még életben lett volna, kétségtelenül ő lett volna az összeesküvés feje. Ez annál is inkább így lett volna, mivel az összeesküvés állítólagos egyik célja a Habsburgoktól való elszakadás, valamint Zrínyi Miklósnak Magyarország királyává történő megválasztása volt. Miklós azonban már 1664. november 18-án, negyvennégy éves korában, egy feltételezett vadászbaleset következtében meghalt. A vaddisznó általi állítólagos megöletésének azonban nem sok hitele volt. A magyar nép általában meg volt győződve arról, hogy Zrínyi Miklóst Lipót császár gyilkoltatta meg, hogy így elejét

vegye egy esetleges elszakadásnak. Zrínyi Miklós a költő 1645-1648 folyamán, de főleg 1647-1648 telén, huszonhét éves korában írta meg dédatyjáról szóló hősi eposzát, amely 1651-ben jelent meg először nyomtatásban. Ekkorra a Zrínyi család már teljesen elmagyarosodott. Ugyanakkor, mivel a horvát báni hivatal is szinte mindig a kezükben volt, igen szoros kapcsolat tartottak fenn a horvát rendekkel is. Zrínyi Miklós magyar identitását semmi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy leveleit és nagyobb lélegzetű munkáit mind magyarul írta, és ezekben az írásokban gyakran úgy emlegeti Magyarországot, hogy „édes hazánk,” és „édes magyar hazánk.”¹⁰ Ugyancsak magyarul írta a „Zrínyiászként” és „Szigeti veszedelemként” ismert hősi eposzát, mely a fent említett szigetvári Zrínyi Miklós hősiességét örökítette meg. És ezt tudatosan tette, illetve tudatosan írta magyar nyelven, hisz nyelvi tudása alapján megírhatta volna ezt horvátul vagy latinul is. Azonban ekkorra már elsődleges érzelmi kapcsolata főleg a magyarsághoz és a magyar nyelvhez húzta őt. Zrínyi Miklós a költő a *Zrínyiász*ban hasonnevű dédatyja hősi tettét, Szigetvár 1566-as védelmét örökítette meg. Családi hagyományokon kívül főleg a lantosok és kobzosok több nemzedéken át énekelt hősi dalai alapján tette ezt. Eposzában általában hüen rajzolta meg az eseményeket, kivéve Szulejmán halálát illetően. Megbízható források alapján biztosak lehetünk benne, hogy a szultán néhány nappal a vár bevétele előtt már meghalt. De ha Szulejmán még életben is lett volna a vár bevétele idején, Zrínyi Miklós akkor sem tudta volna elérni és megölni őt. Sokezer törököt kellett volna neki levágnia, hogy Szulejmán sátrát elérje, mely a világutazó Evlija Cselebi szerint a vártól egy teljes ágyúlövés távolságban volt felverve. De ez ilyen csekély eltérés a történelmi igazságtól megengedhető minden költőnek – legyen az a poéta Homérosz vagy pedig Zrínyi Miklós a költő. A Zrínyi név a magyar történelemnek egyik legnemesebb neve. Zrínyi a költő esetében ez a név nem csak hősiességet, de kifejlődött magas műveltséget is jelentett. A szigetvári hősnek ez a kései dédunokája ugyanis, katonai hagyományok üzése mellett¹¹ tehetséges író is volt, aki a XVII. század egyik legjelesebb hősi eposzának a szerzője lett, mely eposszal tovább ékesítette a Zrínyi nevet.

BIBLIOGRÁFIA

- Ágoston Gábor: “Az Iszlám erős védőgátja: Az oszmán hódítás és a magyarországi oszmán végvidék”, in *A magyar hadtörténelem évszázadai*, pp. 61-76.
- Ágoston Gábor: “Ottoman Conquest of the Ottoman Military Frontier in Hungary”, in *A Millennium of Hungarian Military History*, ed. Béla Király and László Veszprémy (New York: Atlantic Research and Publications, 2002).
- Ágoston Gábor: “The Ottoman-Habsburg Frontier in Hungary, 1541-1699”, in *The Great Ottoman, Turkish Civilization*, ed. Güler Eren, et al., 4 vols. (Ankara: Yeni Türkiye Dergisi, 2000), pp. 276-287. (Ezután: *The Great Ottoman, Turkish Civilization*.)
- Alföldi László M.: “The Battle of Mohács, 1526”, in *From Hunyadi to Rákóczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*, eds. János M. Bak and Béla K. Király (New York: Social Sciences Monographs, East European Monographs, Distributed by Columbia University Press, 1982), pp. 189-202. (Ezután: *From Hunyadi to Rákóczi*.) *A magyar hadtörténelem évszázadai*, eds. Béla K. Király and László Veszprémy (Budapest: Atlanti Kutató és Kiadó Közalapítvány, 2003). (Ezután: *A magyar hadtörténelem évszázadai*.)
- Bán Imre: “Zrínyi Miklós”, in *Magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. Klaniczay Tibor (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), pp. 159-184.
- Bayerle Gustav: “One Hundred Fifty Years of Frontier Life in Hungary”, in *From Hunyadi to Rákóczi*, pp. 227-242.
- Benda Kálmán: “Zrínyi Miklós, a Szigetvári hős”, in *Szigetvári Emlékkönyv. Szigetvár 1566. évi ostromának*

400. évfordulójára, szerk. Rúzsás Lajos (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966), pp. 15-37. (Ezután: Szigetvári Emlékkönyv.)
- Bende Lajos: "Sziget ostroma 1566-ban", in *Szigetvári Emlékkönyv*, pp. 61-104. Benedek Elek: *Szigeti veszedelem. Gróf Zrínyi Miklós költeménye nyomán írta Benedek Elek* (Budapest: Lamper R. & Wodianer F. és Fiai, 1914).
- Brodarics históriája a mohácsi vészről, translated by Imre Szentpétery (Budapest: Lampel Róbert - Wodainer F. és Fia; újból kiadva: Zrínyi Katonai Kiadó, 1977).
- Budina Sámuel históriája magyarul és latinul Szigetvár 1566. évi ostromáról (*Szigetvár: A Szigetvári Várbaráti Kör Kiadványai*, 1978).
- Csuday Jenő: *Zrínyiek a magyar történelemben, 1566-1704* (Szombathely: Seiler Henrikné Kiadása, 1884).
- Domonkos Leslie S.: "The Battle of Mohács as a Cultural Watershed", in *From Hunyadi to Rákóczi*, pp. 203-224.
- Evlia Cselebi török világotutazó magyarországi utazásai, 1660-1664, 2dik kiad. (Budapest: Gondolat Kiadó, 1985).
- From Hunyadi to Rákóczi. *War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*, eds. János M. Bak and Béla K. Király (New York: Social Sciences Monographs, East European Monographs, Distributed by Columbia University Press, 1982).
- Gökbilgin Tayyib: "Nagy Szolimán 1566. évi Szigetvár elleni hadjáratának előzményei", in *Szigetvári Emlékkönyv*, pp. 53-59. *The Great Ottoman, Turkish Civilization*. ed. Güler Eren, et al., 4 vols. (Ankara: Yeni Türkiye Dergisi, 2000).
- Hegyi Klára és Zimányi Vera: *Az oszmán birodalom Európában* (Budapest: Corvina Kiadó, 1986).
- Hegyi Klára és Zimányi Vera: *The Ottoman Empire in Europe* (Budapest: Corvina Kiadó, 1986).
- Hegyi Klára: "The Ottoman Network of Fortresses in Hungary", in *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe. The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*, eds. Géza Dávid and Pál Fodor (Leiden and Boston: Brill Academic Publishers, 2000), pp. 163-193.
- Hess Andrew C.: "The Road to Victory: The Significance of Mohács for Ottoman Expansion", in *From Hunyadi to Rákóczi*, pp. 179-188.
- Inalcik Halil: *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300-1600* (New York: Praeger Publishers, 1973).
- Kinross, Lord: *The Ottoman Centuries. The Rise and Fall of the Turkish Empire* (New York: William Morrow and Company, Inc., 1977).
- Klanciczay Tibor: Zrínyi Miklós (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1954). Kubinyi András: "The Road to Defeat: Hungarian Politics and Defense in the Jagellonian Period", in *From Hunyadi to Rákóczi*, pp. 159-178.
- Maksay Ferenc: "Peasantry and Mercenary Service in Sixteenth-Century Hungary", in *From Hunyadi to Rákóczi*, pp. 261-274.
- Nagy Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, 12 vols. & 1 supplement (Pest, 1857-1868), vol. 12, pp. 435-442.
- Pálffy Géza: "A törökellenes határvédelmi rendszer a 16-17. században", in *A magyar hadtörténelem évszázadai*, pp. 77-92.
- Perjés Géza: "The Zrínyi-Montecuccoli Controversy," in *From Hunyadi to Rákóczi*, pp. 335-350.
- Perjés Géza: "Gróf Zrínyi Miklós, 1620-1664", in *A magyar hadtörténelem évszázadai*, pp. 109-122.
- Perjés Géza: *Zrínyi Miklós és Kora* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965).
- Preveden Francis R.: *A History of the Croatian People*, 2 vols. (New York: Philosophical Library, 1955-1962), 134 + 61 plates.
- Prpic George J.: *Croatia and Hungary during the Turkish Era* (Cleveland: Center for Southern-Hungarian and Balkan Studies, 1973). (A special issue of the "Awakener.")
- Régi magyar levelestár, 2 köt. (Budapest: Magvető Kiadó, 1981. (Ez a gyűjtemény mindkét Zrínyi Miklós leveleiből tartalmaz egy-egy válogatást).
- Rothenberg Gunther Erich: *The Austrian Military Border in Croatia, 1522-1747* (Urbana, IL: Illinois Studies in Social Sciences, 1960).
- Rúzsás Lajos: "The Siege of Szigetvár of 1566: Its Significance in Hungarian Social Development", in *From Hunyadi to Rákóczi*, pp. 251-274.
- Salamon Ferencz: *Az első Zrínyiek* (Pest: Hekenast Gusztáv, 1865).
- Salamon Ferencz: *Magyarország a török hódítás korában*, 2dik kiad. (Budapest: Franklin-Társulat, 1885).
- Salamon Franz: *Ungarn im Zeitalter der Türkenherrschaft*, übersetzt von Gustav Jurány (Leipzig: H. Haessel Verlag, 1887).
- Shaw Stanford J.: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Vol. I: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire 1280-1808* (Cambridge: Cambridge University Press, 1976).

- Süleyman the Magnificent and his Age, eds. Metin Kunt and Christine Woodhead (London: Longman Publishers, 1995).
- Szakály Ferenc: "The Hungarian-Croatian Border Defense System and its Collapse," in *From Hunyadi to Rákóczi*, pp. 141-158.
- Szántó Imre: *A végvári rendszer és fénykora Magyarországon, 1541-1593* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980).
- Szelaniki Musztafa leírása Szigetvár ostromáról (Szigetvár: A Szigetvári Várbaráti Kör Kiadványai, 1979).
- Szigetvár eleste 1566-ban és visszafoglalása 1689-ben, egykor leírások alapján, szerk. Molnár Imre (Szigetvár: A Szigetvári Várbaráti Kör Kiadványai, 1980).
- Szigetvári Emlékkönyv. Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára, szerk. Rúzsás Lajos (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966). (Ezután: Szigetvári Emlékkönyv.)
- Takáts Sándor: *Rajzok a török világból*, 3 köt. (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Kiadása 1915-1917).
- Takáts Sándor: *A török hódoltság korából* (Budapest: Genius Kiadás, 1928).
- Takáts Sándor: "A Zrínyiek magyarsága", in Sándor Takáts, *Magyar küzdelmek* (Budapest: Genius Kiadás, 1929), pp. 41-53. (Ezután: Takáts, *Magyar küzdelmek*)
- Takáts Sándor: "Zrínyi Miklós emlékezete", in Sándor Takáts, *Bajvívó magyarok*, 3dik kiad. (Budapest: Móra Könyvkiadó, 1979), pp. 273-286.
- Takáts Sándor: "Zrínyi-levelek", in Takáts, *Magyar küzdelmek*, pp. 105-181.
- Takáts Sándor: "Zrínyi Miklós temetése", in Sándor Takáts, *Régi idők, régi emberek*, 2dik kiad. (Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.T., 1922), pp. 113-123.
- Tóth István: "A szigeti hős alakja a magyar irodalomban", in Szigetvári Emlékkönyv, pp. 307-347.
- Várdy Steven Béla: *Historical Dictionary of Hungary* (Lanham & London: The Scarecrow Press, 1997).
- Waczulik Margit: "Szigetvár 1566. évi ostroma az egykorú történetírásban", in Szigetvári Emlékkönyv, pp. 287-306.
- Wheatcroft Andrew: *The Ottomans* (London: Viking - Penguin Books, 1993).
- Zrínyi Miklós haditudományi munkái, bevezette Benczédi László és Perjés Géza (Budapest: Zrínyi Kiadó, 1957).
- Zrínyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok, szerk. Barabás Samu, 2. köt. (Budapest: Monumenta Hungariae Historica, 1898-1899).

JEGYZETEK

- Szeretném megköszönni Domonkos László professzornak (Youngstown State University), hogy ezen tanulmány angol nyelvű változatát elolvasta és észrevételeivel gazdagította, valamint Várdy Huszár Ágnes professzornak (Duchesne University), aki ugyanezt megtette mindkét változat esetében.
- Mivel a bibliográfiában fellelhető munkák szinte mindegyikét konzultáltam, csupán a szó szerinti idézeteket dokumentálom jegyzeteimben. A jelen tanulmányban megemlített egyének keresztnéve minden esetben a magyar változatban szerepel.
- A Zrínyi családnevet több változatban ismerjük. Így például a horvát változatban (Zrinski), török változatban (Zirinski), régi magyar változatban (Zrini), valamint modern magyar változatban (Zrínyi). Ebben a tanulmányban mindenütt a modern magyar változatot használom, egyszerűen azért mert ez a változat található meg minden komoly angol, német, francia, olasz, spanyol, stb. lexikonban. Ha nem ezt tenném, akkor legtöbb olvasónak komoly gondot okozna a tanulmányom hősét összekötni a fent jelzett lexikonokban található életrajzokkal. A Miklós név (Nicolas, Nicolaus, Nicholas, Nicholas) igen gyakori név volt a Zrínyi családban. Még ebben a tanulmányban is három Miklóssal kell megbirkóznunk. Megkülönböztetés érdekében én olykor I. Zrínyi Miklóst (c.1490-1534), II. Zrínyi Miklóst (1506-1566), és III. Zrínyi Miklóst (1620-1664) emlegetek. Ugyanakkor a magyar történeti irodalomban II. Zrínyi Miklós úgy is ismeretes, mint "szigetvári Zrínyi Miklós", aki Szulejmán szultánt megállította, és III. Zrínyi Miklós pedig úgy, mint "Zrínyi a költő", aki a Szigeti veszedelem című hőseposznak a szerzője. Zrínyi a költő azonban nem csak irodalommal foglalkozott. Korának egyik legjelentősebb hadvezére és jeles haditudományi munkák szerzője is volt. Mindezekon túl Zrínyi a híres Habsburg hadvezér, Raimondo Montecuccolinak (1608/09-1680) is a riválisa volt. Montecuccoli részére ugyanis Magyar-Horvátország csupán egy jelentéktelen és teljesen kihasználható határvidék volt, amelynek legfőbb feladata az osztrák tartományok védelme volt.
- A velencei követ észrevételeire a latin nyelv használatával kapcsolatban lásd: Ferencz Salamon, *Az első Zrínyiek* (Pest: Heckenast Gusztáv, 1865), p. 249, 2. sz. jegyzet.

- 5 Gio Michele követ idevonatkozó észrevételeivel kapcsolatban lásd: Salamon, Az első Zrínyiek, pp. 249-250.
- 6 Bende Lajos, "Sziget ostroma 1566-ban", in Szigetvári emlékkönyv Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára, szerk. Rúzsás Lajos (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966), pp. 61-104, idézet, p. 102.
- 7 Budin Sámuel históriája magyarul és latinul Szigetvár 1566. évi ostromáról (Szigetvár: A Szigetvári Várbaráti Kör Kiadványai, 1978), p. 21.
- 8 Budin Sámuel históriája, p. 22. Egy kissé más szöveget idéz Szigetvári Emlékkönyv, p. 102.
- 9 Musztafa Szokollu levelével kapcsolatban lásd: Zrínyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok, közli Barabás Samu, 2. köt. (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1898-1899), II, p. 88. (Monumenta Hungariae Historica, I. oszt., XXIX-XXX. kötet.). Lásd még Szigetvári emlékkönyv, p. 104. Zrínyi Miklós levágott fejének a sorsát részletesen leírja Takáts Sándor: "Zrínyi Miklós temetése", in Sándor Takáts, Régi idők, régi emberek, 2nd ed. (Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.T., 1922), pp. 113-123.
- 10 Ezek a magyar hazához való szeretetet eláruló kifejezések megtalálhatók mind a Szigeti veszedelemben, mind pedig Zrínyi haditudományi munkáiban.
- 11 Zrínyi Miklós legismertebb haditudományi munkái a következők: Tábori kis trakta (1646), Vitéz hadnagy (1650-1653), és A török áftum ellen való orvosság (1661). Az utóbbi munkában Machiavelli katonai stratégiáját alkalmazta a korabeli magyar helyzetre. Zrínyi szintén írt egy latin nyelvű munkát is (Volenti nihil difficile = Aki akar, annak semmi sem lehetetlen), amelyben felhívta magyar testvéreit, hogy küzdjenek Magyarország függetlenségének a visszaállításáért. Ez a munka 1705-ig kiadatlan maradt.

Hantos Elemér közép-európai alternatívája az 1920–1930-as években

Hantos Elemér (1881–1942) Bécsben, Lipcsében, Párizsban, Cambridge-ben és Oxfordban folytatott tanulmányait követően állam- és jogtudományból doktorált. Hazatérése után Budapesten dolgozott ügyvédként, később részt vállalt számos pénzintézet és iparvállalat alapításában. 1910–1918 között az országgyűlésben a kormánypárti *Nemzeti Munkapárt* képviselője. 1916-ban a kereskedelmi minisztérium államtitkára, 1918-ban pedig a Postatakarékpénztár elnöke lett. 1917-től a budapesti közgazdasági egyetemen pénzügytant oktatót, s 1924-től egyidejűleg a Népszövetség közgazdasági bizottságának szakértőjeként dolgozott.

Hantos kezdetben a hazai gazdaság helyzetét, illetve a pénzügyet tanulmányozta – 1924-ben tanulmányt írt a magyar váltótörvényről –, később harminc éven keresztül a Monarchia, majd Közép-Európa gazdasági kérdéseivel foglalkozott. A közép-európai együttműködésről számos publikációja ismert; Valerio Korek-Johann Stark: *Mitteleuropa-Bibliographie* (1919–1934) című kötete (Heymann Verlag, Berlin–Wien, 1935) 42 könyvét és tanulmányát sorolta fel. Miután ezek németül, franciául és olaszul is megjelentek, elképzelései és megoldási javaslatai – amelyekhez a gazdasági élet tapasztalatai társultak – befolyásolták az európai fejlődéssel kapcsolatos vitákat.

(Hantos elképzelései az első világháború alatt) Hantos 1915-ben, az első világháború idején a nemzet- és pénzgazdaság összefüggéseit elemezte, különös tekintettel az Osztrák-Magyar Monarchiára. Az első világháború gazdasági okait vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a háború gazdasági okokból tört ki.

Anglia bel- és külpolitikai okok miatt csak másod-, illetve harmadsorban vett részt a háborúban, részvétele azonban világháborúhoz vezetett: „Legfőbb indítéka a gazdasági vetélytárs megsemmisítése volt. Az angol csapatok azzal a küldetéssel érkeztek a kontinensre, hogy az általuk megszállt területeken tervszerűen és teljesen megsemmisítsék a német ipari létesítményeket.”¹ Anglia gazdasági fegyverekkel igyekezett megszerezni mindazt, amit fehér és színes szövetségeseivel nem tudott elérni.² „Ez a háború Anglia és Oroszország részéről elsősorban gazdasági háború. Anglia célja világuralmának fenntartása, Oroszországé tengeri hatalmának növelése, mindkettejük közös érdeke pedig a Német Birodalom és a Monarchia gazdasági fejlődésének megakadályozása.”³

1915-ben Hantos még úgy vélte, hogy a Monarchia modern gazdasága kiállja a háború próbáját: a háború gazdasági tapasztalatai arra ösztönzik az országokat, hogy szükségleteikről maguk gondoskodjanak. A szabad kereskedelem háttérbe szorul, a legnagyobb kedvezményt biztosító szerződések nagyrészt eltűnnek, s helyükre olyanok lépnek, amelyek kölcsönös előnyöket biztosítanak a háború alatt politikailag összeolvadt nemzeteknek; ezek az előnyök azonban nem terjednek ki az ellenséges államokra.

Úgy vélte, hogy a Német Birodalom és az Osztrák-Magyar Monarchia a háború kezdete óta gazdaságilag közeledett egymáshoz. Törökország pedig a háború révén visszaszerezte gazdasági mozgásszabadságát. Ha a három hatalom között vámunió nem is lehetséges, de egy kereskedelem-politikai szövetség mindenképpen ajánlatos. Ez a szövetség pedig azt jelentené, hogy egy 120 millió lakosú, egységes gazdasági terület tárgyalhatna harmadik

országokkal.⁴ Mivel a háború kimenetele meghatározza e célok elérését, „ezért a háború befejezését nem óhajtjuk előbb és másképp, mint valamennyi ellenfelünk teljes és végleges legyőzésével.”⁵ A háború kimenetele azonban nem igazolta várakozásait.

(Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása s a nemzeti feszültségek továbbélése a Duna-medencében) Az Osztrák-Magyar Monarchia lakossága (1910-ben 51 millió lakos 676 000 km²-nyi területen) etnikailag, nyelvileg és kulturálisan egyedülállóan heterogén volt. A Monarchia határain belül egymástól jól elkülönülve tizenkét nemzetiség élt (németek, magyarok, csehek, lengyelek, rutének, románok, horvátok, szerbek, szlovének, muzulmánok, szlovákok, olaszok). 1867 óta a kormányzás az osztrák-magyar dualista állam keretein belül folyt, de nyilvánvaló volt, hogy a dualizmus helyett előbb vagy utóbb szilárdabb kormányzati formát kell keresni és alkalmazni.⁶

A versailles-i békeszerződést⁷ követően a Monarchián belüli nemzeti kisállamok civakodásainak legfőbb oka a nemzetiségek öntudatra ébredése, a törökök kiszorítása a Balkánról (illetve Szerbia és Románia megalakulása), valamint a nagyhatalmi érdekek voltak. A győztes hatalmak (Egyesült Államok, Franciaország és Nagy-Britannia) 1918 tavaszáig még nem döntöttek el véglegesen, mi legyen a Monarchia sorsa: föderális berendezkedés vagy nemzetállamok létrehozása. Elképzeléseik között szerepelt a németellenes szláv államok létrehozásának terve is.

A Német Birodalomnak egyfajta keleti impériumot biztosító breszt-litovszki békeszerződés (1918. március 3.), a Monarchia különbéke-kísérleteinek megghiúsulása (IV. Károly békekísérletei), illetve a Német Birodalom és az Osztrák-Magyar Monarchia gazdasági uniós megegyezése fordulatot jelentett a nyugati hatalmak politikájában. Az antant részéről a két monarchia gazdasági megállapodását úgy értelmezték, hogy a Monarchia végleg a Német Birodalom befolyása alá került.⁸

A Monarchia nemzetiségei területi követeléseikben egyáltalán nem mutattak több önmérsékletet, mint a századforduló magyar birodalmi gondolatának hirdetői. Minden nemzetnek voltak álmodozói, akik ha szóhoz, illetve hatalomhoz jutottak, rendszerint megtalálták bázisukat is.

A Duna-medence végleges határait a kisebb népek mértéktelen követelései és a nagyhatalmak többnyire mérsékelt tervei közötti kompromisszum révén alakították ki. A régió reménytelenül vegyes etnikai viszonyaiból következett, hogy nem nemzetállamok, hanem nemzetiségi kisebbségekkel erősen megterhelt állami képződmények jöttek létre. Lengyelországban, Csehszlovákiában, Jugoszláviában (a Szerb-Horvát Államban) és Romániában a nemzetiségek a népesség 30%-át alkották.

1914 előtt a Finnországtól a Földközi-tengerig terjedő régióban 100–120 millió ember közül 50 millió kisebbségként élt valamely állam határain belül, 1920 után pedig mintegy 32 millióan. Etnikai szempontból tehát javult a helyzet. Az új nemzetiségi kisebbségek közül legjelentősebb a német (6–7 millió Csehszlovákiában, Lengyelországban és másutt), az ukrán és rutén (5 millió), illetve a magyar (3–3,5 millió) volt. A tökéletlen nemzeti körülhatárolás nyomán azonban a régiót továbbra is etnikai zavargások jellemezték. 1942–1943-ban az amerikaiak a béke-előkészítés során 34 gócpontot jelöltek meg, harmincat Közép- és Kelet-Európában!⁹

Az első világháború győztes hatalmai a régióban két „védekezési módszerrel” igyekeztek stabilitást teremteni: először a Baltikum és a Földközi-tenger között újonnan létrehozott kisállamok együttműködésével, optimális esetben konföderációjukkal. Azonban hamar kiderült, hogy ez az együttműködés belső ellentéteik miatt nem működik. Nemcsak

a győztesek és vesztesek, hanem a győztesek között is ellentét feszült. Lengyelország 1920 óta területszerző háborút folytatott Litvánia ellen, amely a Baltikumot két táborra osztotta. A Duna-medencében a kisantant 1921-től ellenségesen tekintett Magyarországra. A Balkánon pedig Bulgária nézett farkasszemet szomszédjaival.

Az etnikai feszültségek csillapítására Versailles-ban egy másik módszert, a kisebbségvédelem rendszerét is kidolgozták. Ennek szabályai lehetővé tették az állampolgárság szabad megválasztását. Bizonyos esetekben a kulturális, illetve területi autonómiát is biztosították. Csehszlovákia és Románia elméletben elfogadta ezen „ajánlásokat”, de 1938-ig, illetve 1940-ig következetesen elzárkóztak megvalósításuktól.¹⁰

(Közép-Európa: Páneurópa regionális egysége) Hantos 1926 júniusában a magyar Páneurópa-szekció alapító tagjai közé tartozott, s aktív szerepet vállalt az R. N. Coudenhove-Kalergi által 1923-ban alapított Páneurópa Unió gazdasági programjainak kidolgozásában. Már az első, bécsi Páneurópa kongresszuson (1926. október 3–6.) határozati javaslatot terjesztett elő az európai közlekedésügy fontosságáról.¹¹ A tarthatatlan viszonyok leküzdésére Hantos Páneurópa- és Közép-Európa mozgalma 1923-tól kezdetben föderatív, később pedig konföderációs tendenciákat szorgalmazott a nemzetállamok összefogása érdekében. Ugy vélte, hogy az európai államszövetség páneurópai alapokon történő újjáépítése az államközösséget egyfajta organizmussá formálná, s pozitív tartalmat és életerőt kölcsönözne ezen államok szövetségének. Az állami felépítéssel kapcsolatban általában az „organikus” kifejezéssel érvelt.

Páneurópa csak fokozatosan alakulna ki a regionális csoportokból. A lépésről lépésre haladó fejlődés több állami csoportosulás révén valósulhatna meg, amelyek az érdekek azonossága miatt természetes módon, szorosan összetartoznak. Hantos egy nyugat-európai blokkal (Franciaország, Németország, Belgium, Luxemburg), a balti országok tömbjével (Finnország, Észtország, Lettország, Litvánia), valamint az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamainak gazdaságpolitikai egyesülésével (Lengyelország, Románia, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Magyarország és Ausztria) számolt. Utóbbi gazdasági térség összesen 1 227 000 km²-t tenne ki, 90 millió lakossal.¹²

Szerinte Páneurópa szervezetét csak organizmusokból lehet felépíteni. Közép-Európa új politikai egységei még csupán csiráikban léteznek, amelyek mostani formájukban sem világpolitikai, sem világgazdasági szemszögből nem képesek a szervezeti összefogásra.

Az Osztrák-Magyar Monarchia ideális gazdasági egységet képez s megfelelő önállósággal rendelkezik. A Párizs-környéki békerendszer nyomán politikailag és gazdaságilag hat önálló képződmény alakult, amelyek között nincs összefogás. Az egykori dunai monarchia felszámolása során kizárólag a hatalmi politika indítékai érvényesültek; az etnikai indokokat feláldozták, a gazdaságpolitikai funkciókat pedig nem vették figyelembe. A kisantant csak egyetlen céllal: a békeszerződések fenntartására jött létre. A kisantant Közép-Európa kisebbik részét foglalja magába, ezért nem szolgálhat Közép-Európa kiindulópontjául. Közép-Európa Németország, Ausztria és Magyarország nélkül gazdaságilag csak torzó maradna.¹³

Megítélése szerint Közép-Európának két fontos kérdést kell megoldania: a gazdasági és nemzeti vonatkozásút. Gazdaságilag ismét egységet kell alkotnia; nemzeti téren pedig vagy a népek önrendelkezési jogát kell érvényesítenie, vagy a területi elvet felcserélni a személyi-nemzetivel. Közép-Európa természeti és erkölcsi követelménye a szuverén nemzetállamok gazdasági-, valuta-, és közlekedési közössége zárt autonóm kisebbségekkel.

Közép-Európa újjáépítési formájának annak lényegéből kell erednie, s nem a törté-

nelemből, amely semmiféle hasonlóságot sem mutat az adott helyzettel. A háború alatti Közép-Európa és a jelenlegi között nem létezik semmiféle párhuzam. Összeomlott minden közép-európai híd, amelyet a háború alatt építettek.

A közép-európai államszövetség manapság már csak földrajzi helyzetéből adódóan is szilárd magját alkotná a páneurópai szervezetnek. A politikai és gazdasági fejlődés menete folyamatosan újabb népeket s új politikai egységeket teremtene az államszövetség számára. A következő lépés egy szoros gazdasági együttműködés létrehozása lenne a Német Birodalommal és Franciaországgal. Kedvező körülmények közepette a közép-európai államszövetség kontinentális méretűvé növekedne. Végcélja olyan erős szervezet létrehozása lenne, amely képes lenne ellenállni a legerősebb nagyhatalmak világgazdasági kívánalmainak is.¹⁴

Közép-Európa csupán a kezdet lenne, a Páneurópa eszme részleges megvalósulása. De Páneurópa nem jöhet létre a Közép-Európa szervezet nélkül; létrehozása elképzelhetetlen a közép-európai vákuumon átnyúlva.

A népek egymáshoz való közeledését a gazdasági együttműködéssel kell kezdeni. Az embereket így a legkönnyebb meggyőzni arról, hogy az összefogás mindenki hasznára válik. A legzenálisabb politikai elképzelések is eredménytelenek maradnak, ha nem egyeztetetők össze a gazdasági érdekekkel. A gazdasági lehetőség és szükségszerűség ezért a páneurópai elképzelés realpolitikai próbaköve.

(Hantos Elemér az Európai Vámszövetségért és a közép-európai gazdasági közösségért az 1920-as években) Hantos már 1919 januárjában meg volt győződve arról, hogy a sok új határvonal (12 000 km) és vámhatár csak egy közép-európai gazdasági rendszerrel hidalható át. Ezért kidolgozta a térség különböző politikai egységeinek megegyezését szolgáló valuta-, kereskedelmi- és közlekedéspolitikai rendszert.¹⁵

1923 tavaszán a bécsi Neue Freie Presse hasábjain ismertette elképzeléseit Közép-Európa újjáépítése címmel. Hantos „közép-európai gazdasági szövetséget” hirdetett, amelyen a dunai monarchia utódállamainak megállapodását értette. Közép-Európa újjáépítését a beteg valuták rendbe tételével kell kezdeni. Egyik előadásában kitért arra, hogy a kisantant létrehozásával meghiúsult a franciák „dunai föderációs” terve. A saint-germaini (222. cikk) és trianoni szerződések (205. cikk) a dunai monarchia gazdasági helyreállítását már azzal keresztül húzták, hogy e cikkelyek csak különleges szabályozást engedélyeztek Magyarországnak, Ausztriának és Csehszlovákiának között. Hantos egy gazdasági-, vám-, közlekedési- és valutaközösséget javasolt, és ezt a közösséget „közép-európainak” nevezte.¹⁶ A szomszédos gazdasági kapcsolatok politikától való mentesítésére törekedve szükségesnek tartotta „a gazdasági dunai-Európa” létrehozását.

Szerinte a békeszerződések megalkotói úgy gondolták, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia felrobbantásával lefektetik a dunai államszövetség új államképződményének alapköveit; ezzel szemben önkényesen új határokat húztak meg. Másfelől nem akadályozták meg a gazdasági egység tönkretételét, amely pedig mindenfajta közeledés kiindulópontja. Az előrelátás tökéletes hiánya mutatkozott meg abban is, hogy Közép-Európa két pénzrendszerrel tucatnyi, különböző értékű valutával váltották fel. Így a Monarchia 1816 óta meglévő valuta-politikai egysége helyett hat különböző pénznem került forgalomba. Közép-Európa nyomorúsága és szenvedése ezen valuták sokaságában, ingadozásában és elértéktelenedésében fejeződött ki, s valóságos valuta-káosz alakult ki.

Hantos az 1920-as évek elejétől egyre aktívabban lépett fel az európai, kiváltképpen pedig a közép-európai integráció mellett. 1924-ben a Népszövetség gazdasági szakértőjévé

nevezték ki. Megalapította a budapesti, brünni és bécsi Közép-európai Intézetet, valamint a genovai Centre d' Études de l' Europe Centrale-t.

A vámhatárok leépítéséért és a szabad kereskedelem visszaállításáért küzdő gazdasági vezetők és közgazdászok kezdeményezésére 1924-ben létrejött az International Committee for a European Union. 1926-ig nemzeti bizottságok alakultak Németországban és Magyarországon; a szervezetnek Franciaországban, Belgiumban, Csehszlovákiában és Svájcban is működtek csoportjai. A bizottság központi hivatalos lapja Hágában jelent meg, de Franciaországban és Németországban (1933-ig) is adtak ki folyóiratot. Az első elnökség tagja volt Edgar Stern-Rubarth német újságíró, Charles Gide francia közgazdász és Hantos Elemér. A bizottság munkatársai közé tartozott Paul von Zeeland, a belga Nemzeti Bank igazgatója s 1935-től belga miniszterelnök, valamint a francia bankár Edmond Giscard d'Estaing.

Az első Közép-európai Gazdasági Konferenciát (I. Mitteleuropäische Wirtschaftstagung) 1925. szeptember 8–9-én Bécsben tartották. A kongresszus Hantos javaslatára elfogadott egy határozatot, amely a közép-európai gazdaság tarthatatlan helyzetét a kisállamok nemzetgazdaságának nagymérvű elszigeteltségével magyarázta. A közép-európai államok képviselőiből közös munkabizottságot állítottak fel, amelynek feladata egy állandó közép-európai gazdasági szervezet alapítása volt.

Hantos Elemér 1925-ben, az Európai Vám szövetség (Europäischer Zollverein) megalapításakor a nemzetközi bizottság tagja lett. (Tagországok: Németország, Franciaország, Görögország, Nagy-Britannia, Olaszország, Ausztria, Svájc, Csehszlovákia, Magyarország és az Amerikai Egyesült Államok). Az Európai Vám szövetség hívei a Vám szövetség elnöke, dr. Edgar Stern-Rubarth példázatával éltek szemléletük népszerűsítése érdekében: „Az alábbi példa mutatja, hogyan játszódna le a tényleges folyamatok az állítólagosan védelemre szoruló >nemzeti< munkában: az angol szén a francia érchez vándorol, amely nyersvasként Németországba kerül, ahol gépeket gyártanak belőle. Ausztriában a német gépekkel ekéket gyártanak. Románia megvásárolja az ekéket búzatermesztéséhez, amelyet aztán a magyar malmokban őrölnek meg. Angliának ugyanakkor szüksége van a lisztre, hogy bányászainak kenyeret készítsen, amelyet végül hatszoros vámok drágítanak. Tulajdonképpen csak egyetlen fogyasztó van: a nemzetközi piac. Ez kiegészül a nemzetközi pénzügyi rendszerrel, amely a világ minden részét egységes gazdasági közösséggé egyesíti. E közösség minden tagja, legyen az egyén vagy maga az állam, egymás között és önmagukban is termelők és fogyasztók, hitelezők és adósok”.¹⁷

1925-ben a Népszövetség támogatásával Hantos két könyvet adott ki: A pénz problémája Közép-Európában (Das Geldproblem in Mitteleuropa), illetve A kereskedelem politika Közép-Európában (Die Handelspolitik in Mitteleuropa).¹⁸ Azon fáradozott, hogy az elméletileg helyes és a gyakorlatilag célszerűt összhangba hozza a politikailag lehetőséggel. A közép-európai összefogás megvalósítása a vezető államférfiak jóakarától, illetve belátásuktól függött; a tudomány csupán az elméleti alapokat tudta biztosítani. Hét év önálló kisállamisága alaposan megváltoztatta a szemléletet, s az egyesítés gondolatának számos hívet szerzett. A gondolat már nemcsak egy-két „fantasztá” dolgozószobájában volt jelen, hanem a nagyhatalmak állami hivatalaiba is beférközött, s 1925 nyarán az osztrák kormány által szorgalmazott népszövetségi szakértői bizottság révén rendkívüli aktualitást nyert. Az első gyakorlati lépéseket az európai acéliparosok tették meg, akik 1926-ban a luxemburgi Emile Mayrisch kezdeményezésére nemzetközi acélkartellt hoztak létre. A kartell egyesítette a francia, német, belga és luxemburgi acélipart és a Saar-vidék kohóit. 1927 februárjában Ausztria, Magyarország és Csehszlovákia acélgyártói is csatlakoztak a kartellhez.

A páneurópai gondolat átültetése a gazdaságba az Európai Vámcsövetség keretein belül valósult meg. A világháború előtt a vámtarifák voltak a legfontosabb kereskedelempolitikai eszközök. Ehhez a hagyományos kereskedelempolitikai „fegyverhez” a világháború után újabb akadályok csatlakoztak: valutaingadozások, árutalási nehézségek, forgalmi akadályok, ki- és bevételi tilalmak, forgalmi adók és a vasúti szállítás díjai. „A minden laikust meggyőző következtetés így szólt: a vámok fenntartása áremelkedést jelent; az áremelkedés a vásárlóerő visszaesését hozza magával; a vásárlóerő visszaesése forgalomcsökkenést eredményez; a forgalomcsökkenés a termelés csökkentésére kényszerít; a termelés csökkentés szegénységet és nyomort okoz. Ezzel szemben az Európai Vámcsövetség a vámok eltörlésével árcsökkenést jelent: az árcsökkenés magas vásárlóerőt teremt; a megnövekedett vásárlóerő a forgalom bővítését kívánja; a forgalombővítés pedig termelésnövekedést eredményez; a termelésnövekedés pedig jóléthez és gazdagsághoz vezet”.¹⁹

Európában – az Amerikai Egyesült Államok dinamikus gazdasági fejlődéséhez képest – az 1920-as években kaotikus gazdasági helyzet alakult ki. Az 1914. évi állapottal azonos területen 26 helyett 38 vámterület jött létre, a 13 önálló fizetőeszköz helyett pedig 27 pénznem volt forgalomban. Európa közlekedési hálózatát több mint egy tucat forgalmi rendszer robbantotta fel. Európa szétforgácsolódott, ahelyett, hogy az egyesítésre, a központosításra, illetve az összefogásra törekedett volna.

Ezért az Európai Vámcsövetség elsődleges feladata a gazdasági válság enyhítése, illetve az európai országok problémáiktól való megszabadítása volt. Az egységes vámterülettel rendelkező, gazdaságilag erős Európa, egyre növekvő vásárlóerővel a többi gazdasági terület számára is értékes lehet. A kontinens egyesítését azonban nem szabad fegyverként használni az Európán kívüli világgal szemben.²⁰

Az Európai Vámcsövetség regionális felépítésénél fel lehet használni a Locarno-ban létrehozott regionális szerződések politikai rendszerét. Mindez azonban csak átmeneti szakaszt jelentene az európai vámcsövetség irányában. Az állami biztonsághoz csak egy út vezet: a gazdasági akadályok megszüntetése a pénzügy, a gazdaság és a közlekedés terén. Bizonyos áruknak vámmentességet vagy különösen kedvező vámtarifát kellene biztosítani. Az alacsonyabb vámokat az érintett államok közötti kollektív szerződéssel vagy külön szerződések rendszerével kellene megteremteni. A kereskedelempolitikai közeledés még hatékonyabb lenne, ha megvalósulna a szabad személyi-, fizetési- és tőkeforgalom.

Hantos indítványozta, hogy hozzanak intézkedéseket és alapvető változásokat a közlekedés- és a szállítás szervezeteiben is. Az utódállamok nemzetközi vasútközösséget alakíthatnának. Közép-Európa valamennyi tömegtermékének legtermészetesebb és legideálisabb szállítási útvonala a Duna lehetne. Mindkét szállítási forma esetében közös díjszabásban és átrakodási rendszerben kellene megállapodni.

A legszükségesebb intézkedések közé tartozik egy közép-európai pénzügyi közösség létrehozása. Hantos megoldásként a jegybankok kartellba tömörülését javasolta, amely a közös valuta előnyeit összhangba hozná az államok féltve őrzött pénzügyi önállóságával. Egy ilyen valutaközösség, amelyben a szerződéses államok önálló jegybankkal rendelkeznek, szoros gazdasági összefogásra sarkalná az elkülönült vámterületeket is.²¹

(Közép-Európa Intézet a közép-európai államok kulturális és gazdasági közeledésének támogatására) „A teljesen megváltozott, új helyzetben semmit sem lehet megőrizni abból, ami a régi Közép-Európát politikailag, gazdaságilag és társadalmilag összetartotta. Törést szenvedett a közép-európai kereskedelmi szerződések rendszere, a közép-európai közlekedési hálózat, a közép-európai hitelrendszer és a közép-európai valutarendszer. Közép-

Európa csak földrajzi fogalomként maradt fenn, s jelenlegi nemzeti, gazdasági és társadalmi széttagoltságában még nagyobb szüksége van egy szervezetre, mint valaha. Különösen a kultúra és a gazdaság az a két terület, ahol mielőbbi összefogásra van szükség” – írta Hantos 1926 tavaszán.²²

1925–1926-ban a bécsi egyetemen előadásorozatot tartott Közép-Európa kulturális problémáiról. Már a kezdettől tisztában volt azzal, hogy a közép-európai gazdasági meg egyezés legmegfelelőbb kiindulópontja az évszázados kulturális kapcsolat és kultúrközöség, amely a közép-európai népeket minden ellenségeskedés ellenére összekapcsolja.

Közép-Európában csak az állam és főleg a nagyvárosok rendelkeztek a szellemi kultúra támogatásához és megszervezéséhez szükséges anyagi eszközökkel. A világháború és a forradalmak hatására a közösségek gazdasági helyzete annyira leromlott, hogy képtelenek voltak a régi értelemben a kultúra támogatóiként fellépni. A kultúra kérdése mindinkább az állami költségvetés pénzügyi problémája lett. A kultúra hordozóinak szélesebb rétege is csak nehezen vészelt át ezt a válságot. A szociális átrétegződés a legfontosabb kulturális tényezőt, az oktatási hagyományt is maga alá temette. A vállalkozói világ új gazdagjai a szegénységgel és a tudatlansággal szemben kevés megértést mutattak.

A kis területen egymás mellett élő népek nemzetközi viszálykodásai a fegyverkezést az értelmetlenségig fokozták. Az uralkodó katonai nacionalizmus költségeit legfőképpen a kulturális kiadások sinylették meg. A kultúrára és az oktatásra fordított összegek az állami költségvetésben messze elmaradtak a katonai kiadások mögött.

Hantos a közép-európai kulturális válság okait kultúrpolitikai, pénzügy-politikai, nemzetpolitikai és szervezeti területeken kereste. Ezért közép-európai intézet felállítását kezdeményezte, amelynek világosan felvázolta alapelveit is. A szilárdan felépített Közép-Európa építőelemeit a tudományos kutatómunka eredményei szolgáltatták. Az alaposan átgondolt, világosan felvázolt közép-európai kulturális- és gazdasági rendszer kivezetetne a káoszól. Hantos a közép-európai megegyezés legfőbb akadályát a népeket közösen érintő ügyekben ugyanis a céltalanságban, a programnélküliségben és a tervek hiányában látta.

A Közép-Európa Intézetnek olyan létesítménynek kellene lennie, amely valamennyi közép-európai államot közös szellemi kötelékben, kulturális és gazdasági szintézisben egyesít. Egyedül a különböző államok tudományos és gazdasági életének kiemelkedő képviselői elegendő alapot jelentenének az államközi társadalmi szervezet létrehozásához.

„A Közép-Európa Intézetnek minden eszközzel azon kell lennie, hogy lehetővé tegyen egy növekvő és tartós kulturális, illetve gazdasági együttműködést. Élénk gondolatcsere a konferenciákon, a sajtóban, az irodalomban, szorosabb kapcsolatok valamennyi tudományos és műszaki területen, a különböző tudományágak oktatóinak cseréje, tanulók kölcsönös bevonása egymás oktatási intézményeibe – ezek az eszközei annak, hogy a Közép-Európa Intézet értékes, népeket egyesítő szervezetté váljon.”²³

A Közép-Európa Intézet alapszabályzatának tervezete célul tűzte ki, „hogy megteremti a közép-európai népek kulturális és gazdasági megegyezéséhez és közeledéséhez szükséges tudományos alapokat. [...] Távolsági feladatának tartja, hogy olyan eszközöket és utakat találjon, amelyek az államok teljes politikai függetlenségének megőrzése mellett, a közép-európai népek a kulturális és gazdasági összefogás előnyeiben részesüljenek.”²⁴ A tervezet kilátásba helyezte, hogy alábbi módszerekkel segíti elő a közép-európai országok együttműködését: személyes kapcsolatfelvétel a gazdaság kiváló tudósai, illetve képviselői között, gazdasági intézmények és testületek közös munkája, közös tanácskozások a megfelelő szakmai- és érdekcsoportok között, konferenciák, tudományos publikációk és rendezvények.

A Közép-Európa Intézet székhelyéül Hantos valamelyik állam fővárosát (Belgrád, Berlin, Budapest, Bukarest, Prága, Varsó, Bécs) jelölte meg. A székhely három éves periódusokban váltakozna, az új helyszínről az elnökség egyszerű többséggel szavazna. Az intézménynek Közép-Európa minden fővárosában lenne kirendeltsége. Az intézmény politikamentes, kulturális és gazdasági egyesületként létezne. A rendes tagok mellett levelező és pártoló tagjai is lennének.²⁵

*(A közép-európai gazdasági kérdés a világgazdasági konferencián (1927. május 4–23.) Az első világgazdasági-konferencia 1927 májusában Genfben ülésezett a Népszövetség rendezésében, amelyen 47 állam képviseltette magát. „Az egész világgazdasági konferencia célja az volt, hogy a tudomány fényével és a gyakorlat módszereivel felhívja a figyelmet arra, hogy a népek elkeseredett versengése – amelyben az egyik csak arra vár, mikor fullad ki a másik – csak további és még súlyosabb megrázkódtatásokhoz vezet, amelyből csak egyetlen kiút van: a gazdasági szolidaritás felismerése és ápolása”.*²⁶

Hantos elégedetlen volt a konferencia előkészítő dokumentumaival, mert azok nem nyújtottak pontos képet a közép-európai helyzetről. Európa szerkezetének bemutatásakor annak közepét nevezték meg a legtöbb gazdasági nyomorúság gócpontjául, de összekapcsolták Kelet-Európával, a így alaposan elhomályosították a róla alkotott képet. A „Közép- és Kelet-Európa” csoportból ugyan kizárták a Szovjetunió tagállamait, de a fennmaradó részek még így sem illettek egy csoportba. Németország, Ausztria, Csehszlovákia, Magyarország, Lengyelország, Románia és Jugoszlávia mellett Bulgáriát, Észtországot, Lettországot és Litvániát is Közép-Európával együtt emlegették, amely országokkal alig tartott fenn gazdasági kapcsolatot. Hantos felemelte szavát Közép-Európa fogalmának pontosításáért. Szerinte megfelelne Európa újjárendezésének, ha »Közép-Európa« fogalmát kiszélesítenék, illetve a közép-európai gazdasági régiót megnagyobbítanák. A közép-európai gazdasági terület egykor csak a Német Birodalmat és az Osztrák-Magyar Monarchiát jelentette, ma azonban kibővült kelet és nyugat felé, s felöleli a Balkán lényeges részeit. Ha Közép-Európa az Európa szívében fekvő Németország területeire és az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamaira terjedne ki, akkor a korábbi Közép-Európával szemben növekedést jelentene, s 1,7 millió km²-t és 150,36 millió lakost tömörítene.²⁷

A közép-európai gazdasági probléma nem kapott különösebb hangsúlyt a tárgyalásokon, ugyanakkor a konferencia több ismert résztvevője (Zimmermann, Layton, Loucheur) is felvetette a kérdést, és utaltak arra, hogy a gazdasági bajok fő színtere Közép-Európa. A közép-európai kérdéstről szóló vita középpontjában Hantos emlékirata (Közép-Európa gazdasági problémája) állt, amelyet a bécsi Közép-európai Gazdasági Konferencia megbízásából írt. Emlékiratában megismételte érveit az egységes gazdasági terület előnyeiről, s megállapította, hogy „a korábbi közép-európai politikai rendszer visszaállítására már egy értelmes ember sem gondol. Ugyanakkor a jelenlegi helyzetet tekintve minden értelmes embernek fel kell tennie a kérdést, hogy helyes volt-e a nemzedékek hagyománya és az erős természeti erők által egybekovácsolt gazdasági közösséget hatalmi érdekek miatt szétrombolni”.²⁸

(Javaslatok az agrárválság közép-európai megoldására) Hantos 1928 óta úgy vélte, hogy az agrárválságot a világtól függetlenül kell megoldani azokon a nagy és zárt gazdasági területeken, ahol a mezőgazdasági termékek termelése és fogyasztása egyensúlyban volt.

A három közép-európai ipari állam (Németország, Csehszlovákia, Ausztria) gabona iránti szükségele döntő lehetne az agrártermékeket exportáló államok (Magyarország,

Jugoszlávia, Románia) számára. A gabona-import átállítása, „a közép-európai agrárfeleslegék klíringje” nem veszélyeztetné a tengerentúli államokba irányuló kivitelt. Egy ilyenfajta regionális összefogás sürgősségét és szükségességét növeli, hogy az Egyesült Államok nagy erőfeszítéseket tett mezőgazdasága fellendítésére.

Közép-Európában a szegénység és a születések számának csökkenése tovább súlyosbította a válságot; e régió kevésbé a tengerentúli túltermelés beáramlására, mint inkább a hagyományos fogyasztói területek lecsökkent fogyasztására panaszkodhat. A közép-európai agrárválságot nem az amerikai dömpingárak beáramlása okozta, csak a kegyelemdőfést adta meg neki. Az itteni agrárválság ugyan összefügg a tengerentúli gabonatermeléssel, eredetét tekintve azonban nem azonos vele. Az európai földművelés összeomlott az amerikai kínálat alatt, mivel túlságosan megerhelte a szerencsétlen birtokmegosztás, a termelőeszközök drágulása, az adózási és szociális feltételek és a pénzhiány.²⁹ Miképpen a válság okát nem az amerikai árak mélyrepülésében kell keresni, úgy a válságból való kilábalást sem lehet az amerikai gabonaárak emelkedésétől várni. A mezőgazdasági válság Közép-Európában nemcsak szélesebb és mélyrehatóbb, mint Európa más vidékein, de más természetű is, s ezért megoldása is más intézkedést igényel.

Hantos az agrárválság elsődleges okát az egységes termelési- és értékesítési terület szétverésében látta. Az országok hirtelen felszámolták egymással fennálló kapcsolataikat, hogy az autarchia-törekvéseknek behódolva, egymás ellen forduljanak. A dunai monarchia ritka gazdasági és ellátás-politika kiegyensúlyozottságot testesít meg. Szolidaritását a Német Birodalommal pedig úgy állították helyre, hogy a két gazdasági terület agrárválmjai nagyjából azonosak voltak. A háború előtti autarchia önálló, stabil árképzést ismert, amelyet a világpiacon kevésbé befolyásolt. Közép-Európa új államai azonban kereskedelempolitikailag kevésbé jelentősek, nincsenek árképző piacaik, ezért kiszolgáltatottak a világpiacon árak diktátumának. Ezek azonban sokszorosan alatta állnak a közép-európai mezőgazdaság termelési költségeinek.

A három exportáló ország (Magyarország, Románia, Jugoszlávia) egymással is versenyez, és kölcsönösen egymás alá ígérnek termékeik értékesítésekor. Ez adta a kezdő lökést a közép-európai piac szervezetének létrehozásához.

1930. augusztus 28–30-án a mezőgazdasági termékeket exportáló legfontosabb államok képviselői Varsóban egyetértettek abban, hogy a kis- és közepes államok a mezőgazdasági válságot egymástól függetlenül nem képesek megoldani.³⁰ A szomszédos agrárállamok kétoldalú szerződésai helyett nemzetközi megállapodásokra van szükség.

Ahhoz, hogy az értékesítési piacokat felvértezzük a pénztelen termelők sürgető ajánlataival szemben, raktárházakat és értékesítő szervezeteket kell létrehozni, amelyeket fel kell készíteni az intervenciók vásárlásokra – vélekedett. A különböző, egyes ágazatokra való szétaprózás megnehezítené az értékesítést, s növelné a kockázatot. A világpiacon ár alákínálási konkurenciájának semlegesítésére olyan helyzetet kell teremteni a gazdák, a malmok és a gabonakereskedők számára, hogy lehetővé váljon termékeik értékesítésének elhalasztása. Mindez raktárak építését, az áruhitel megoldását és minőségi termelést igényel. A gazdákat színvonalas termékek előállítására kell ösztönözni, mert csak így lehet megszabadulni a tengerentúli versenytől.³¹

Hantos a kereskedelempolitikai együttműködés gazdasági feltételeit a három dunai államban tartotta a leghatékosabbnak. Nagyjából ugyanolyan erős tárgyalópartnerek, legfontosabb mezőgazdasági termékeik megegyeznek, s a minőségi eltéréseknek sincs különösebb jelentősége. A búza, a kukorica, az árpa és a rozs összes kivitele a három dunai államban közepes termés esetén 35–40 millió mázsa, amelyet az európai piacnak kellene

felvennie. Eddig azonban nem így történt; a dunai termények csak nehezen és nagy áldozatok árán szállhattak versenybe a tengerentúli minőségi termékeivel szemben. A három állam együttműködése változtatna a helyzeten, törekvéseik feltételei azonosak és teljesen megalapozottak.

Lengyelország rozsexportjának nehézségei kevesebb lehetőséget kínálnak a többi felesleget termelő országgal való megegyezéshez. A rozs eladási ára a termelési költségek 60%-át tesz ki. A mezőgazdasági szükséghelyzetben Lengyelország elsősorban Németországgal, a világ legnagyobb rozstermelő országával osztozik. A két állam 1929 telén rozsegyezményt kötött, amelynek értelmében a német és lengyel rozseladást a világpiacon közösen, egy lengyel-német vegyes bizottság révén végzik.

A választóvonal tehát a négy agrárállam, illetve a három ipari állam között húzódik. Az ipari államoknak azt javasolták, hogy vegyék át az agrárállamok terményfeleslegét. Felvásárolhatnák a teljes búza- és árpafelesleget, s a kukoricafelesleg felét, anélkül, hogy ártanának saját mezőgazdaságuknak, vagy veszélyeztetnék fontos exportérdekeiket. Az agrárállamoknak az ipari államokhoz intézett javaslata termékeik előnyben részesítésére irányult. A vámkedvezmények nem illelnék meg más, főleg tengerentúli agrárállamokat. Ezzel szemben az ipari termékekre érvényben maradna a legnagyobb kedvezmény elve.³²

Hantos azonban azzal is tisztában volt, hogy az európai kereskedelmi szerződésekben nem lehet egyoldalúan törölni a legnagyobb kedvezmény elvét. A mezőgazdasági termékek értékesítésében meghatározó Német Birodalom aligha lenne hajlandó arra, hogy a dunai államok érdekében szakítson a legnagyobb kedvezmény elvével, mivel gazdasági kapcsolatai ezekkel az államokkal relatíve jelentéktelenek voltak. Németországban azt is hangsúlyozták, hogy a preferenciagondolatnak csak olyan államok esetében van értelme, amelyek egyedi, monopoljellegű termékeket exportálnak. Ezenkívül felmerült a kérdés, hogy Németország miért éppen a keleti agrárállamoknak biztosítson vámkedvezményeket, miért nem a nagyobb államoknak, amelyek többet kínálhatnának?³³

(A világgazdaság racionalizálása és az európai feladatok) Az Osztrák Közgazdászok Társasága meghívásából Hantos 1929 decemberében Bécsben tartott előadásában elemezte a világgazdaság racionalizálódását. Véleménye szerint az emberiség az utóbbi évtized során számos nehézséget teremtett, amelyek a gazdag készletek ellenére mégis általános elszegényedéshez vezethetnek. A világgazdaság jelenlegi, nem kielégítő helyzete nem a természet sivárságára, hanem a rendelkezésre álló erőkhöz való nem megfelelő alkalmazkodásra vezethető vissza. Nem a mennyiségi probléma jelenti a gondot, hanem az alkalmazkodási probléma, hogy a feladatot, a meglévő dolgokat célszerűen összehozzuk egymással.

Kísérlet történt arra, hogy a világgazdaság rendbetételét a háború és annak következményei révén megsemmisített világgazdasági építmények újjáépítésével kezdjék meg. A különböző akciók – beleértve a Népszövetségét is – az aktuális világgazdasági szükséghelyzet megszüntetését irányozták elő.³⁴

A növekvő felismeréssel együtt erősödött a tudat, hogy a világgazdaság rendbetétele és konszolidálása csakis együttesen oldható meg. A válságból és a világgazdasági összefonódás felismeréséből alakult ki a nemzetközi racionalizálási mozgalom, amely tervszerű együttműködéssel kívánta összehangolni a termelési kapacitást a piac igényeivel. A világgazdasági racionalizálás egy kollektív fogalom; végső soron a magángazdasági és népgazdasági racionalizálás is e célnak van alárendelve.³⁵

Ez idő tájt még konkrétabbá váltak Hantos javaslatai a világgazdaság talpra állításával

kapcsolatban. A gazdasági feltételek változásával Európa világban betöltött szerepét illetően az első világháború után szükségessé vált földrészünk újjáépítése. „Európa trónfosztása” után Európa gazdasági egységét a Páneurópa-mozgalom keretén belül kellene helyreállítani. Ez egy politikamentes Páneurópa lenne, nem hatalmpolitikai képződmény, sem egy megnagyobbított hatalom, hanem az európai államok gazdaságpolitikai célszövetsége, amely az európai gazdaság racionalizálása révén valósul meg.

E célszövetség megvalósításának három útja: az európai vámszövetség, az európai közlekedési közösség és az európai termelési közösség.

A vámhatárok eltörlésével létrejönne a különböző nemzetek együttműködésén nyugvó munkamegosztás és munkaegyesítés, vagyis megvalósulna Európa gazdasági egysége. Az európai vámszövetség célja Európa gazdasági alapokon történő stabilizációja. Ezt azonban csak lépésenként lehet megvalósítani. Európa gazdasági egységésítésének folyamatában a legígéretesebb út: a gazdaságilag, földrajzilag és politikailag egymásra utalt, illetve összefogásra hivatott államok előzőleg nagyobb gazdasági térségekké olvadnának össze. Egy páneurópai méretű világgazdasági rendszert csak organizmusokból lehet felépíteni. A francia-német gazdasági megegyezés mellett az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamainak gazdasági összefogása lenne az európai gazdasági unió legfontosabb feltétele. Az utódállamok Kis-Közép-Európája Németországgal egy Nagy-Közép-Európává bővíülhetne. Ahhoz, hogy a régiókból felépüljön az európai vámszövetség, a locarnói politikai rendszer mintájára regionális szerződéseket lehetne alkalmazni. A regionális szerződések azonban csak átmeneti szakaszt jelentenek.³⁶

A gazdaságilag egységes Európa feltételei közé tartozik a közlekedésügy, amely a közlekedési eszközök eddigi párhuzamos fejlődése következtében nagyobb jelentőségű, mint a vámügy egységésítése. A hajózás, a posta- és táviratügy terén világméretű egységésítés kell, a telefon, a légi- és vasútközlekedés esetében pedig összeurópai megoldás szükséges.³⁷

Az európai gazdaság rendszere az egyes termelési ágazatok együttműködésével jelené az összefogás könnyebbik útját, mivel e területen már sokat ígérő kezdeményezések történtek az államok feletti szervezetek révén. Ilyen volt többek között a kontinentális acélpaktum az egykor ellenséges államok között; a nemzetközi rézkartell, s a kálisó-iparág megállapodása. Az európai kartellbe tömörülés előnyei az előállítás területén mutatkoznak meg. A háború utáni nemzetközi kartelleknek nem az eladási árak növekedésére, hanem az előállítási költségek csökkentésére, a racionalizálás révén megvalósuló nyereségnövekedésre kellene koncentrálniuk.

A termelői szervezetek nemzetközi érdekközössége főként az ipar területén elképzelhető. Lényegében azok a vállalkozások megbízhatóak és alkothatnak trösztöt és kartellt, amelyek nyersanyagokat termelnek ki vagy félkész termékeket állítanak elő. Kartellszerű tömörülés a mezőgazdaságban lehetetlen.³⁸

(A nagyhatalmak a dunai térségben az 1930-as években) 1931-ben a dunai térség a nagyhatalmak politikai rivalizálásának középpontjába került.³⁹ „Hantos elképzelései elfogadhatatlanok” – számolt be von Hoesch párizsi német nagykövet a berlini külügyminisztériumnak (Auswärtiges Amt – Külügyi Hivatal) 1931 decemberében az egykori osztrák nagykövet, Riedl látogatására hivatkozva. Riedl ismét fel akarta hívni von Hoesch figyelmét a dunai konföderáció Németország nélküli létrehozásának fenyegető veszélyeire.⁴⁰ Riedl a veszély megelőzésére azt javasolta, hogy „a négy európai nagyhatalom: Németország, Anglia, Olaszország és Franciaország gyorsan egyezzenek meg, mielőtt még a dezorga-

nizált európai gazdasági rendszer újjárendezéséről szóló tárgyalásokhoz csatlakoznak. Így ha esetleg a következő év elején konferenciára kerülne sor, a dunai konföderációs tervet el lehetne temetni”.⁴¹

Hantos ezzel szemben továbbra is aktív maradt a közép-európai egyesítési törekvéseiben. A Bécs-Budapest gazdasági összefogás azonban megbukott az osztrák mezőgazdasági szervezetek ellenállása miatt. A Csehszlovákia – Ausztria – Magyarország hármasmegoldás viszont Románia és Jugoszlávia ellenszenvét váltotta ki. Ezért 1931–1932-ben Hantos új tervvel hozakodott elő, amely Csehszlovákiát, Ausztriát, Jugoszláviát és Magyarországot foglalná magába. Románia mellett Németországot is kizárták volna.⁴²

1932 februárjában a magyar Páneurópai szekció kezdeményezésére Budapesten hat utódállam konferenciájára került sor a gazdasági összefogás ügyében. A vita alapját a Hantos által összeállított bizalmas kérdőív alkotta. Többek között elhatározták, hogy „a jelenlegi feladat a hat utódállam közötti, kölcsönösen előnyös megállapodások helyreállítása. Mivel azonban ez a piac a teljes termelés számára nem elegendő, az összefogás más érdekelt államokkal valamennyi gazdasági szektornak hasznos és kívánatos.”⁴³

Hantos tudomásul vette a hatalompolitikai realitásokat, s közölte a sajtó képviselőivel, hogy tekintettel lesznek a két nagy szomszédra, Németországra és Olaszországra, mert támogatásuk nélkül a közép-európai helyzetet csak nehezen lehetne változtatni. A német követség így értékelte nyilatkozatát: Hantos „tekintettel akart lenni a magyarországi és németországi közvéleményre, amelynek a dunai konföderáció gondolatát elfogadhatóan igyekezett tálni”.⁴⁴ A különböző kifogások mégsem bizonytalanították el Hantost.

A Tardieu-terv (1932. március) a hat dunai állam kölcsönös előnyökön alapuló regionális összefogását javasolta. Berlin a Tardieu-tervet meg akarta buktatni, viszont el akarta kerülni a nyílt német-francia összetűzést. A Tardieu-terv megbeszélésére megrendezett londoni konferencia (1932. április) sikertelensége „a végét jelentette azoknak a próbálkozásoknak, amelyek a dunai térség kérdését valamennyi utódállam gazdasági egyesítésével szándékozták megoldani”.⁴⁵ Pedig a stresai konferencián (1932 szeptember) megfogalmazták, hogy Európa gazdasági problémáinak fő színtere a Duna-medencében keresendő, ahonnét minden nehézség kiindul.

1933 elején Hantos új könyvében kifejtette, hogy „keletről a bolsevizmustól fenyegetve, nyugatról a kapitalizmus által gyéren támogatva, számos szétforgácsoló erőtlől feldúlva, Közép-Európa a kontinens tüzfészke lesz, és állandó veszélyt jelent a világ békéjére”.⁴⁶

Közép-Európa újjáépítésére szigorúan tudományos szemszögből komplett rendszert dolgozott ki. A hatalompolitikai realitásoknak megfelelően számolt a nagyhatalmak – elsősorban Németország, Olaszország és Lengyelország – egyre növekvő érdeklődésével e régió iránt.

Szintézise különböző utakat vázolt fel a közép-európai regionális felemelkedésére. Megvalósulhatna az iparból kiindulva, mint ahogy a német-osztrák vámunió terve (1931) kilátásba helyezte. A fellendülés a mezőgazdaságból is kiindulhat, miként azt a közép-európai államok különféle agrár-konferenciái is bizonyították. A dunai államok összefogásával vagy más állam-kombinációkkal is lehetne kezdeni, de egy ilyen folyamat nem irányulhatna más nép vagy állam ellen. Hantos gazdaságpolitikai rendszere a kereskedelem-, az ipar-, az agrár-, a közlekedési és a pénzügypolitikára támaszkodott.⁴⁷

1935 tavaszán Hantos már más fogalmat használt: nem Közép-Európáról, hanem a dunai térségről beszélt. „A döntést a dunai kérdésben nem a tudomány, nem a gazdaság, hanem a politika hozza meg; nem a felismerés, nem az ésszerűség, hanem az akarat lesz a meghatározó” – írta, nyilvánvalóan a nemzetiszocialista politika erősödő befolyását ta-

pasztalva a térség iránt.⁴⁸ Meghiúsult a kísérlet, hogy a gazdaságot a politikától elkülönülve hozzuk rendbe. „Próbáljuk meg ezért a politikát a gazdaság részéről túlszárnyalni, és a gazdasági összefogással teremtsünk egy szabadabb, frissebb légkört.”⁴⁹ Javaslatai azonban nem találtak meghallgatásra, miután Hjalmar Schacht Új terve teljesen új helyzetet teremtett e régióban.

(Összegzés) Hantos Elemér azon értelmiségiek és közgazdászok közé tartozott az első világháború után, akik a gazdasági és kulturális közeledés elméleti alapjait és gyakorlati lehetőségeit keresték, amely a kiutat jelenthetne Európa, illetve Közép-Európa politikai széttagoltságából és dezorganizációjából. Vissza akarta állítani az egykori Ausztria-Magyarország utódállamainak korábbi szerves együttműködését.

A közép-európai kérdés feltételei a háborús évekhez képest teljesen megváltoztak. A döntő tényező akkor a közös védekezés gondolata volt az Egyesült Államok gazdasági túlerejével szemben. Az 1920-as években beérték volna a nemzetek kulturális kibékülésével és gazdasági megegyezésével, amelyek több évszázadon keresztül előnyös egységben éltek. A háború előtt főleg német körök szorgalmazták az együttműködést. Az 1920-as években Németország azonban már csak megfigyelőként viszonyult az elképzeléshez.

A válságból csak alaposan átgondolt, világosan felvázolt közép-európai kulturális- és gazdasági rendszerrel lehetett volna kilábalni. Hantos szerint a közép-európai megegyezés legfőbb akadálya az irányítésvésztes, illetve a programok és tervek teljes hiánya a nemzeteket közösen érintő kérdésekben. Egész tudományos és gyakorlati tevékenységét a közép-európai összefogás kidolgozásának és népszerűsítésének szentelte.

A közép-európai agrárválság megoldására a hét közép-európai állam blokkját javasolta. Így teljesen érvényesülhetne Közép-Európa mezőgazdasági önállósága, s a mezőgazdaság értékesítési lehetőségeinek biztosításával jelentősen erősödne az ipari termékek piaca. Hantos „realista programja” így szólt: közös harc a kiviteli prémiumok ellen, az agráralamok együttes fellépése az állategészségügyi kérdésben, a közös érdekek támogatása a kereskedelmi-szervezeti együttműködés révén, megegyezés az áruszállítási díjakban, kereskedelempolitikai megegyezés. A regionális összefogás megfelelő kiindulópontul szolgálja az Európa többi államaival létrehozandó közös platformra az előnyös vámrendszer szükségessége ügyében.

Az 1930-as évek elején a Közép-Európa kérdést felváltotta a dunai térség kérdése. Hantosnak felrőtták, hogy „a hiányosságok felsorolásával” foglalkozik. 1936-ban Hjalmar Schacht Új Terve alapján Németország kétoldalú gazdasági szerződéseket kötött a közép-európai térség országaival. A térségben rövidesen érvényesülő német hegemonia nyomán a dunai-Európa együttműködésének valamennyi elképzelése összeomlott, függetlenül attól, hogy korábban Hantos elveit, a kisantant modelljét, vagy éppenséggel más mintát követtek.

JEGYZETEK

1 HANTOS, ELEMÉR: *Volkswirtschaft und Finanzen im Weltkrieg. Mit besonderer Rücksicht auf Österreich-Ungarn.* O. Hapke, Göttingen/Berlin, 1915 p. 8.

2 Uo. p. 10.

3 Uo. p. 13.

4 Lásd többek között: FISCHER, FRITZ: *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/1918.* Sonderausgabe. Droste Verlag, Düsseldorf, 1967; MEYER, HENRY CORD: *Mittleuropa in German Thought and action 1815–1945.* Martinus Nijhoff, The

- Hague, 1955; ELVERT, JÜRGEN: *Mitteuropa! Deutsche Pläne zur europäischen Neuordnung (1918–1945)*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1999; PLASCHKA, G. RICHARD / HASELSTEINER, HORST / SUPPAN, ARNOLD / DRABEK, ANNA M. / ZAAR, BIRGITTA (Hrsg.): *Mitteuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1995; OPITZ, REINHARD (Hrsg.): *Europastrategien des deutschen Kapitals 1900–1945*. Pahl-Rugenstein Verlag, Köln, 1977; NÉMETH ISTVÁN: *Európa-tervek 1300–1945. Visszapillantás a jövőbe*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2001 p. 154–181; GALÁNTAI JÓZSEF: *Az I. világháború*. Korona Kiadó, Budapest, 2000 p. 311–315; NAUMANN, FRIEDRICH: *Mitteuropa*. Berlin, 1915 (magyarul: NAUMANN FRIGYES: *Középeurópa*. Politzer Zsigmond és Fia kiadása, Budapest, 1916), ORMOS MÁRIA: *Közép-Európa, Volt? Van? Lesz?* Napvilág Kiadó, Budapest, 2007
- 5 HANTOS, E.: *Volkswirtschaft und Finanzen im Weltkrieg*. p. 28.
- 6 Vö. ROMSICS IGNÁC: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Osiris Kiadó, Budapest, 1996 p. 304.; JÁSZI OSZKÁR: *A Habsburg-Monarchia felbomlása*. Gondolat, Budapest, 1982
- 7 A trianoni békeszerződésről az utóbbi években megjelent könyvek között lásd: FEJTŐ FERENC: *Rekviem egy hajdan volt birodalomért. Ausztria-Magyarország szétrombolása*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1997; ROMSICS I.: *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998. Uő.: *A trianoni békeszerződés*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.; Uő.: *Múltról a manak*. Osiris Kiadó, Budapest, 2004; ZEIDLER MIKLÓS: *Trianon*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003
- 8 ROMSICS I.: *Helyünk és sorsunk*. p. 309.
- 9 Uo. p. 312.
- 10 Uo. p. 314.
- 11 HANTOS, ELEMÉR: *Europäischer Zollverein und mitteleuropäische Wirtschaftsgemeinschaft*. Hrsg. von der Organisation Verlagsgesellschaft m. b. H. (S. Hirzel), Berlin, 1928 p. 42.
- 12 Uo. p. 39.
- 13 Uo. p. 55.
- 14 Uo. p. 25.
- 15 HANTOS, ELEMÉR: *Die Handelspolitik in Mitteleuropa*. Verlag von Gustav Fischer, Jena, 1925 p. 11.
- 16 KÜHL, JOACHIM: *Föderationspläne im Donauraum und in Ostmitteleuropa*. R. Oldenbourg Verlag, München, 1958 p. 55.
- 17 HANTOS, ELEMÉR: *Europäischer Zollverein und mitteleuropäische Wirtschaftsgemeinschaft*. p. 11.
- 18 HANTOS, ELEMÉR: *Das Geldproblem in Mitteleuropa*. Verlag von Gustav Fischer, Jena, 1925; uő.: *Die Handelspolitik in Mitteleuropa*. Verlag von Gustav Fischer, Jena, 1925.
- 19 HANTOS, ELEMÉR: *Europäischer Zollverein und mitteleuropäische Wirtschaftsgemeinschaft*. p. 28.
- 20 Uo. p. 33. és 36.
- 21 Uo. p. 60.
- 22 HANTOS, ELEMÉR: *Das Kulturproblem in Mitteleuropa*. Verlag F. Enke, Stuttgart, 1926 p. 32.
- 23 Uo. p. 35.
- 24 Uo. p. 36.
- 25 Uo. p. 37.
- 26 HANTOS, ELEMÉR: *Die Weltwirtschaftskonferenz. Probleme und Ergebnisse*. G. A. Gloeckner, Verlagsbuchhandlung in Leipzig, 1928 p. 15.
- 27 Uo. p. 134.
- 28 Uo. p. 131.
- 29 HANTOS, ELEMÉR: *Die mitteleuropäische Lösung der Agrarkrise*. In: *Berichte über Landwirtschaft. Zeitschrift für Agrarpolitik und internationale Landwirtschaft*. Berlin, 1930 p. 46.
- 30 SUNDHAUSEN, HOLM: *Die Weltwirtschaftskrise im Donau-Balkan-Raum und ihre Bedeutung für den Wandel der deutschen Außenpolitik unter Brüning*. In: BENZ, WOLFGANG/GRAML, HERMANN (Hrsg.): *Aspekte deutscher Außenpolitik im 20. Jahrhundert*. Stuttgart, 1976 p. 150–157. V. ö.: TIBAL, ANDRE: *La crise des Etats Agricoles Europeens et l'Action Internationale (Janvier 1930 – Mai 1931)*. Documents recueillis et commentés. Publications de la Conciliation Internationale, Paris, 1931
- 31 HANTOS, ELEMÉR: *Die mitteleuropäische Lösung der Agrarkrise*. p. 50.
- 32 Uo. p. 54.
- 33 Uo. p. 55.
- 34 HANTOS, ELEMÉR: *Die Rationalisierung der Weltwirtschaft*. Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1930 p. 4.
- 35 Uo. p. 10.
- 36 Uo. p. 36.
- 37 Uo. p. 38.
- 38 Uo. p. 44.
- 39 V. ö.: Sundhausen, H.: *Die Weltwirtschaftskrise im Donau-Balkan-Raum*.; SCHRÖDER, HANS-JÜRGEN: *Deutsche Südosteuropapolitik 1929–1936*. In: *Geschichte und Gesellschaft* 2 (1976) 5.32.; HANS-JÜRGEN SCHRÖDER: *Der Aufbau der deutschen Hegemonialstellung in Südosteuropa 1933–36*. In: FUNKE, MANFRED (Hrsg.): *Hitler, Deutschland und die Mächte. Materialien zur Außenpolitik des Dritten Reiches*. Düsseldorf, 1976 p. 757–773.; uő.: *Die deutsche Südosteuropapolitik und die Reaktion der angelsächsischen Mächte 1929–*

- 1933/34. In: BECKER, JOSEF / HILDEBRAND, KLAUS (Hrsg.): *Internationale Beziehungen in der Weltwirtschaftskrise 1919–1933*. München 1980 p. 343–360; BARIÉTY: *Der Tardieu-Plan zur Sanierung des Donauraumes (Februar – Mai 1932)*. In: uo. p. 361–387; NÉMETH ISTVÁN: *Európa-tervek 1300–1945* p. 309–340; DIÓSZEGI LÁSZLÓ: *Gazdasági egyesítési tervek a Duna-medencében az 1929–1933-as világ-gazdasági válság időszakában*. In: RÓMSICS I. (szerk.): *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19. és 20. században*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1997 p. 63–113.
- 40 ADAP, SERIE B: 1925–1933, BD. XIX, Göttingen 1983, p. 253. *Der Botschafter in Paris von Hoesch an das Auswärtige Amt. Telegramm (Paris, 10. Dezember 1931.)*
- 41 Uo.
- 42 Kühl, J.: *Föderationspläne*. i. m, p. 61.
- 43 PAAA(B), R 70104, Pol. 4. *Deutsche Gesandtschaft an das Auswärtige Amt (Budapest, 15. Februar 1932)*.
- 44 Uo.
- 45 Sundhaussen, H.: *Die Weltwirtschaftskrise*. i. m, p. 151.
- 46 HANTOS, ELEMÉR: *Der Weg zum neuen Mitteleuropa. Die wirtschaftliche Neugestaltung*. Berlin, 1933 p. 7.
- 47 Uo. p. 8.
- 48 HANTOS, ELEMÉR: *Die Neuordnung des Donauraumes*. Berlin/Wien, 1935 p. 8.
- 49 uo. p. 11.

Identitás és futball Korzikán

A labdarúgás vitathatatlanul a világ legnépszerűbb sportága, játéka. Az is evidens, hogy ma már a futball nem pusztán sport, hanem a szórakoztatóipar egyik kulcságazata, jelentős gazdasági szegmens, ezen túlmenően kulturális, társadalmi, sőt politikai hatása sem elhanyagolható. Összeurópai, sőt globálisnak is mondható jelenség, hogy a futball a helyi, nemzeti önazonosságok részévé, egyik meghatározó elemévé vált. Nemzetiségi, kisebbségi környezetben a labdarúgás egyúttal számos helyen a többségi nációtól és a többség által uralt államtól való elhatárolódás eszköze is.

Ebből a megfigyelésből származik az ötlet, hogy megvizsgáljam a kisebbségi kérdés és a futball világának összefüggéseit, ami nem esett nehezemre, hiszen kedvenc kutatási témámat kapcsoltam össze az imádott hobbival, vagyis a hivatásomat a szenvedéllyel. Egyrésztől másfél évtizede foglalkozom európai nemzetiségi problémákkal, összefoglaló monográfiám néhány éve jelent meg a témában.¹ Másrésztől mióta járnok, futballozom, ennek immáron több mint 35 éve, nem múlt szenvedély, amelyet ma is lelkesen, igazolt amatőr nagypályás játékosként művelek, emellett lelkes szurkolója vagyok a magas színvonalú profi labdarúgásnak.

Hozzáfogtam az információk gyűjtögetéséhez, és rövidesen egy egész univerzum tárult elém: ha csak Európára összpontosítok, akkor is rengeteg releváns példa vár feldolgozásra, elemzésre. A leghíresebbeket sokan ismerik: az FC Barcelona a katalán, az Athletic Bilbao a baszk nemzeti törekvések jelképe a spanyol állammal szemben, a Glasgow városán belüli Celtic-Rangers rivalizálás az északír probléma skóciai megtestesülése. Furcsa jelenség, hogy az önálló államisággal nem rendelkező parányi Feröer-szigeteknek saját nemzeti válogatottja van, amely rendszeresen indul a világbajnoki és európai selejtezőkön (ahogyan Skócia, Wales és Észak-Írország is). De tágítható a horizont a nemzeti válogatottak és a bevándorlás kérdéskörére is: a francia válogatottban már régóta bevándorló családokból származó, színes bőrű játékosok alkotják a többséget, Angliában, Hollandiában is hasonló a trend, és ezek az adott nemzeti identitások átértékeléséhez vezethetnek.² Kérdések, szempontok, problémák sokasága merül fel, amelyek szisztematikus feldolgozását a következő évek fő és egyben szórakoztató feladataként tűztem ki magam számára.

Az a szándékom, hogy esettanulmányoként haladok előre, az egyes elkészült anyagokat sorban publikálom, majd a végső fázisban szintetizálom, önálló kötetbe rendezem a futball és a nemzetiségi kérdés körében született kutatási eredményeimet. Első körben a korzikai kérdés és a korzikai futball összefüggéseit dolgoztam fel.

(A korzikai alapképlet) A nyugat-európai országok kisebbségpolitikája rendkívül vegyes képet mutat. Számos állam kisebbségbarát politikát folytat, ahol a nemzetállam-építő mentalitást az egyes népcsoportok társas együttélési modelljével már régen túlhaladták.³ A kisebbségek létét eleve tagadó másik véglet legtöbbit emlegetett példája Franciaország, bár a francia megközelítés az utóbbi években nagy változásokon ment keresztül, és ez leginkább Korzika példáján mérhető le.

A csaknem két és fél évszázada Franciaországhoz tartozó, a „Szépség szigetének” nevezett Korzika Marseille-től délkeletre 300, Toszkána partjaitól 100 km-re található, szűk szoros választja el Szardíniától. A Földközi-tenger nyugati medencéjének nagyobb szige-

teihez hasonlóan (a harmadik legnagyobb területű, 8700 km²) bizonyos fokú területi-politikai autonómiával rendelkezik.

A korzikai „periféria” lakossága egy földrajzilag erősen elkülönült kisebbség, az „öshonos társadalom” egy fajtája, akinél a terület képezi az önazonosság szilárd kiindulópontját. A sziget az állam legkevésbé népes és legkisebb népsűrűségű tartománya, a mintegy 250.000 lakos (az ország lélekszámának alig fél százaléka) 70%-a korzikai, 20% francia, a maradékot a leginkább Észak-Afrikából és Dél-Európából bevándoroltak alkotják. A korzikai „nép” nagyobbik része kívül él a természetes határokon: félmillió főre tehető a Franciaországba költöző korzikai származásúak száma.⁴

A korzikai nemzeti-nemzetiségi konfliktus demokráciadeficcittel, korrupcióval, gazdasági, szociális problémákkal párosul, történelmi, gazdasági, politikai és szociális tényezők miatt is különbözik a többi nyugat-európai példától. Korzika geopolitikai fekvése, sziget mivolta, és a különállás, a külön státus igényének erőszakos megjelenítése révén eltér az egyéb franciaországi térségek helyzetétől is. Korzika és a francia állam kapcsolatát a meg nem értés és a bizalmatlanság jellemzi, a krízisért egyszerre felelősek a sziget lakói, és legalább ugyanannyira a francia állam ellentmondásos, többnyire elutasító politikája. A korzikaiak igényei nem illeszkednek a francia nemzeteszméhez (politikai nemzet) és állámfelfogáshoz (centralizált, unitárius). Pedig a francia szárazföldön is jelentősek a regionális különbségek, számos régió, regionális identitás, etnikai közösség volt és van jelen.

A korzikai példa alátámasztja, hogy bizonyos esetekben szoros a kapcsolat a futball, a politika és a nemzeti-nemzetiségi kérdés között. A helyi labdarúgás egyfajta lakmuszpapírként megmutatja a korzikai kérdés kényes pontjait, a korzikai identitást, a sziget és a francia állam közötti viszonyt.

Korzikán a lakosság csekély száma és a szerény gazdasági háttér miatt eleve lehetetlen európai szintű, -hírű, vagy akár a francia bajnokságban meghatározó csapatot építeni. Ehhez képest Korzikán talán a kontinens más tájainál is erősebb a futball-láz, a sziget csapatai erejükön, lehetőségeiken felül teljesítenek, hiszen már az is óriási szó, hogy hazamosabb ideig első osztályú csapatuk volt (olykor kettő is), de ezen túlmenően korzikai együttes nyert már francia kupát, sőt európai kupadöntőt is játszhatott. Ehhez a teljesítményhez az önálló identitás és az önállóság igényének megjelenítése nyilvánvalóan pótlólagos ösztönzést, motiváló tényezőt nyújtott és nyújt a mai napig.

(Történelmi előzmények) Korzika kis méreténél fogva soha nem volt képes megvédeni a határait, sorsát a szomszédok szándékai és ereje határozták meg. A korzikaiak számára a függetlenség, a szabadság a legfőbb érték, ami az állandó külső fenyegetettség és a társadalmi izoláltság miatt alakult ki. A sziget történelme küzdelmek hosszú sora az idegen megszállók (rómaiak, pisaiak, genovaiak, olaszok és végül a franciák) ellen, akik stratégiai helyzete miatt próbálták uralni. Korzika az ókorban a rómaiak rémálma volt, az utóbbi évtizedekben a franciáknak is hasonló fejfájást okoz.

Az 1729-ben kezdődött 40 éves korzikai függetlenségi háború volt az egyetlen olyan időszak, amikor a sziget nem volt periferikus jellegű. A küzdelmet Pascal Paoli – az egyik legjelentősebb történelmi hősük – vezette, aki a részleges függetlenség idején (1754-69) köztársasági elnökként olyan alkotmányt fogadtatott el, mely a világtörténelemben először valósította meg az állampolgárok törvény előtti egyenlőségét, a törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalom szétválasztását. Korzika államformája alkotmányos monarchia lett. Paoli megvalósította a „közjő diktatúráját”, kemény módszerekkel tartotta fenn a rendet, ami radikalizmusa ellenére népszerűvé tette Korzikán.⁵

Miután Genova 1768-ban eladta a szigetet Franciaországnak, a franciák megnyerték a Korzika feletti uralomért folytatott versenyt az olaszokkal szemben. Az új hódítók kemény harcokban elfoglalták a szigetet, lakóinak elkeseredett védekezése miatt a megszállás népirtáshoz hasonlított. A korzikaiak azóta sem feledték a véres annexiót, „egy legyőzött nemzetnek tekintik magukat”.⁶ A szigetet 1789-ben Franciaország integráns részének nyilvánították, majd Napóleon máig hatóan két tartományra osztotta fel. Elkezdődött Korzika lassú francia integrációja.

A korzikaiak soha nem fogadták el a francia uralmat, az ellenállás a XIX. század legvégén lendült fel újra. Korzikai újságok kiadása, történelmi és nyelvvédő tudós társaságok alapítása fémjelzik az önazonosság kulturális újjászületését, amit a XX. század elején számos felkelés, politikai mozgalom követett. Az I. világháborúban rengeteg korzikai esett el a frontokon – egy olyan ügy szolgálatában, amely őket korzikaiként nem, vagy csak nagyon távolról érintette.⁷

A korzikaiak politikai és kulturális követeléseit az I. világháború után bontakoztak ki erőteljesebben. Ekkor jelent meg a *Muvra* című folyóirat, amely a korzikai nacionalizmus szócsöve lett: témái a nyelv, a történelem, az identitás, a sziget szegénysége és kihasználtsága voltak, cikkei részben korzikai nyelven íródtak. Az újság a korzikai nemzet elismerését, önkormányzatot igényelt a Franciaországgal létrehozandó föderáció keretében. A politikai szférában az önállóság igénye a Korzikai Autonomista Párt megalakításával jelent meg.⁸

A 30-as évek elején a Mussolini-féle Olaszország magának vindikálta a szigetet. A francia állam meg volt győződve arról, hogy az autonómiát követelő helyi mozgalmak mögött olasz összeesküvés húzódik meg, de a korzikaiak a francia uralomnál már csak az olasz fennhatóságot utasították el hevesebben, tiltakozásuk jeleként – „kisebbik rosszként” – 1938-ban francia hűségesküt tettek.⁹

(*A korzikai futball kezdetei*) A XX. század első évtizedeiben sorra jöttek létre a korzikai futballklubok. A század legjelentősebb korzikai csapata, a Sporting Club de Bastia 1905-ben alakult meg. A sziget másik meghatározó futballklubját, az Athletic Club Ajaccio-t 1910-ben alapították, csakúgy mint a harmadik számú egyesületet, a városi rivális Gazélec Ajaccio-t.

A kezdetleges körülményekre jellemző, hogy a vörös és fehér csíkos szerelésben játszó AC Ajaccio kezdetben egy homokos-földes pályán játszotta mérkőzéseit, amit évekkel később egy 5 ezer férőhelyes „stadion” váltott, 1969-ig ez volt a csapat otthona. (Akkor adták át jelenlegi stadionját, a Stade Francois Coty mintegy 11 ezer fő befogadóképességű.)

A sziget mindegyik nagycsapata kezdettől fogva nem csak szűkebb pátriáját, városát, hanem az egész szigetet, a korzikai identitást, a korzikai „nemzetet” képviseli, a klubok ebből a szempontból is rivalizálnak egymással, főleg az SC Bastia és az AC Ajaccio között nagy a versengés. A rivalizálás olykor heves indulatokat gerjeszt a csapatok szurkolói között, és nem mentes az erőszaktól sem. Erre a leghírhedtebb példa az 1946-os korzikai kupadöntő, a mérkőzés alatt az Ajaccio és a Bastia szurkolói egy, az előbbinek megadott és vitatott tizenegyes miatt esernyővel estek egymásnak. A lelátói erőszak miatt a mérkőzés félbeszakadt és később újrajátszották.¹⁰

Az 50-es évek végéig a korzikai csapatoknak, a sziget futballjának szinte semmilyen kapcsolata nem volt a francia labdarúgással, az amatőr státusú klubok a közelébe sem jutottak az országos ligának. Az AC Ajaccio például csak 1965-ben lett profi csapat, de ehhez a klubnak ambiciózus és tehetséges vezetőkre volt szüksége, hiszen a gazdasági

bázis oly csekély volt Korzikán, hogy rendkívüli nehézségekbe ütközött fenntartani profi egyesületeket.

A sziget futballcsapatai a 60-as évekig kizárólag a korzikai bajnoki címért és a korzikai kupáért küzdöttek. 1920 és 1971 között az SC Bastia 21 alkalommal nyerte meg a korzikai bajnokságot (azóta magasabb szintű, országos bajnokságokban szerepel).¹¹ Az AC Ajaccio kezdésnek rögtön duplázott, 1920-ban és 1921-ben is a korzikai bajnokság élén végzett, azután a lendület alábbhagyott, és a 60-as évek végéig még hatszor sikerült megszerezni az első helyet.¹² A Gazélec 1937-ben szerzett először aranyérmet, a csapat a következő évben megvédte a bajnoki címet, majd hosszabb szünet következett, a 60-as évek végéig még négyszer ünnepelhettek bajnoki elsőséget.¹³

A Korzikai Kupa legsikeresebb csapata szintén az SC Bastia. 1928-ban hódította el először a trófeát, a címét a következő négy esztendőben meg is védte, 1970-ig összesen 19-szer nyerte meg a kupát (érdekes, hogy azóta mindössze kétszer, 1988-ban és 2007-ben).¹⁴ Az AC Ajaccio háromszoros kupagyőztes ebben az időszakban, a Gazélec 1963-ban hódította el először a kupát.¹⁵

(Korzika helyzete és a korzikai futball a 80-as évekig) Korzika és a francia állam kapcsolatát a következő évtizedekben is sorozatos félreértések, kölcsönös bizalmatlanság és időnként erőszakos cselekmények árnyékkolták be.

A gazdaságilag mindig elmaradott sziget 1945 után még szegényebb lett, gazdasági fejlődése nem követte Franciaországét. A háború utáni éveket a gazdasági, demográfiai és kulturális hanyatlás jellemezte. A válság, a megfelelő munkalehetőségek hiánya miatt a korzikaiak egy része kivándorolt a kontinensre. Az 50-es években Korzikán az egy főre jutó átlagjövedelem negyede volt a franciának. 1957-től az állam regionális fejlesztési programot indított be, ez tartalmazta a sziget mezőgazdasági, ipari fejlesztését, elnéptelenedésének megfékezését. A korzikaiak szerint a cél nem a fejletlenség megszüntetése, hanem a gyarmatosító politika folytatása volt.

A gazdasági fejlődés árnyoldalaként ugyanis nagyszámban települtek be vállalkozók, háttérbe szorítva az őslakosok gazdasági tevékenységét. Az agrárszektor átszervezése leginkább az Algériából hazaköltöző volt francia telepeseknek kedvezett, korzikai bevándorlásukat az állam anyagilag támogatta. A 17 ezer „feketelábú” (*pie d noir*) egy része sikeresen gazdálkodott, hatékonyan használva fel a korzikai földterületek megszerzéséhez nyújtott állami kedvezményeket, ami csak fokozta a helyi lakosság elkeseredettségét.¹⁶ Az egyre jelentősebb turizmus is komoly problémákat okozott. Itt is jobbra „idegen” eredetű befektetések miatt a helyiek a turisztikai fejlesztéseket nem ritkán „gyarmati kizsákmányolásként” élték meg. Az őslakos népesség fele máig úgy érzi, hogy a tömegturizmus tönkretetheti a korzikai kultúrát.¹⁷

A gazdaságfejlesztési terv azonban kudarcot vallott. Nem véletlen, hogy a kevés tanulási és munkalehetőség miatt Korzika volt ezekben az évtizedekben az egyedüli csökkenő lakosságú sziget a Földközi-tengeren (a népességsökkenés csak az évszázad végén fordult meg). Máig gyakori az elvándorlás, a falvak kiürülése és a lakosság városba, vagy a francia szárazföldre való átköltözése.¹⁸

A korzikai identitás a gazdasági mélyrepülés, a 60-as évek betelepülései után némileg válságba került, a bevándorlási láznak és a turizmus beindulásának kapcsolódó hatásai a társadalom hagyományos szerkezetének bomlásához, valóságos „kulturális zavarhoz” vezettek. Az identitásukat ért kihívások és nyomás ellenére a korzikaiak önazonossága rendkívül erős, egyedi és a franciától magát távol tartó, izolacionista. A sziget legtöbb korzikai

lakosa egyszerre tekinti magát (etnikailag) korzikainak és (állampolgárilag) franciának. A lakosság fele önálló nemzetként tekint a korzikaira, pozitív fogalomnak tartja a nacionalizmust, „korzikainak, kizárólag korzikainak” tartja magát.¹⁹

A korzikai identitás meghatározásánál a terület, illetve az olasz dialektusok toszkánai nyelvcsoportjába tartozó korzikai nyelv, a „corso” a két döntő szempont. A francia kormány hosszú ideig nem ismerte el regionális nyelvként, helyi szinten sem kapott hivatalos státust. A nyelv a közelmúltig az oktatási rendszerből is kiszorult, a corso kimaradt a regionális nyelvek tanítását 1951-től lehetővé tévő Deixonne-törvényből is. A korzikai nyelv szerepe a hivatalos életben ma is minimális, annak dacára, hogy a lakosság négyötöde érti, kétharmada beszéli is. A corso manapság korlátozottan jelen van a korzikai nyomtatott sajtóban, valamint az állami rádió és televízió regionális adásaiban.²⁰

Korzikai mindennapjaiba hagyományosan mélyen beépült az erőszak, a gazdasági, illetve az északi és déli klánok között dúló nézeteltérések mellett bontakozott ki az idegenellenes, a francia állam elleni, szeparatista erőszak. A 60-as évektől kezdődtek el a robbantásos merényletek az autonómiáért/függetlenségért, azóta rendkívül magas az évente elkövetett terrorakciók száma.

A korzikai klánrendszer eredeti célja a falvak külső támadás elleni védelme volt. E vérségi kapcsolatra épülő társadalmi szervezőrendszer szigorú fegyelmen alapult, fennmaradását a máig élő vérbosszú, a vendetta intézménye tette lehetővé. A vérbosszút teljesítő gyilkos a korzikai normák szerint bűnmentes. A hallgatás törvénye csaknem lehetetlenné teszi a tettes megtalálását, ezért is olyan nehéz a korzikai erőszakos cselekmények, merényletek elkövetőit előkeríteni.²¹ A klánizmus a francia uralom és a modernizáció korában sem tűnt el, sőt ekkor érte el politikai befolyása csúcsát, csak kifelé rejtették el a létezését. Franciaország saját hatalmának fönntartására próbálta felhasználni a klánokat, amelyek a politikai klientizmussal az állami és a helyi erőszakszervezetek köztes szintjévé nőttek ki magukat.²²

A 60-as években a sziget önállóságának különböző fokaira törekvő korzikai mozgalmak úgy látták, hogy a francia kormány Korzika fejlesztésénél nem veszi figyelembe a sziget lakóinak különleges identitását, inkább megpróbálja erővel asszimilálni őket. Az illegális mozgalmak egy része ettől kezdve erőszakos módon kezdte felhívni a figyelmet Korzika társadalmilag, gazdaságilag és jogilag elhanyagolt mivoltára. Érdekesség, hogy a környezetvédelem kezdettől a korzikai igények szerves részét képezi, a környezet óvása itt a közösség túlélési küzdelmének egyik alapeleme.²³

(*Korzika – Franciaország 2-0 (1967)*)²⁴ Ebben a helyzetben és légkörben került sor egy meglehetősen furcsa sporteseményre az országban, a futballtörténelem kuriózumaként a korzikai „nemzeti” tizenegy 1967-ben válogatott mérkőzést játszott Franciaország ellen. A francia csapat akkori szövetségi kapitánya, Just Fontaine felkért egy neves sportújságírót, hogy állítsa össze Korzikai válogatottját, mégpedig nem a szigeten futballozó legjobb játékosokból, hanem valódi korzikaiakból, korzikai identitású focistákból.

A barátságos találkozót 1967. február 27-én Marseilles-ben rendezték meg. A korzikai csapat játéktudásban nem vehette fel a versenyt ellenfelével, ezért edzőjük, Pierre Sinibaldi a meccs előtt így motiválta játékosait: „Ami igazán számít, hogy mindannyitok ereiben ugyanaz a vér folyik. Népetek legendás képességei bennetek is megvannak, a temperamentum, az ambíció és a büszkeség.” A játékosok nem hoztak szégyent népükre, 25 ezer néző előtt óriási meglepetésre Korzika 2-0-ra legyőzte Franciaországot. Magánál a mérkőzésnél talán még izgalmasabb volt a találkozó visszhangja.

Az ország legnagyobb napilapja, a *Le Monde* a korzikai identitás erejét az eredmény

szempontjából nem tartotta kulcselemnek, hanem egyenesen marginális jelentőségűnek értékelte. A lap hosszú tudósításban számolt be az eseményről, de kínosan ügyelt arra, hogy a Franciaország ellenfelét ne nevezze Korzikának, helyette a „korzikai csapat”, a „korzikai tizenegy” kifejezéseket használta – nehogy véletlenül bárki úgy érezze, hogy itt két egyenrangú állam, illetve nemzet csapata csapott össze. A cikk értékelése szerint a korzikai játékosokban egyetlen közös vonás volt, a származásuk, de ez a kuriózum nem befolyásolta a mérkőzés kimenetelét. Az újság elismerte, hogy a korzikai csapat rászolgált a győzelemre, de igyekezett jelentéktelennek feltüntetni a mérkőzés jelentőségét, az mindegyesze egy edzőmeccs volt, amelyen nem számított az eredmény.

Sportszempontból valóban nem volt fontos találkozó, de a szigetlakók és a korzikai identitás szempontjából mérőföldkőnek, történelmi eseménynek számított. Ezt a részét a francia média egyszerűen említésre sem méltatta. Pedig ez volt az első alkalom, hogy a sziget nemzeti válogatottat állíthatott fel, és ráadásul éppen azzal az állammal mérkőztek meg, melynek fennhatósága alól szabadulni szerettek volna, és második ráadásaként vereséget is mértek rájuk. Ez egy jelképes csatanyerés volt, mintha egy függetlenségi háborúban legyőzték volna a franciákat.

Korzikán természetesen hatalmas visszhangja és hatása volt a találkozóknak. Fellendítette a korzikai labdarúgást, felpezsdült a futballklubok élete, a francia nemzeti tizenegy fölött aratott győzelem a korzikai futball, sőt, az önálló korzikai identitás szimbólumává vált. A mérkőzés Korzikán olyan érzelmeket, indulatokat keltett, hogy Franciaország többé nem tette lehetővé, hogy a sziget „nemzeti” tizenegye mérkőzést játszhasson a francia válogatott ellen.

Nehezen érthető, hogy a franciák miért ambicionálták a mérkőzés megrendezését, utólag nyilvánvalóan rettentően megbánták a dolgot. Franciaország talán azt hitte, hogy a világháború utáni viszonylag nyugodt két évtized alatt Korzika jó úton halad az integrálódás felé, a korzikaiak elfogadták a francia nemzeteszmét, és legfeljebb kiegészítő jellegű regionális tudatuk van. A franciák persze nem értik azóta sem, hogy a nagy francia gloire érzésében miért nem akarnak a korzikaiak osztozni, miért tartanak ki „mezitlábás, póriás” identitásuk mellett.

Talán a francia-korzikai mérkőzés visszhangja, valamint a korzikai mozgalmak fellépése is hozzájárulhatott ahhoz, hogy az ország regionalizálására de Gaulle által 1969-ben kiírt népszavazás többek között Korzika külön régióvá alakítását indítványozta saját intézményekkel. A szigeten született igen szavazatok túlsúlya ellenére a referendum országos szinten megbukott, a devolúció elmaradt, az államfő lemondott, utóda, Pompidou még abban az évben kijelentette: „Korzikának egyfajta autonómiára van szüksége” – érdemben azonban nem történt előrelépés.²⁵

Ezek az évek a korzikai labdarúgás egyik aranykorszakának számítanak. Az SC Bastia 1960-ban, első korzikai csapatként országos bajnokságba került, ez először a másodosztály volt, amely ekkor még amatőr ligaként működött, és csak néhány évvel később lett profi. 1968-ban a csapat megnyerve a második ligát feljutott az első osztályba, és a következő csaknem négy évtizedben, a 80-as évek végéig, a 90-es évek elejéig hét évét kivéve, végig ott is maradt. Az AC Ajaccio a Bastiát egy évvel megelőzve 1967-ben lett a második liga bajnoka, és ezzel Korzikából először bejutott az első osztályba. Néhány évig két korzikai klub vitézkedett tehát a francia élvonalban. Ez a teljesítmény azonban erőn felüli volt, nem bizonyulhatott tartós állapotnak, az Ajaccio rövidesen három évtizedre kikapott az első osztályból. A Gazélec Ajaccio a másik két „nagyhoz” képest nem produkált ilyen fejlődést, nem vált belőle professzionális klub, máig a francia amatőr bajnokságok

részvevője, a második ligában sem tudta megvetni a lábát, legnagyobb eredményeként a francia Kupában egyszer a negyeddöntőig jutott.²⁶

Eközben a korzikai nacionalista mozgalmak egyre szervezettebbé váltak. A még 1966-ban megalakult Korzikai Regionalista Front (FRC) rövidesen baloldali gyűjtőpárttá vált, híres jelmondata volt az „El a kezekkel a szigetről”. A jobboldalon a Korzikai Regionalista Akció (ARC) játszott sokáig vezető szerepet a politikai tiltakozásban. A nacionalista erők a kezdetektől elaprózódtak, de a politikai, kulturális céloknak megrajzolható a közös hal-maza: az állam ismerje el a korzikai népet, a korzikaiak különálló történelmi és kulturális közösségét, védje a korzikai nyelvet és kultúrát, biztosítsa az önrendelkezést (széles körű autonómia vagy függetlenség).²⁷

A korzikai nacionalista mozgalomban a nyelv védelme kulcsszerepet kapott. A szigeten gyakori tüntetések mutattak rá a téma érzékenységre. A leggyakoribb követelés a corsu iskolai oktatása, illetve a kétnyelvűség volt, a korzikai nyelv hivatalosként (részben vagy teljesen) való elismerése Korzikán. A kulturális igények az új korzikai helységnevek iránti harcban is kifejeződtek.

A korzikaiak elégedetlensége, a Franciaországgal szembeni ellenérzés egyre fokozódott. Nem véletlen, hogy amikor az SC Bastia 1972-ben bejutott a francia kupa döntőjébe, a Marseille ellen játszott finálét az egyik korzikai újság Korzika-Franciaország meccsként aposztrofálta, és sziget-szerte hasonlóan éreztek az emberek. Természetesen a francia sajtó elutasította ezt az értelmezést. A *Le Monde* ehelyett mediterrán döntőről írt, és a szurkolói rendbontásoktól féltette Párizst, a szenvedélyes korzikai drukkerok keltette hangulatot latin-amerikainak írta le – ami a 70-es években nagyon idegen volt a Franciaországban elfogadott szurkolási módtól. Korzika ezúttal is elvesztette a franciák ellen vívott csatát, a Bastia kikapott a döntőben.²⁸

A következő évtől az egykor híres korzikai egyetem újranyitásának követelésével kezdődtek el a komoly tömegmegmozdulások, sztrájkok, a hűségeskü után néhány évtizeddel nyilvánosan elégették a Trikolort. Pascal Paoli a korzikai törekvések szimbólumává vált. 1975 nyarán az egyik több ezres tömeggyűlés a rendőrséggel folytatott véres, áldozatokkal járó összecsapásba torkollott, az ezt követő tüntetéssorozat intenzitása láttán a francia kormány csaknem a hadsereget is bevetette.²⁹ Az irányított erőszak intézménye a politikai kifejezés egyik formájává, a korzikai ellenállás szerves részévé vált. 1976-ban megalakult a szeparatista Korzikai Nemzeti Felszabadítási Front (FLNC), a csaknem 200 aktív taggal rendelkező illegális csoport megjelenése jelezte, hogy komolyodik az ellenállás a „gyarmatosító elnyomás” ellen, növekedett az elkövetett terrorcselekmények száma. A szervezet több mint 30 éve a fő terrorcsoport Korzikán, a szigeten és a szárazföldön merényletek ezreiért felelős.³⁰

A nemzeti jogok megszerzésének új stratégiája az erőszak és elnyomás gonosz körforgásának periódusához vezetett. Franciaország sem maradt ugyanis tétlen. Az állam sokáig kettős taktikát követett: tárgyalt a főbb korzikai politikai szereplőkkel, a klán-mozgalmakkal, s kijátszotta egyiket a másik ellen; közben a hatóságok illegális szervezeteket létrehozva a nacionalistákkal szembeni ellenmerényletekkel is válaszoltak, de egyik módszer sem vezetett eredményre.³¹ Ez az ördögi kör talán elkerülhető lett volna, ha a francia állam több hatalmat ad Korzikának (és az ország más régióinak is) a 60-as, 70-es években, amikor a helyi mozgalmak előretörték egész Nyugat-Európában.

1977-ben az UPC (Korzikai Emberek Egysége) megalakításával megszületett az ország legnagyobb regionális etnonacionalista gyűjtőmozgalma, amely a nacionalista táboron belül az autonómiát tűzte ki céljául. Nyilvánvalóvá vált a szakadás a szeparatista és au-

tonómista nacionalisták közt. Habár mindkét csoportnak nagyjából azonos céljai voltak, az autonómisták elutasították az erőszak alkalmazását, míg a szeparatisták gyakran ehhez folyamodtak.

(*A SC Bastia UEFA-kupa menetelése (1977/78)*³²) A feszült helyzettel párhuzamosan a sziget közben beírta magát az európai futballtörténelem aranykönyvébe. A korzikai klubnak a döntőbe jutásig tartó 1977/1978-as UEFA-kupa menetelése a gazdaságilag alulfejlett, a szeparatista merényletek miatt megosztott és hírhedté vált Korzikát pozitív színben tüntette fel a franciák és egész Európa előtt, egyesítette a sziget lakóit, erősítette identitásukat.

A kis klub keményen megdolgozott a sikerért. Az első fordulótól kezdve nagy nevű ellenfeleket búcsúztatott, először a Sporting Lisszabon, majd a Newcastle United és a Torino következett, mindhárom együttesen kettős győzelemmel lépett túl. Az olaszországi mérkőzésre 15 ezer szurkoló kísérelte el a csapatot, az egyik korzikai lap a meccset címlapon Korzika-Olaszország találkozásként hozta. A sziget újságai a nagyobb játékerőt képviselő riválisok legyőzését a korzikai energiának, gyorsaságnak és motiváltságnak tulajdonította.³³

Az országos sajtó csak a harmadik körtől kezdett foglalkozni a csapattal. A *France Football*, a vezető focihetilap ekkor már külön cikket szentelt a Bastia-nak. A Jéna elleni negyeddöntő kapcsán a francia lapok a korzikai keménység sztereotípiáját hangsúlyozták, illetve az erős csapatszellemet és a dinamizmust. A Zürich elleni elődöntő után a *Le Monde* hangsúlyozta a köteléket az egyesület és a sziget között, és azt fejtette, hogy egész Korzika büszke lehet arra, hogy a Reims és a St-Etienne után a Bastia lett a harmadik francia klub, amelyik európai kupadöntőt játszhatott.³⁴ A lap rosszmájúan azt is megjegyezte, hogy az egész sorozat során mintegy 10 millió frank extra bevételt kasszírozó klubnak a pénz eltüntetése komoly problémát okoz majd – ezzel a nagyfokú korzikai korrupcióra utaltak.

A döntőbe kerülést Korzikán egyfajta elégtételként élték meg, amiért a francia szárazföldön általában negatívan írtak a korzikai identitásról, illetve a sziget futballjáról, utóbbit „brutális keménységűk”, rossz hírű szurkolótáboruk miatt ítélték el, most ez a klub menetelésével megváltozott.

Maga a döntő Korzikának az évszázad mérkőzése volt, az egész sziget focilázban égett. A döntőt azonban bánatukra viszonylag simán elveszítették a PSV Eindhoven ellen. A korzikai odavágó gól nélküli döntetlenre végződött. Az elvben 8 ezer férőhelyes parányi stadion természetesen színültig megtelt, sőt, másfélszer annyian zsúfolódtak a lelátókra, több ezren így is kívül rekedtek. **A kis méretek, ez a relatíve kis létszámú nézőközönség biztatásban, lelkesedésben, fanatizmusban kitett egy tízszer akkora stadiont is, óriási hangulatot teremtettek, így a kis létesítményből valódi oroszlánbarlangot varázsoltak.** A visszavágó sima háromgólos vereséggel ért véget. **Érdekeség, hogy a kupasorozatban a döntőig a korzikai csapat minden mérkőzésen betalált, most azonban a két találkozó egyikén sem sikerült megzörgetni a rivális hálóját.** A visszavágóról tudósító francia lapok szerint a Bastia csalódást okozott, hiányzott a megszokott keménység, lelkesedés, energia, a csapatnak nem volt stílusa, nem mutatták fel a korzikai identitásjegyeket, ezért két korábbi elődjükhöz hasonlóan ők is elbuktak.

A Bastia „aranycsapata” néhány év múlva még egy bravúrt bemutatott, 1981-ben bejutott a francia kupa döntőjébe, és a korszak nagy francia csapata, a Saint-Etienne legyőzésével története során először és utoljára elhódította a serleget. A saját, önálló identitására büszke szigeten mindenhol lelkesen ünnepelték a győzelmet, a korzikai nemzet diadalát ünnepelték a franciák fölött.

A francia sajtó már nem volt olyan lelkes. A *Le Monde* a döntőről beszámolva ismét azonosította egész Korzikával a klubot, és kiemelte, hogy a francia kupa 64 éves történetében most először hagyta el francia földet a serleg. A korzikai klubot, mely döntőbeli vetélytársához képest ötöd akkora költségvetésből gazdálkodik, a francia futball anakronizmusának nevezte. A mérkőzést a lap szerint a különleges korzikai temperamentum, lelkesedés és korzikai vér nyerte meg a Bastia-nak a nagyobb tudású ellenféllel szemben.³⁵

(*A decentralizáció évtizede, 1982-1991*) A decentralizáció első hulláma (1982) a francia szocialisták 1981-es nemzetgyűlési választási győzelme után következett be, amely egyben fordulópontot jelentett az állam Korzika-politikájában. Az új kormány felismerte, hogy politikai eszközzel kell megoldani a problémát, és az ország decentralizációjával párhuzamosan az olaszországi Szicília és Szardínia jogállásához hasonló különleges státust ígért a szigetnek, viszont a kétnyelvűséget elutasította.³⁶ 1982-ben Korzika megkapta első speciális törvényét, ám a sziget státusa meg sem közelítette a referenciaként emlegetett két olasz régióét. Mégis ez volt az első kísérlet Korzika különleges karakterének elismerésére, megadva a jogot, hogy saját ügyeik egy részét önálló intézmények útján intézzék.

A két megyére tagolt régió közvetlenül választott gyűlésének továbbra sem volt törvényhozási jogköre, de adminisztratív hatásköre szélesedett, főleg a sziget számára fontos területeken (oktatás, környezetvédelem, kultúra, mezőgazdaság, kommunikáció, gazdaságfejlesztés). Kétségtelen, hogy az FLNC merényletei és az UPC is szerepet játszott a különleges státus elnyerésében, annak későbbi bővítésében. Utóbbi szervezet az 1982-es, első regionális választásokon 11%-ot szerzett, jelezve, hogy a nacionalista mozgalommal parlamentáris keretek között is komolyan számolni kell.³⁷ A Korzikai Közgyűlés azonban két év után működésképtelenné vált és feloszlatták, mert a sok beválasztott apró párttal képtelenség volt többséget kialakítani, ezzel rövid időre megszűnt a különleges státus is.³⁸

Négy évvel később a regionalizáció az összes francia térségre és tengerentúli területekre is kiterjedt, így Korzika egyike lett a 26 francia régióknak.³⁹ A centrum és a periféria közötti kapcsolatok új értelmezést kaptak az országban, miközben az egységes francia állam eszméje sem sérült. A régiók kompetenciája erősödött, megjelent az ún. területi közöség fogalma, mely úgy tolerálja a nyelv és a kultúra létezését, hogy nem ismeri el az adott népcsoportot államalkotó entitásként. Kétéves szünet után Korzikán újraválasztották a regionális gyűlést.

A részleges autonómiával a korzikai nyelv is nagyobb szerephez jutott. Tanítása fakultatív alapon fokozatosan beépült a sziget oktatási rendszerébe, főleg miután az Alkotmánybíróság kinyilvánította, hogy a korzikai nyelvkurzusok az iskolákban „nem mondanak ellent az egyenlőség alapelvének”, ha nem kötelezőek.⁴⁰ Az óvodákban a pedagógus dönt a corsu használatáról, az alap- és középiskolákban választható tantárgy. 1990-ben teljesült a régi igény, és Corte-ban megnyílt az önálló korzikai egyetem.⁴¹

A '80-as években a radikális mozgalmak osztódással szaporodtak, de a nacionalistákat megnyomorította a széthúzás és a belső harc. A bal-jobb dichotómia, a szeparatizmus-autonomizmus, és a különböző társadalmi csoportokra támaszkodás alapján különíthetők el a korzikai regionális, nacionalista csoportok egymástól. Közös bennük, hogy mindegyiknél a gyarmatosítás-ellenesség alkotta az ideológiát, a korzikai nép önrendelkezése a célt, sokuknál pedig a fegyveres harc az eszközöket.⁴²

A nacionalista terrormozgalmak szemlélete katonai, amelyet az IRA és az ETA modellejei ösztönöztek, fő anyagi forrásukként a nem-korzikai lakosoktól beszedett „forradalmi adó” szolgált. Mások illegális ügyletekből finanszírozták kiadásait, így nehezen lehetett

elkülöníteni őket a helyi maffiától. Ezek a szervezetek politikai befolyást is kerestek céljaik elérésére, a helyi politikai erők elutasították a velük való közvetlen tárgyalást, de sok elmet átvettek a követeléseikből.⁴³ Korzikán évente több száz szervezett terrorcselekményt, merényletet és bankrablást követnek el, de többségüket nem az illegális szervezeteknek tulajdonítható, a 80-as évek közepéig évente átlagosan 200 bombatámadás írható az FLNC kontójára. A rengeteg akció soha nem vezetett vak, gyilkos erőszakhoz, a politikai gyilkosságok száma viszonylag kevés maradt. (Harminc év alatt 45 ilyen eset történt, de csak a felét ismerték el a nacionalisták, ez messze elmarad a baszk vagy északír erőszak szintjétől.)⁴⁴

A korzikai társadalom fokozatosan megszokta az erőszakos akciókat, a sziget lakói a hallgatásukkal szolidárisak az FLNC tevékenységével. A titkos hazafi mítosza főleg a képzetlen, munkanélküli fiatalok között terjedt el, közülük származik az utánpótlás, sokuk így próbál kitörni a társadalmi elszigeteltségből, ami az erőszak folytatódásához vezet a szigeten.

(A decentralizáció második hulláma (1991) – a „Korzikai Nép” közjogi vitája) Mitterrand 1988-as államfői újraválasztása után ismét megkísérelték a sziget speciális identitását tiszteletben tartó intézményrendszert bevezetni Korzikán. A francia kormány a helyi politikai erőkkel – beleértve a nacionalistákat is – tárgyalva megígérte, hogy az új törvény el fogja ismerni a korzikaiak történelmi és kulturális közösségének létét, azt remélve, hogy az önazonosságához kötődő jogok biztosításával megerősíti a regionális intézmények hatékonyságát, és visszaállítja békét.

A szocialista kormány 1990-ben új Korzika-törvényt javasolt, amelyet féléves vita után 1991 tavaszán a nemzetgyűlés megszavazott.⁴⁵ Az új státútum legnagyobb érdeme, hogy ténylegesen kifejezésre juttatta Korzika különleges helyzetét, elismerte a sziget speciális társadalmi, gazdasági érdekei mellett a korzikai népet, a korzikaiak kulturális identitását és nyelvét is. A törvény tisztázta a sziget közjogi helyzetét, biztosította a széleskörű önkormányzatot, a nagyobb fokú adminisztratív autonómiát, kivételes intézményi rendszert alakított ki egy parlamentszerű közgyűléssel, s az annak felelős kormányserű végrehajtó szervvel, új hatásköröket jelentett az oktatásban, a Korzikai Közgyűlés feladatává tette, hogy kidolgozza a korzikai nyelv és kultúra oktatásának feltételeit.

A francia parlamentben a legtöbb vitát a törvénytervezet első cikkelye okozta, mely „az eleven történelmi és kulturális közösséget alkotó korzikai népnek” – a francia nép alkotórészeként – adta meg a jogot kulturális identitásának megőrzésére, specifikus gazdasági és társadalmi érdekeinek érvényesítésére.⁴⁶ Am a „korzikai népet” elismerő szimbolikus szakaszt az Alkotmánybíróság törölte a szövegből, mondván, hogy az ország területén csak egyetlen nép van és ez a francia, amely egyetlen nemzetet képez, a franciát. Ha a korzikai nép elismerése megtörténik, a kisebbségek franciaországi létezését tagadó álláspontot is minden bizonnyal revideálni kellett volna, hivatalosan ugyanis nincsenek nemzetiségek, a politikai nemzet felfogása értelmében az ország polgárai nemre, nyelvre, vallásra és fajra való tekintet nélkül mindannyian a francia nemzet tagjai.

Kétségtelen, hogy az alkotmány szigorú határokat szab, de legalább ugyanakkorák a gondolkodásbeli akadályok is, ami az eltörlés mellett felhozott számos további érvből is kiderül:

- A nép fogalma jogilag az azonos törvényeknek engedelmeskedő, ugyanazon országhoz tartozó polgárok egyeteme. Egyes képviselők szerint a korzikai nép elismerése „raszista”, „germán-típusú népfelfogást”, „faji megkülönböztetést” tükrözne. A kollektív

jogok eleve ellentétesek a köztársaság alapelveivel, a jogi és politikai tradíciókkal.

- Az ország tradicionálisan centralizált, egységes, oszthatatlan állam, Korzika nem tengerentúli terület, hanem az anyaország része. Az ország nem lehet egyenrangú etnikai közösségek laza szövetsége, hiszen a francia népet a történelem és a köztársaságot kialakító társadalmi szerződés kovácsolta egységbe, nem a közös etnikai származás.

- Lavinaszerű folyamat indulhatna el, a többi franciaországi etnikum, a bretonok, a baszkok, az elzásziak stb. szintén elkezdhetik követelni népként való elismerésüket, kollektív jogaikat.⁴⁷

- A törvényesen elismert korzikai nép tagjai az ENSZ-hez fordulhatnak, hogy a népek önrendelkezési joga alapján igényeljék a teljes függetlenséget.

A törvénytervezet vitája idején fokozódtak az erőszakos cselekmények a szigeten, a radikális csoportok jöttányit sem engedtek a teljes szuverenitás követeléséből. „A korzikai nép, mint a francia nép alkotóeleme” meghatározás a helyi nacionalisták szerint kevés és gyenge megfogalmazást takart, ami „politikailag nevenséges és provokatív, jogilag megalapozatlan és a korzikai népre nézve sértő”.⁴⁸

A „korzikai nép” kifejezésének a törlése nem csorbított a szigetnek adott de facto autonómián. Míg 1991 előtt Korzika az ország többi régiójához hasonló jogokkal rendelkezett, az új státussal – „Korzikai Területi Közösség” néven – teljesen speciális önkormányzati struktúrát kapott, az autonómia nyelvi, kulturális, oktatási és közigazgatási szempontokból vitathatatlanul létrejött.

A speciális státus szimbólumaként Korzika önálló zászlóval rendelkezik: a fehér szalaggal átkötött mór fej („*a testa di moru*”) az arab fennhatóság idejéből származó jelkép.⁴⁹ A szimbólum jelentőségét és elterjedtségét mutatja, hogy az általam vizsgált három korzikai futballcsapat címeréből, zászlójából természetesen nem hiányzik, nem hiányozhat a mór fej.

A Korzikai Közgyűlés még mindig nem lett törvényhozó testület, nem alkothat normatív szabályokat, törvényeket a sziget ügyeiben, de rendelkezik az ún. maradék szabályozó hatalommal, hogy végrehajtsa az állami jogszabályokat. A Közgyűlés részben a régiókat általában megillető hatáskörökkel bír: elfogadja a sziget költségvetését, meghatározza közép-távú gazdasági, terület-, szociális és kulturális fejlesztését. Új hatáskörként dönt a korzikai nyelv és kultúra oktatásáról, a szakképzésről, a mezőgazdaság és a turizmus fejlesztéséről, a médiáról, a környezetvédelemről, a vasúti közlekedésről, a sziget és a kontinens közötti szállítás irányításáról. A sziget „kváziparlamentje” jelöli ki a kormányserű szerv, a Végrehajtó Tanács hét „miniszterét”, ők hajtják végre a Közgyűlés döntéseit a gazdasági, szociális fejlesztés, oktatás és kultúra területén.⁵⁰

A francia kormányfő önkéntes alapon kikérheti a Közgyűlés véleményét egy adott jogszabály előkészítése során, a testület is kérheti, hogy a kormány vitassa meg vele a sziget gazdasági, szociális és kulturális fejlődésére vonatkozó törvények és rendeletek elfogadását, módosítását. Ez a rendszer azonban nem működik, mert a kormányt nem kötelezi semmi, hogy igazodjon a korzikai előterjesztésekhez, és rendszeresen figyelmen kívül is hagyja ezeket.⁵¹

A két decentralizációs megoldási kísérlet után számos probléma nyitott maradt Korzikán:

- Hiányok Korzika autonómiájában: az Alkotmánynak nincs olyan szakasza, amelyik elismerné a sziget autonómiáját, amely így pusztán egyszerű törvénnyel visszavonható, s tartalmilag sem éri el a politikai önigazgatás, a belső önrendelkezés szintjét.

- Instabil intézmények gyenge hatalommal: bár az 1991-es változtatások nyomán

működőképesebb lett, még mindig hiányos a felelősségi rendszer és nincs elég befolyása az állami jogszabályok megalkotásában. Az állami és a helyi szervek jogköreinek megsztásában sok a tisztázatlanság és az átfedés. Ráadásul a sziget politikai élete, pártrendszere fragmentált és törékeny, továbbra is jellemzők a választási csalások, az 1998-as választás után a Közgyűlést fel kellett oszlatni, és új választásokat írtak ki a voksoláson tapasztalt visszaélések miatt.

- A decentralizáció negatív hatásokkal is járt: mivel nagyobb befolyást hozott a különböző források felett, elősegítette a klientúrák kialakulását és a korrupció növekedését. Ez a jelenség bizalmatlanságot szült az állami és a helyi szervekkel szemben is. Egyes vélemények szerint a mérsékelt nacionalisták az autonómia korában szinte kláná alakultak: apránként betagozódtak a politikai rendszerbe, tisztségekhez jutottak és betonozták pozícióikat, egyre több helyen „nacionalistának kellett lenni, hogy az ember bekerüljön valahová”.⁵²

Korzika tehát 1991 óta külön státusú régió az egyébként unitárius és oszthatatlan államon belül, de a korzikaikat külön népként, nemzetként nem ismerik el. Az általános decentralizáció két hulláma, a közigazgatási autonómia létrehozása ellenére Korzikát továbbra is gyenge gazdaság és politikai instabilitás, erőszak jellemezte.⁵³ Sem a korábbi elnyomás, sem az intézményi reform nem hozott sikert és a korzikai krízis még jobban elmélyült.

(*Sajátos korzikai futball*) Miközben a reformok tétje az volt, hogy milyen mértékben ismerje el a francia állam Korzika, illetve a szigetlakók eltérő sajátosságait, a korzikai futballról helyiek és a franciák is hasonlóképpen úgy vélekednek, hogy az markánsan különbözik a francia labdarúgástól. A szigeten általános az a nézet, hogy a korzikaik ugyanúgy saját futballstílussal rendelkeznek, ahogyan saját nyelvvel, kultúrával, a futball a külön identitásuk része, a korzikai nagycsapatokba érkező nem korzikai játékosok is elsajátítják ezt a játékmódot, és ezek a gárdák egységesen képviselik a szigetet.⁵⁴ A francia média sem tesz másként, főleg az SC Bastia-t gyakran a „korzikai”, a „korzikai klub”, a csapat tagjait „korzikai játékosok”, „korzikaik” kifejezésekkel emlegetik.

A Sporting Club de Bastia mindent el is követ, hogy eleget tegyen ennek az azonosításnak, szinte a sziget követségeként működik. Ez alatt az értendő, hogy Korzika legsikeresebb és legnépszerűbb futballklubjaként tudatosan és nyíltan nem csak az adott várost, hanem az egész szigetet képviseli, reprezentálja. Az egyesület öndefiníciója szerint Korzika és az SC Bastia összefonódik, a klub a korzikai identitás szerves része és kifejezője. A Bastia (és a másik élklub, az AC Ajaccio) a helyi médiában is egyértelműen a korzikai identitás ikonjaként jelenik meg. A Bastia kiemelkedő szerepe, jelentősége a sziget labdarúgásában kétségszövevényhatatlan: évtizedeket töltött a francia első osztályban, 1977-ben bekerült az Alpok Kupa döntőjébe, egy évvel később UEFA kupadöntőt játszott, 1997-ben megnyerte az UEFA Intertotó-kupát, háromszor bejutott a francia kupa döntőjébe (1972, 1981, 2002), azt egyszer meg is nyerte, a francia liga kupában pedig 1995-ben döntőt játszott.⁵⁵

A francia sportszakírók szerint is távol áll a korzikai futball stílusa a franciától, inkább a többi, kevésbé urbanizált mediterrán sziget focijához hasonló. Ilyen például a Cagliari csapata Szardínián, vagy a Mallorca a spanyol bajnokságban. A francia sportsajtó általában is azonosítani szokta a csapatokat a régiójukkal, és ez alapján jellemzi stílusukat, így például gyors, de szervezetlen mediterrán csapatokról, erős, masszív északi stílusról és nyers, robusztus bretonokról ír.⁵⁶

A mediterrán szigetek labdarúgásában valóban akad néhány közös pont, ilyen az egy-

szerű infrastruktúra, a spártai berendezésű, kis méretű stadionok, a szerény biztonsági rendszerek és intézkedések is. Az SC Bastia stadionjának egyik ideiglenes lelátója 1992 májusában, az Olympique Marseille elleni kupameccs alatt leszakadt, 17 halálos áldozata volt a balesetnek.⁵⁷

A korzikaiakról a francia szárazföldön elterjedt kép, miszerint kemény lelkű, büszke, öntudatos emberek, akik hajlamosak az erőszakra, agresszívek és izolacionisták, megjelenik a korzikai futballt elemző francia médiaanyagokban is. A két meghatározó korzikai csapatot, az SC Bastia-t és az AC Ajaccio-t a franciák szerint szenvedélyes, agresszív, kemény játéktípus jellemzi, szurkolóikat erőszakos tömegként, stadionjaikat szegényes odúként jellemzik, vagyis lényegében a korzikaiak primitivitásáról szóló általános sztereotípiáikat jelenítik meg. Amikor például 1997-ben a Bastia megnyerte az Intertotó-kupa fináléját, akkor így írtak a meccseikről: a csapat hozta a szokásos formáját, ami egyben egyetlen esélyük is volt, vagyis kifogyhatatlan energiával játszották kíméletlen és kemény focijukat, azzal a szolidaritással, ami generációról generációra öröklődik a korzikaiaknál.⁵⁸

(*A Matignon-folyamat, 1999-2003*) Európában a 90-es években az etnikai konfliktusok megoldására tett erőfeszítések hatásai Franciaországba is begyűrűztek. A korábbi évek lassú változásai most lendületet kaptak, ezt elsősorban a Korzikát célzó reformtörekvések újabb hulláma bizonyítja.

A korzikai nacionalisták a 90-es évek elején politikai téren két gyűjtőszervezetbe tömörültek: az UPC-t is magában foglaló gyűjtőpárt, a Corsica Nazione mellett a mérsékeltebb Mozgalom az Önrendelkezésért (MPA) indult az 1992-es regionális választásokon. Mindkét lista jól szerepelt, 25%-os támogatottsága utóbbit a legfőbb politikai erővé tette a szigeten. A megosztottság azonban hamarosan szétvetette a két szervezetet, ismét osztódtak, új szélsőséges csoportok tűntek fel, a következő években az erőszak nagy része a nacionalista belharcnak köszönhető.

1998 februárjában Korzika prefektusát meggyilkolták. Ez sokkolta mind a korzikaiak, mind a francia társadalom egészét, fordulóponthoz vezetett a konfliktusban. Addig az erőszak nem követelte egyetlen fontosabb beosztású állami alkalmazott életét sem. A megoldás utáni vágy egyre növekedett a francia és a korzikai elit, valamint a lakosság körében egyaránt. Első reakcióként az új prefektus az „erős kéz” politikáját képviselve a közrend visszaállítására törekedett, és jelentős eredményeket ért el, egy év alatt 60%-kal csökkent a fegyveres rablások és robbantásos merényletek száma. Az országos politikában pedig a szocialista párt győzelme a korzikai helyzet felülvizsgálatát eredményezte.

Jelentős változások zajlottak a nacionalista mozgalmakban is. A Corsica Nazione rendezte sorait, az 1999-ben megválasztott Korzikai Közgyűlésben a szavazatok 17%-át megszerezve a harmadik legnagyobb politikai erőt alkotta. A CN rövid távon Korzika természetes állapotban maradt területeinek védelmét, a francia közigazgatás és igazságügyi rendszer „inkvizíciós-stílusának” megszüntetését, a munkahelyek „korzikaitlanításának” befejezését, a politikai foglyok szabadon bocsátását követelte.⁵⁹ 1999 májusában megkezdődött a fő szeparatista csoportok egyesülése, azzal a céllal, hogy véget vessenek az egymás közti erőszaknak. Év végén létrejött az „Unità”, mely kilenc korábbi nacionalista szervezetből állt, az FLNC tüzzszünetet hirdetett. Mindez jelzés volt a kormány felé, hogy készen állnak a tárgyalásra.

1999-ben a szocialista kormányfő, Lionel Jospin egy televíziós nyilatkozatában elismerte a korzikai népet, kezdeményezésére az év végén tárgyalássorozat vette kezdetét a megválasztott korzikai képviselőkkel – beleértve a nacionalistákat is – a sziget státusának

kiszélesítéséről. A korzikai kérdés új megközelítése, az ún. „Matignon-folyamat” a harmadik próbálkozás volt a „Korzikai Probléma” megoldására. A tárgyalásokon a sziget EU-s kapcsolatai, finanszírozása, gazdaságfejlesztése, nyelve és kultúrája; és a törvényhozói jogkörére vonatkozó reformok kerültek napirendre. Közben a Korzikai Közgyűlés két részre szakadt, az „autonómisták” a törvényhozói hatalmat is a gyűlésnek követelték, míg a „republikánus” frakció ezt nem támogatta, beérte volna a szélesebb decentralizációval.⁶⁰

A tárgyalások eredményeit összegző kormányjavaslat számos újítást hozott az anyaország és Korzika kapcsolatában. A sziget közigazgatási autonómiája jelentősen megnőtt, sőt politikai tartalmakkal bővült volna, habár nem érte volna el a példaértékű európai autonómiamodellek szintjét. A reform célja Korzikának a francia államon belüli speciális – történelmi és földrajzi okokon alapuló – helyzete elismertetése, a béke megalapozása volt. Két megyéje összevonásával 2004-től egy közösséggé, „különleges területi egységgé” kívánta nyilvánítani Korzikát. Tisztázta a felelőségek és hatáskörök megosztását a sziget ügyeinek intézése, gazdasági és szociális fejlesztése kapcsán, külön foglalkozott a korzikai nyelv oktatásának és a szigetre irányuló befektetések kérdésével.

Az elképzelés szerint Korzika valódi törvényhozási jogkörökkel, azaz már politikai autonómiával rendelkezne. A korzikai „parlament” szélesebb hatásköröket, törvényhozói jogköröket kapna a mezőgazdaság, a gazdaságfejlesztés, az oktatás és szakképzés, az idegenforgalom, a természetvédelem, a szállítás területén, és az állam területfejlesztési támogatásainak elosztásában.⁶¹

A tervezetben nem történt utalás a „korzikai népre”, a független korzikai emberek létezését a francia állam ezúttal sem ismerte el hivatalosan, de kialakult egyfajta konszenzus, hogy a korzikaiak különálló identitással rendelkeznek, mely a sajátosság történelmükön és eltérő kultúrájukon alapul. A korzikai nyelv kapcsán a javaslat tartalmazta, hogy ha azt a szülők nem ellenzik, a *corsu-t* az óvodában és az alapiskolában kötelező tárgyként tanítani fogják.

A reformokat két fázisban kívánták bevezetni. A kisebb jelentőségű részleges módosítások 2002-től léptek volna érvénybe, a kísérleti fázis két évében a legtöbb olyan intézkedés végrehajtása következett volna be, melyek nem igénylik az Alkotmány módosítását. E szakaszban a Korzikai Közgyűlés az országos jogszabályokat csak a francia nemzetgyűlés engedélyével módosíthatná. A második fázisban (2004 után) az alkotmány módosítása következett volna a fennmaradó, egyben legfontosabb intézkedések végrehajtásához. Ekkor már Korzikának lehetősége lenne a meglévő és előterjesztett törvényeket megváltoztatni a francia parlament jóváhagyása nélkül.⁶²

A javaslatból készült törvénytervezetet 2000 végén a Korzikai Közgyűlés képviselőinek a négyötöde elfogadta. A francia nemzetgyűlés 2001 májusában hagyta jóvá a törvényjavaslatot, ám ugyanezt novemberben a Szenátus csak alapos módosításokkal tette meg, a két kamara között hosszas egyeztetés vette kezdetét, a rendezés komoly politikai akadályba ütközött, amelyet a következő évben sikerült leküzdeni.⁶³ Felvetődött többek között az a kérdés is, hogyan reagál a fejleményekre a többi franciaországi etnikai közösség, bekövetkezhet-e a többi etnorégió devolúciója? A bretonok, baszkok, elzászi németek nem késlekedtek, s Korzikához hasonló speciális státust igényeltek.⁶⁴

(*A 2002-es francia kupadöntő botránya*⁶⁵) Mielőtt a Matignon-indítványok sorsa eldőlt volna, a futball is közbeszólt az események menetébe. Az SC Bastia ugyanis 2002-ben húsz év után ismét bejutott a francia kupa fináléjába, és a mérkőzésen a korzikai-francia kapcsolatokat beárnyékoló incidens történt.

A francia média ismét arról cikkezett, hogy az egész sziget ünnepelte a döntőbe jutást. A csapat egyik játékosa úgy nyilatkozott, hogy boldog, amiért a „korzikai népnek” örömet okoztak. A kifejezés, illetve annak publikálása azért a „korzikai nép” nem létezését kimondó alkotmánybírószági határozat miatt különösen figyelemreméltó, de ez még önmagában nem okozott volna botrányt.

A Lorient elleni döntőn a kezdés előtt a szokásoknak megfelelően eljátszották a francia himnuszt, a 20 ezer korzikai szurkoló pedig végig füttyült és pfujolt, a jelen lévő Chirac államfő ezért húsz percre elhagyta a stadiont. A köztársasági elnök később úgy nyilatkozott, hogy nem tolerálhatja az állam alapértékei elleni ilyen jellegű támadásokat, de nem hibáztatta a korzikai szurkolók egészét, hanem néhány felelőtlen ember tettének minősítette az esetet.

A francia sajtó felkapta és úgy tálalta az ügyet, hogy az egyértelműen igazolta a franciaellenes korzikai szeparatizmus tényét, amit a Bastia csapata is támogat. A *Le Monde* címlapon és további két oldalon foglalkozott a történetekkel. A himnusz az egységes és oszthatatlan francia nemzetállamot szimbolizálja, e jelkép megsértése az államot fenyegető aktus. A szerkesztőségi cikk ennek kapcsán a korzikai kérdést elemezte, és úgy értékelte, hogy a szeparatizmus csak a korzikai lakosok egy csoportjára jellemző. A Bastia a francia lap szerint nem áll nacionalista csoportok befolyása alatt, ám egy népszerű sportág Korzikán legnépszerűbb klubjaként kétségtelenül a korzikai identitás letéteményese, akiknek a szurkolói imádják a klubot és Korzikát.

A francia sajtó kiemelten foglalkozott Chirac reakciójával, a média és a megkérdezett politikusok nagy része, beleértve az ellenlábás szocialistákat is, egyetértett az államfővel. Akadt olyan francia nacionalista politikus, aki radikálisabb fellépést várt volna el, megismételtette volna a himnuszt, és ha akkor is hasonló fogadtatásra lel, akkor elhalasztatta volna a mérkőzést (ami természetesen nem lett volna lehetséges), csak néhány kisebb környezetvédő párt vélte úgy, hogy Chirac teátrálisan túljátszotta a szerepét. A francia szurkolók körében nagy volt a felháborodás, egyes vélemények szerint, ha a korzikaiak nem érzik magukat franciának, akkor a korzikai csapatokat ki kell zárni a francia kupából. Az államfő határozott fellépése azért is volt figyelemreméltó, mert 2001-ben a Franciaország-Algéria válogatott mérkőzésen Jospin kormányfő csendben ülve maradt, amikor a himnusz lejátszásakor hasonló atrocitásra került sor. Mindenesetre a történetek rámutattak arra, hogy a francia társadalom, illetve a politikai osztály mennyire egységes nemzeti kérdésekben, és milyen mereven ragaszkodik az egységes politikai nemzet, illetve nemzetállam koncepciójához.

A francia média úgy értésült, hogy a korzikai szurkolók csendes tiltakozással készültek a himnusz elutasítására, a füttyülés nem tervezett, hanem spontán érzelemkitörés volt. Az egyik korzikai nacionalista szervezet képviselője meg is indokolta az akciót: a Marseillaise nem a korzikai himnusz, egy gyarmatosító ország himnuszt hogyan is tisztelhetné a gyarmatosított? Egy korzikainak semmi pozitívumot nem jelent a francia himnusz, a füttyüléssel elégedetlenségüket próbálták kifejezni, amiért másodosztályú állampolgárként bánik velük a francia állam. Nem a francia emberek ellen, hanem a francia állam és kormány ellen szólt a fütty, kifejezetten az államfő jelenléte váltotta ki, neki szólt az üzenet. Ha a korzikai nyelvet, kultúrát, a korzikai népet elismerik, akkor a sziget lakói is magukénak érzik majd a himnuszt. Valóban nem mindegyik korzikai szurkoló vett részt az akcióban, voltak, akik azt hangsúlyozták, hogy egy sporteseményt nem szabad politikai célokra felhasználni, s mivel a sziget Franciaország része, ezért az ország himnusza egyben Korzikáé is. Bastia polgármestere például elhatárolódott a történetektől, és ő is kiemelte, hogy a füttyölők kisebbségben voltak, és nem képviselték sem a várost, sem Korzikát.

A sziget vezető politikai pártja, a Corsica Nazione szóvivője (aki saját bevallása szerint soha nem fütyül, de nem is énekel a francia himnusz alatt) szerint az államfő a közelgő parlamenti választásokra tekintettel reagált ilyen színpadiasan. A fütyüt a korzikai kérdés állami kezelésé váltotta ki, egész pontosan Chirac nem sokkal korábban elhangzott beszéde, amelyben kijelentette, hogy „nem létezik korzikai probléma, csak bizonyos problémák Korzikán”. A CN kiemelte, hogy Korzikának saját himnusza, zászlója, saját, a franciától elkülönülő társadalma van; senki sem várhatja el a korzikaiaktól, hogy tisztelje a francia államot, ha fordítva ők nem kapják meg az elismerést és tiszteletet; ez a feszültség jött elő a szurkolókból, ami rávilágít, hogy itt egy nagyon fontos politikai probléma vár megoldásra.

Az intermezzo egyébként a korzikai csapatot teljesen összezavarta, nyoma sem volt az általában jellemző energikus, harcias játéknak, és simán elveszítették a döntőt...

(*A tervezet elutasítása*) Arra kevesen számítottak, hogy maguk a korzikai lakosok nem fogadják kedvezően autonómiájuk kiszélesítését. A korzikai választók a 2003. júliusi népszavazáson 51%-os, szoros eredménnyel nagy meglepetésre elutasították a francia javaslatot a sziget státusának módosításáról, nem kértek a „különleges területei egység” kínálta kibővült lehetőségekből. A kormány az előzetes megállapodásokhoz híven elfogadta a döntést és lemondott reformterveiről, az 1991-es állapotok maradtak érvényben.

A kudarc egyik oka a korzikai prefektus gyilkosának elfogásáról a referendum küszöbén bejelentett hír lehetett, ami után a radikális nacionalisták számára vállalhatatlanná vált a kormány kezdeményezésének támogatása, míg a mérsékelt nacionalisták az igen mellett kampányoltak.⁶⁶ Az illegális FLNC csoportjai és egyéb szervezetek a népszavazás, valamint a prefektus meggyilkolásáért súlyos börtönbüntetést kapott nyolc nacionalista elítélése után újult erővel folytatták merényleteiket. Míg az év első felében 140, addig csak júliusban 50 merényletet követtek el Korzikán elsősorban középületek, valamint „szárazföldi” franciák és külföldiek tulajdonában lévő nyaralók ellen.⁶⁷

A korzikai konfliktus tehát nem jutott nyugvópontra, pedig ezúttal úgy tűnt, az érintett felek megegyeznek egymással és az alku nyomán kielégítő autonómia-modell épülhet ki. A konszolidáció nem következett be, a tartós béke nem állt helyre a szigeten.

A jövőbeni megoldást illetően reményre adhat okot, hogy miközben a korzikaiak csaknem kétharmada szimpatizál a nemzeti-regionális mozgalmakkal, csupán egy hangos kisebbség a híve a radikális elszakadási követeléseknek, a lakosság 6-7%-a függetlenség párti, a többség a szeparatizmus helyett megelégedne a széles autonómiával, és az erős nyelvi-kulturális identitású autonóm Korzikában szeretne élni, a francia állam részeként. Vagyis a korzikaiak nem engednek az önrendelkezés jogából, igényéből, de megelégednének annak belső változtatásával, és nem ragaszkodnak ahhoz, hogy az önálló, szuverén államiságban is megtestesüljön. A belső önrendelkezésre összpontosítás reális kompromisszum és elérhető célnak tűnik, de a Matignon-javaslat elutasítása jelzi, hogy a korzikaiakban sok még az érzelmi alapú tisztázatlanság, bizonytalanság, amely akadályozza a pontos jövőkép megformálását és konzekvens követését. Az ahhoz vezető út megítélése is sajátos a szigeten, az erőszakos fellépést, a terrorakciókat ugyanis a korzikaiak 90%-a jogosnak vagy részlegesen igazoltnak tartja a cél elérése érdekében.

A másik oldalon Franciaország népességének 46%-a hajlandó lenne Korzika függetlenségét megszavazni. Ez a szám az elmúlt években emelkedett fel 40%-ról, a sorozatos bűncselekmények és az állami javak pazarlása láttán a franciák így jelzik elfásulásukat a sziget sorsára vonatkozóan.⁶⁸

(*A korzikai futball jelene*) Korzika válogatottja, ha nem is túl sűrűn, de a híres-hírhedt 1967-es összecsapás óta is játszik barátságos mérkőzéseket, de ezek soha nem keltettek akkora visszhangot, mint a francia állami válogatott elleni találkozó. Legutoljára a korzikai „nemzeti” tizenegy 1998 után, vagyis több mint tíz éves szünetet követően 2009 júniusában játszott mérkőzést, mégpedig a Kongói Köztársaság ellen Ajaccio-ban. Érdekességként néhány híres korzikai származású játékos neve, akiket meghívtak a mérkőzésre: Mathieau Flamini (a meghíváskor aktuális klubcsapata: A. C. Milan), Ludovic Giuly (PSG), Francois Modesto (Monaco), Pascal Berenguer (Nancy), az első két futballista már viselte a francia válogatott mezét.⁶⁹

Ami a korzikai futballklubok helyzetét illeti, tevékenységük, jelentőségük továbbra is átpolitizált és identitásképző, bár közöttük az erőssorrend a korábbi évtizedekhez képest némileg felborult.

Az évek óta az élvonal alsóházában szereplő SC Bastia a 2002-es kupadöntő zenitje után egy ideig még a maga számára is meglepően jól teljesített. A csapat célkitűzése a következő szezon előtt a biztos bennmaradás kiharcolása volt, ami nem meglepő, hiszen több kulcsember is távozott a gárdától. A pocsék szezonkezdés után, köszönhetően a bajnokság közben érkező négy játékosnak és a hagyományosan kiváló hazai szereplésnek, elkerültek a kiesési zónától, a bajnoki címre törő Olympique Marseille-t is megverték, a tavasz elején a csapat nyolc mérkőzésen mindössze két gólt kapott, pedig korábban a korzikaiak szedték be általában a legtöbb találatot a francia élvonalban. A csapat alaposan feljött a tabellán, hét pozíciót javítva a nyolcadik helyre ugrott, az UEFA-kupa is elérhető közelségbe került, versenyben voltak az európai kupaszereplésre jogosító helyekért, ami azért is nagy szó, mert a nyolcadiknál jobb helyezést utoljára az 1996-97-es szezonban ért el a klub.⁷⁰ A csapat azután lejtmenetbe került, és a korzikaiak legnagyobb megdöbbenésére két évvel később, 2004/2005-ben kiesett az első osztályból. A következő évben a 6., 2006-2007-ben a 9. helyet érte el a második ligában, és az azóta eltelt három bajnoki évben is a középmezőnyben végzett. Annak ellenére, hogy a klub öt éve a másodosztályban szerepel, népszerűsége továbbra is töretlen, hitvallása változatlan.

Az SC Bastia lépést tart a korrallal, és ügyesen kihasználja az új médium nyújtotta lehetőségeket. Rendkívül tartalmas honlapot működtet, amely a világ számára azt demonstrálja, hogy a sportklub Korzika egészét reprezentálja. A főoldal nyitó szövege a klubot, mely az egész korzikai közösségért tevékenykedik, Korzikai imázsának részeként mutatja be, másutt az olvasható, hogy a klub a régió jelképe, emblémája. A honlap rengeteg információt, képet közöl Korzikáról, linkek mutatnak korzikai honlapokra, korzikai népzene szól, illetve Korzika térképének és a történelmi szimbólum, a mór fejének sziluettje látható az oldalak háttérében.⁷¹

Az AC Ajaccio a 2000-es évek korzikai sikercsapata, 2002-ben a második liga bajnokaként feljutott az első osztályba, vagyis három évig ismét két korzikai egyesület tartozott Franciaország legjobb csapatai közé. Azonban a korzikai rivális búcsúja után egy évvel, négy év szereplés után 2006-ban az Ajaccio is kiesett az élvonalból (története alatt összesen 10 évet töltött el az első osztályban, a legjobb helyezése az 1971-ben elért 6. hely). A következő két bajnoki évben a másodosztály középmezőnyében végeztek, a legutóbbi szezont a kieső zóna közelében zárták.

Az AC Ajaccio szintén a világháló lelkes szereplője, honlapja hasonló szellemiségű, a nyitó oldal a csapat címerével, majd korzikai nyelvű jelszavával nyit: Un populu, una cita, una squadra! – („egy nép, egy város, egy csapat”), ami alatt egy másik mondat is olvasható: un marchjarete mai soli!⁷² A városi versenytárs, a Gazélec Ajaccio honlapja a másik két

nagycsapatnál is „korzikaibb”, a nyitólapon Korzika szigete található lendületes korzikai zenei aláfestéssel.⁷³

Nyilván nem lehet véletlen, hogy a három klubcsapat honlapja nem francia végződésű, hanem az ország-hovatartozásról nem árulkodó „net” vagy „com” változatot választották, ha már Korzikának nem sikerült még elérnie azt, ami eddig nagyon kevés államon belüli autonóm területnek sikerült Európában, nevezetesen a saját végződést – ahogyan azt Katalónia kivívta magának, és a „cat” használata ott már széleskörűen elterjedt.

Ami a korzikai egyesületekben a mai napig közös, hogy a kinyílt világ, a játékosok globális piaca dacára elsősorban korzikai focistákat alkalmaznak, kevés franciaországi vagy külföldi labdarúgó játszik a szigeten. Ez az attitűd nélkülözhetetlen ahhoz, a csapatok a korzikai önazonosság hordozói maradhassanak, ugyanakkor ez a normává rögzült szokásuk mégsem olyan merev, mint például a baszkföldi Athletic Bilbao gyakorlata, ahol csak és kizárólag baszk nemzetiségű játékos futballozik.

A sikeres futball perspektíváit máig aláássa, hogy Korzika manapság is egyike Franciaország legfejletlenebb régióinak. Az egy főre eső GDP a francia átlag háromnegyede, a munkanélküliség jóval az átlag fölötti. A gazdasági gondokon egyelőre az sem segített, hogy a kibontakozó korzikai autonómia gazdaságfejlesztési hatáskörökkel is rendelkezik, a francia parlament pedig 1996-ban létrehozta a korzikai szabadkereskedelmi zónát. Az elszigeteltségből, a periférikus elhelyezkedésből adódó hátrányok kompenzálására a korzikai gazdaság nagy összegű támogatásokat kap a francia kormánytól és az EU-tól. Korzika nagyrészt a külső támogatásokból és a turizmusból fenntartott gazdaság, ami különösen sebezhetővé teszi.⁷⁴

A korzikai futball, a két fő korzikai klub soha nem lesz olyan erős és híres, mint például a katalán ikon, az FC Barcelona, hiszen eleve kisebb forrásból meríthet, a kis népességszám, a gazdasági alulfejlettség behatárolja a lehetőségeket. Szerény költségvetéssel, szerény infrastruktúrával, szerény stadionokkal, igazi sztárok nélkül fognak működni a jövőben is, korzikai klub hosszú távon legjobb esetben is a francia első osztály alsóházának tagja lehet. Az UEFA döntő, egyáltalán a nemzetközi kupaszereplés egyszeri csoda volt, hasonló nem várható. Az eredményektől függetlenül azonban annyi bizonyos, hogy a futball a korzikai nemzet tudat egyik legfőbb kifejezője marad a következő évtizedekben is.

Ami pedig a sziget jövőjét illeti, Korzika státusa még rendezetlen, de ez a kérdés annál bonyolultabb, semmint a Franciaországhoz tartozás, avagy függetlenség opciói leírhatnák, hiszen itt egy erős regionális identitásnak kell helyet találni egy jogilag homogén entitásként működtetett, valójában jócskán heterogén nemzetállamban. A korzikai kérdésre előbb-utóbb megoldást kell találnia a franciáknak, a probléma ugyanakkor újra és újra arra kényszeríti a francia államot és nemzetet, hogy átgondolja, nem időszerű-e átértékelni magának a politikai nemzet koncepciójának a fenntarthatóságát. De a korzikaiaknak is akad tennivalójuk, amíg gazdasági alulfejlettség, állandó szociális konfliktus, demokráciadeficit, korrupció, valamint nacionalista erőszak, vérbosszú és banditizmus létezik, addig Európá szemében Korzika csupán egy „mediterrán Észak-Írország” marad.

IRODALOMJEGYZÉK

Balme, Richard: French Regionalization and European Integration: Territorial Adaption and Change in a Unitary State. In: Keating-Jones: The European Union and the Regions. Oxford, Clarendon, 1995, 166-188.o.

- Balme, Richard: The French Region as a Space for Public Policy. In Le Gales – Lequesne (ed.): Regions in Europe. London, Routledge, 1998, 181-198.o.
- Chismar, Stephen Paul: Korsismus und Europa der Regionen. Innsbruck, Diplomarbeit, 1996
- Crolley, Liz – Hand, David. Beauty or Beast. The Corsican Question. In Football and European Identity. Routledge, London, 2006, 135-147.o.
- Daftary, Farimah: Insular Autonomy: A New Approach to Conflict Resolution in Corsica? In: Gál Kinga (ed.): Minority Governance in Europe. Budapest, ECMI, 2002, 203-235.o.
- Duke, Vic – Crolley, Liz: Football, Nationality and the State. Longman, London, 1996
- Faragó Béla: Van-e korzikai nép? *Regio* 1992/2, 36-58.o.
- Hare, Geoff: Football in France. A Cultural History. Berg, Oxford, 2003
- Joó Rudolf (1977): Nemzetiségek és nemzetiségi kérdés Nyugat-Európában. Budapest, 1977,
- Gerencsér Balázs – Juhász Albin: Működő autonómiák II. Egyetemi dolgozat, PPKE, 1998
- Karsai László: A nemzeti kérdés Franciaországban. Budapest, Kossuth, 1983
- Knudsen, Anne: A korzikaiak mások! *Regio* 1992/2, 19-35.o.
- Mazey, Sonia: Development at the French Meso Level: Modernizing The French State. In. Sharpe, L.J. (ed.): The Rise of Meso Government in Europe. Sage, 1993, 61-89.o.
- Navracscics Tibor: A regionalizmus Franciaországban – a regionalizmus történelmi gyökerei. *Comitatus* 1996. június 39-46.o.
- Olivesi, Claude: The Failure of Regionalist Party Formation. In. de Winter, Lieven – Türsan, Huri (eds.): Regionalist parties in Western Europe. New York, Routledge, 1998, 174-189.o.
- Pataki Gábor Zsolt: Franciaország és a korzikai regionalista törekvések. *Pro Minoritate* 2000/ősz-tél, 99-109.o.
- Ravenel, Loic. 1998, La Géographie du football en France. PUE, Paris, 1998
- Rühn, Christov: (ed.): Le Foot: The Legends of French Football. Abacus, London, 2000
- Sipos Katalin: A regionalizmus történeti és jogi aspektusai. Budapest, MTA ÁJI, 1993
- Smith, Andy: The French Case: The Exception or the Rule? In. Jeffery, Charlie (ed.): The Regional Dimension of the European Union. Towards a Third Level of Europe? London, Frank Cass, 1997, 117-130.o.
- Honlap Korzikáról: www.corsica-isula.com
 A CN párt honlapja: www.corsica-nazione.com
 A korzikai nyelvről: www.corsica-isula.com/language.htm
 Pascal Paoliról: www.pasqualepaoli.com
 A francia prefektus honlapja: www.corse.pref.gouv.fr
 A korzikai intézményrendszer: www.chez.com/cesc/ctc/index1.htm
 A korzikai egyetem honlapja: www.univ-corse.fr
 AC Ajaccio honlapja: www.ac-ajaccio.com
 Gazélec Ajaccio honlapja: <http://gfcoc.espacecorsica.com>
 SC Bastia honlapja: www.sc-bastia.net

JEGYZETEK

1 Győri Szabó Róbert: Kisebbség, autonómia, regionalizmus. Osiris, Budapest, 2006 2 Példának okáért a közismerten erőteljes francia nemzeti érzés mellett, amelynek része a bevándorlókkal szembeni előítélet, hogyan tudott nemzeti ikonná válni az algériai származású Zinadine Zidane? 3 Például Belgium, Svájc, Finnország, de más országokban is találkozhatunk kisebbségi autonómiával, speciális területi státussal, lásd Dél-Tirol, Katalónia, Baszkföld, Galícia, a Feröer-szigetek, Skócia, Wales stb. jogállását. 4 www.corsica-isula.com/public.htm, Daftary (2002): Insular Autonomy: A New Approach to Conflict Resolution in Corsica? 204.o. 5 www.pasqualepaoli.com, Chismar (1996):	Korsismus und Europa der Regionen, Joó (1977): Nemzetiségek és nemzetiségi kérdés Nyugat-Európában. 108.o. 6 Karsai (1983): A nemzetiségi kérdés Franciaországban. 138.o. 7 Knudsen (1992): A korzikaiak mások! 25.o. 8 Knudsen (1992) i.m. 25-27.o., Olivesi (1998): The Failure of Regionalist Party Formation. 175.o. 9 Gerencsér – Juhász (1998): Működő autonómiák II. 24.o., Knudsen (1992) i.m. 31.o. 10 http://www.ac-ajaccio.com 11 Az SC Bastia korzikai bajnoki címei: 1922, 1927, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1935, 1936, 1942, 1943, 1946, 1947, 1949, 1959, 1962, 1963, 1967, 1968, 1970, 1971. www.sc-bastia.net 12 Az AC Ajaccio Korzika bajnoka: 1920, 1921,

- 1934, 1939, 1948, 1950, 1955, 1964. <http://www.ac-ajaccio.com>
- 13 A Gazélec (teljes nevén: Gazélec Football Club Olympique Ajaccio, GFCOA) korzikai bajnok: 1937, 1938, 1956, 1957, 1961, 1965, 1976, 1987, 2005. <http://gfcoa.espacecorsica.com>
- 14 Az SC Bastia a következő években nyerte meg a Korzikai Kupát: 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1936, 1943, 1946, 1951, 1954, 1958, 1959, 1960, 1962, 1964, 1965, 1966, 1968, 1970, 1988, 2007. www.sc-bastia.net
- 15 A Gazélec korzikai kupagyőzelmek: 1963, 1967, 1969, 1974, 1989, 1993. <http://gfcoa.espacecorsica.com>
- 16 A későbbiekben ezért számos terrorakció történt a termelő berendezéseik ellen.
- 17 Joó (1977) i.m. 110-111.o., Chismar (1996) idéz korzikai véleményeket: egy diáklány a feketelábú-akról: „...nem volt igazságos ez a pied-noir-dolog, a legjobb földeket nekik osztották...”, FLNC terrorista a turizmusról: „...Nekünk csak egy picike terünk van a kemping és a bungaló között, ez minden...”, 115-130.o.
- 18 Chismar (1996) i.m. 97-98.o.
- 19 Kundsén (1992) i.m. 25.o.
- 20 Pataki (2000): Franciaország és a korzikai regionalista törekvések. 101.o., www.corsica-isula.com/language.htm
- 21 Guy de Maupassant 1881-ben írta az egyik novellájában: ennek az „elszánt, bosszúvágyó népnek” a tagjai „zsviványkalandokkal traktáltak, felkoncolt csendőrökkel, egész nemzetségek kiirtásáig tartó, végtelen vendettákkal. Gyakran hozzátették...: 'itt így a szokás'.” A szerző szerint egyébként a korzikai „zagyva nyelv”, „a franciából és olaszból kotyvasztott, harákoló tájszólás”. In. Korzikai történet. Budapest, Európa, 1975. 15., 19.o.
- 22 Chismar (1996) i.m.
- 23 Olivesi (1998) i.m. 176-177.o.
- 24 Crolley– Hand: Beauty or Beast. The Corsican Question. 137-138.o. A tanulmány elsősorban két dolgot vizsgál: a korzikai „válogatott” Franciaország elleni 1967-es mérkőzésének, illetve a sziget legsikeresebb klubcsapatának, az SC Bastia legnagyobb sikereinek francia sajtóvisszhangját.
- 25 Karsai (1983) i.m. 146.o.,
- 26 www.sc-bastia.net, www.ac-ajaccio.com, <http://gfcoa.espacecorsica.com>
- 27 Olivesi (1998) i.m. 180.o.
- 28 A korzikai havilap, a *Kyrn*. Beauty or Beast. The Corsican Question. 140.o.
- 29 Chismar (1996) i.m., Joó (1977) i.m. 112-113.o.
- 30 Chismar (1996) i.m.
- 31 Gerencsér - Juhász (1998) i.m. 26-27.o., Daftary (2002) i.m. 206.o.
- 32 Beauty or Beast. The Corsican Question. 141-142.o.
- 33 A két lap az *Arritti és a Kyrn*.
- 34 A menetelés adatai a döntőig: 64 között: Sporting Lisszabon odahaza 3-2, idegenben 2-1 arányú győzelem. 32 között: Newcastle, kettős győzelem, odahaza 2-1, visszavágón idegenben 3-1. 16 között: FC Torino, kettős győzelem, odahaza 2-1, visszavágón 3-2. 8 között: Karl Zeiss Jena, odahaza 7-2 arányú győzelem, visszavágón 4-2-es vereség, továbbjutás jobb gólaránnyal. Elődöntő: Grashoppers Zürich, idegenben 3-2-es vereség, odahaza 1-0-s siker, továbbjutás idegenben lőtt góllal.
- 35 Beauty or Beast. The Corsican Question. 143.o.
- 36 Pataki (2000) i.m. 102.o.
- 37 Olivesi (1998) i.m. 182.o.
- 38 Sipos (1993): A regionalizmus történeti és jogi aspektusai. 174-175.o.
- 39 Az ún. Deferre-reformok. Navracsics (1996): A regionalizmus Franciaországban. 41.o., Balme (1995): French Regionalization and European Integration: Territorial Adaption and Change in a Unitary State. 166-188.o.
- 40 Az AB 1991-ben döntött erről. Faragó (1992): Van-e korzikai nép? 47.o., Pataki (2000) i.m. 101.o.
- 41 Università di Corsica Pasquale Paoli. www.univ-corse.fr. A „Scuola Corsa” magániskoláiban anyanyelvű az oktatás.
- 42 Olivesi (1998) i.m. 181.o. és Chismar (1996) i.m. 151.o. több mint húsz szervezet kapcsolathálóját ismertetik.
- 43 Faragó (1992) i.m. 37.o.
- 44 Olivesi (1998) i.m. 186-187.o., Pataki (2000) i.m. 105.o.
- 45 Ün. Joxe-törvény, a belügyminiszterrel elnevezve.
- 46 Faragó (1992) i.m. 39.o.
- 47 Az ország Európában ritka kivételként nem írta alá az ET kisebbségvédelmi keretegyezményét. A nyelvi chartát aláírta, de nem ratifikálta, mert az AB szerint ez sértené az alkotmányt. Faragó (1992) i.m. 39-41., 43-44., 55. o.
- 48 Faragó (1992) i.m. 41.o.
- 49 www.corsica-isula.com/symbols.htm, Chismar (1996) i.m.
- 50 Sipos (1993) i.m. 165-166, 176.o., www.ches.com/cesc/ctc/index1.htm
- 51 Daftary (2002) i.m. 210.o., www.corse.pref.gouv.fr
- 52 Daftary (2002) i.m. 212.o., Chismar (1996) által idézett korzikai vélemény.
- 53 Pataki (2000) i.m. 101.o.
- 54 Duke – Crolley (1996): Football, Nationality and the State. 4, 35-36, 40-43.o.
- 55 A francia kupában még **háromszor az** elődöntőig jutott (1975, 1982, 1992), a liga kupában pedig egyszer (2000).
- 56 Beauty or Beast. The Corsican Question. 139.o., Hare (2003): Football in France. A Cultural History.

- 57 Ravenel (1998): La Géographie du football en France. 40-45.o.
- 58 Beauty or Beast. The Corsican Question. 139.o.
- 59 Más nacionalista párt nem jutott be a Közgyűlésbe. Pataki (2000) i.m. 105-106.o., www.corsica-nazione.com.
- 60 Daftary (2002) i.m. 214-215.o.
- 61 Pataki (2000) i.m. 107.o.
- 62 Daftary (2002) i.m. 216-217.o.
- 63 Daftray (2002) i.m. 222.o.
- 64 Pataki (2000) i.m. 108.o.
- 65 Beauty or Beast. The Corsican Question. 144-146.o.
- 66 http://hvg.hu/frisshirek_cikk.asp?oID=18A0F4D7-120E-4601-8E72-20A58EE1D84D
- 67 http://hvg.hu/frisshirek_cikk.asp?oID=92B0A55F-67DA-4A0C-AE37-6EB9DE5F55CE
- 68 Pataki (2000) i.m. 100.o., Chismar (1996) i.m.
- 69 Franciaország más autochton nemzetiségei is adtak már válogatott játékosot, példa erre a baszk Lizarazu, aki sokszoros francia válogatottként és a Bayern München védőjeként az európai futball nagy alakja volt a közelmúltig.
- 70 <http://www.origo.hu/sport/focivilag/20030301azeuropai.html>
- 71 www.sc-bastia.net
- 72 <http://www.ac-ajaccio.com>
- 73 <http://gfoa.espacecorsica/>
- 74 Daftary (2002) i.m. 205.o.

Az én szociáldemokráciám

(*Bevezető*) Sohasem fogom elfelejteni 1945 kora márciusának azt a napját, amikor édesapámmal elmentünk a Körönd egyik üzlethelyiségébe, hogy felvételünket kérjük a Szociáldemokrata Pártba. Apámat hivatása csakhamar vidékre szólította, de én, mint fiatal egyetemista már buzgón látogattam mind az egyetemi, mind a kerületi rendezvényeket, és máig is hálás vagyok a sorsnak, hogy személyesen hallgathattam Kéthly Anna, Szélig Imre és Szeder Ferenc szemináriumi előadásait. A lelkesedés korszaka azonban csakhamar lejárt: előbb egyetemi barátaimat taszították ki a párt soraiból, majd az általam oly nagyra becsült vezetőköt zárták ki, és 1948 júniusában a fegyverek árnyékában bekövetkezett a kommunisták pártjával történő kényszeregyesítés. Sokan voltunk akkor, akik messze elkerülve az így egyesített pártot, az MDP-t, és annak utódpártját is, magunkra maradvá ismerkedtünk az elárult és elárvult szociáldemokrácia értékeivel. Kezdetben még Karl Kautsky és Eduard Bernstein volt az irányító, majd ismertté vált a Szocialista Internacionálé 1951-es frankfurti nyilatkozata, a Német Szociáldemokrata Párt 1959-ben elfogadott sorsfordító Bad Godesberg-i programja, és az újrafelfedezés erejével hatottak Tage Erlander, Olaf Palme, Willy Brandt vagy Bruno Kreisky megnyilatkozásai és tevékenységük. Ezekkel vetettük össze a magyarországi szociáldemokrácia történetét, kísértük figyelemmel az emigrációban működő „Magyar Szociáldemokrata Párt” (az Egyesült Államokban) és a „Magyarországi Szociáldemokrata Párt Emigrációs Képviselőte” (Európa országában) működését, majd a fellobbanó és gyorsan kihunyt forradalom utáni első vezérfonalunkat: az 1973-ban elkészült *Szociáldemokrata Alternatívát*. (Csak zárójelben jegyezném meg, hogy erről, a demokratikus szocializmus alapelveit és tennivalóit meghatározó nagyszerű 10 oldalas műről, Kéthly Anna és Bölcsföldi Andor alkotásáról megjelenésének harmincadik évfordulóján – tudtommal – egyetlen hivatásos politikus sem emlékezett meg. És miközben a magyar közélet teljesen jogosan ünnepelte a balatonszárszói konferencia 50 éves évfordulóját, teljes hallgatás övezte azt a tényt, hogy ugyanannak az esztendőnek júliusában mintegy félezer szabad értelmiségi vállalta a Szociáldemokrata Párttal való együttműködést, hogy kidolgozza a megszületendő új Magyarország programját.) Visszatérve a zárójel előtt mondottakhoz, ezekből a forrásokból alakult ki bennünk az a kép, amelyet mi szociáldemokráciának, vagy ami evvel egyenértékű: demokratikus szocializmusnak nevezünk és hiszünk. Úgy gondolom, sokan valljuk ezeket az elveket, de hogy ennek a dolgozatnak a címe mégis „az én szociáldemokráciám”, arra utal, hogy azt egyedül, minden előzetes egyeztetés nélkül írtam meg, evvel is magamra vállalva tévedéseim minden felelősségét.

Ez a személyes felelősségvállalás annál is inkább jogosult, mert egy sokak érzékenységét és meggyőződését bántó kijelentéssel kell kezdenem: Magyarországon ma nincs a közéletet jelentősen befolyásoló szociáldemokrata mozgalom, sőt továbbmegyek: a mai, amerikai mintájú kétpólusú pártrendszeren belül csak egy konzervatív (vagy ahogy magukat nevezték: jobbközép) és egy liberális (vagy ahogy magukat nevezik: nemzeti közép) szövetség létezik, míg a harmadik út, a nemcsak szavakban, de tettekben is következetesen baloldali értékeket képviselő párt, vagy pártszövetség nincs jelen. A továbbiakban ezt a megállapítást kívánom bizonyítani.

(*A szociáldemokraták múltja*) Bár a szociáldemokraták közül sokan büszkéek a Magyarországi Szociáldemokrata Párt évszázados múltjára: valójában a szociáldemokrata mozgalom már 1868-ban szervezeti formát kapott az *Általános Munkásegylet* elnevezésű tömörülésben (az egyik első elnöke Táncsics Mihály volt), amiből 1880-ban *Általános Munkáspárt* lett, hogy 1890-ben végre felvegye az addig tiltott *Magyarországi Szociáldemokrata Párt* nevet. A magyarországi szociáldemokrácia tehát 141 éve van jelen a magyar közéletben, hol nyíltan, hol pedig – a diktatúrák idején – lappangó formában. Ennek a pártnak három jellegzetessége volt, amellyel elütött minden más párttól. Az egyik, hogy nemcsak a kisemberek pártjának vallotta magát, hanem karizmatikus vezetői is munkások, kézművesek, parasztok, tisztviselők vagy kiskeresetű értelmiségiek voltak – bankárok, pénzemberek még mutatóban sem képviseltek szegényeket – akik saját erejükből és szorgalmukból küzdötték fel magukat sok nyelvet beszélő, a társadalomtudományokban képzett és azokat továbbfejlesztési képes hiteles vezetőkké. A párt másik jellegzetessége az volt, hogy összefonódott a szakszervezeti mozgalommal, abban tevékeny szerepet vállalt és mindenütt jelen volt, ahol a munkások, a tisztviselők, a kisvállalkozók, a nők és a fiatalok jogos érdekeit kellett védeni. Végül a párt harmadik ismérve az volt, hogy tudományt és kultúrát közvetített tagjainak, előadásokkal, olvasókörökkel, dalárdákkal, eszperantó klubokkal, turista- és sakkegyletekkel. Vajon hová távolodtak el ettől a mai, belső viszályoktól terhelt, csak a választásokra készülődő pártok?

(*Szociáldemokrácia és jóléti állam – a jóléti állam talpkövei*) A szociáldemokrácia megszületése pillanatától kezdve a kisemberek – a munkavállalók, a kis- és középvállalkozók, a nyugdíjasok és minden nehéz sorsú, az élet periferiájára szorult ember – mozgalma volt, egyetlen céllal, hogy megvalósítsa a szabadságon, a szolidaritáson, az igazságosságon, valamint a biztonságon és a tisztességen alapuló jóléti államot. Mielőtt azonban fejtegetéseinkben továbbmennénk, tisztázni kell a jóléti állam fogalmát, amely sokakban a luxusautókkal teli országutak, úszómedencés paloták, felhőkarcolók sorának képzetét kelti, állampolgárai többségének hivalkodó gazdagságával. A jóléti állam nem ez, hanem olyan rendszer, ahol az állampolgárok többsége tisztességes jómódban él, de ahol egyetlen ember sem éhezhet, maradhat fedél nélkül, lődöröghet munkátlanul, ahol azért nem gyógyulhat és nem tanulhat, mert nincs rá lehetősége. Ezt nevezzük hagyományos jóléti államnak.

Említettük, hogy a jóléti állam első és legfontosabb talpköve polgárainak szabadsága, azaz emberi szabadságjogainak összessége. Ma már természetesnek vesszük a lelkiismeret, a szólás, az írás, a gyülekezés szabadságát, de arra is gondolnunk kell, hogy minden embert megillet az egészséghez, a tiszta környezethez, a munkához, vagy a szabad vállalkozáshoz való jog. Ez utóbbit azért kell kiemelni, mert az ún. „jobboldali szociáldemokratákat” évtizedekig avval vádolták, hogy kapituláltak a kapitalizmus előtt, és szemet hunytak egyesek, bár törvénybe nem ütköző, de korlátlan gazdagodása felett. A szociáldemokraták azonban tudják, hogy a piacgazdaság az a keret, amelyben minden ember szabadon fejlesztheti ki a személyiségét, és a társadalmi igazságosság megteremtésének más lehetőségei is vannak, mint a szabad vállalkozások elfojtása. Az persze más kérdés, hogy a szabadságnak is van korlátja: ez pedig nem más, mint a közjó szolgálata – erre később még visszatérünk – valamint a másik ember szabadsága és méltósága. Ez utóbbit azért kell hangsúlyozni, mert nem lehet szabad az a társadalom, ahol állampolgárainak rettegniük kell mások agressziójától és alaptalan rágalmaitól.

Úgy gondolom, a szabadságról szóló fejezetet nem lehet lezárni a kötelezettség kérdésének ismertetése nélkül. Szociáldemokrata hagyomány, hogy a szabadságot mindig

összeköti az állampolgárok felelősségével, és ezt az egyensúlyt tekinti a jóléti állam rendjének. „Csak olyan mértékben követelhetünk az államtól és a társadalomtól, amely mértékben felelősséggel tartozunk az államnak és a társadalomnak” – írja Willy Brandt, és „... a demokratikus szocializmus olyan ideológia, amely követelményeket is szab. Fokozott egyéni felelősséget követel, és azt, hogy a közjólét kerüljön előtérbe” – vallja Olaf Palme. Közéletünk mintha elfeledkezne erről: a tanulók vagy a romák jogairól beszél – nagyon helyesen – de nem említi kötelességeiket. Örvendezik a sorkatonai szolgálat megszüntetésén, de arról már nem beszél, hogyan fogja megvédeni az állampolgár asszonyát, gyermekeit vagy idős szüleit a bűnözőktől, a maffiától, a belső és külső, sunyi diktátoroktól? Nem lehet szabad az, aki védtelen és kiszolgáltatott. Az én nemzedékem még ezt tanulta szociáldemokrata vezetőitől.

A jóléti állam másik talpköve az igazságosság. Fogalmazói abból indulnak ki, hogy nem születünk egyformán: génjeink különböző hajlammal és tehetséggel ruháztak fel, és ugyancsak különböző az a családi és társadalmi környezet, amelyben felnövünk. Az életbe kilépő fiatalok nem lehetnek egyenlők, a létért való küzdelembe egyesek előnnyel, mások hátránnyal indulnak. A szociáldemokrácia sem tud mindenkit egyenlővé alakítani, de a kapitalizmus negatív vonásainak visszaszorításával, az esélyegyenlőség megteremtésével csökkenteni kívánja azt a szakadékot, amely az egyes társadalmi rétegek közt tátong. A csökkentés szociáldemokrata módja, hogy az állam minden polgára számára biztosítja a magas színvonalú egészségügyi ellátást, az ingyenes oktatást, az első lakáshoz és első munkahelyhez való jutást, a teljes foglalkoztatottságot és a gondtalan nyugdíjas éveket. A szakadék mérséklésének szociáldemokrata eszköze pedig a progresszív adózás és járulékfizetés, amit az állam közmegegyezéssel oszt el. A szociáldemokrácia tehát – ellentétben más eszmékkel – nem kívánja az adók csökkentését, hanem az adózást és járulékfizetést az állampolgár egyik legfontosabb kötelemének tartja, és nyíltan vallja a gondoskodó újraelosztó állam jelenlétének szükségességét.

Miután mindezt tisztáztuk, szólnunk kell a napjainkban oly gyakran hangoztatott „rászorultsági elv”-ről. A szociáldemokraták szerint az igazságosság azt követeli, hogy az állami juttatásokból mindenki állampolgári jogon részesüljön, és nem lehet elv, hogy a támogatásból etnikai, vallási, vagy akár vagyoni alapon bárki kizárásék, különösen nem akkor, ha a tehetősebb rétegek éppen a progresszív adózás következtében nagyobb mértékben járulnak hozzá az igazságosság megvalósításához, mint a kevésbé tehetősek. A „rászorultság elve” kirekesztő azok számára, akiket nem támogat és emberi méltóságukban alázza meg azokat, akiknek juttat. Az persze más kérdés, hogy addig, amíg a gazdasági helyzet az állampolgári jogon történő juttatást lehetővé nem teszi, addig a rászorultság „elvé” tűnik a legigazságosabbnak, de csak annak hangoztatásával, hogy nem elvről, hanem keserű és időleges kompromisszumról van szó.

A jóléti állam harmadik talpköve a szolidaritás, amelyet az értelmező szótárak úgy magyaráznak, mint az összetartozás érzésétől és a kölcsönös felelősségtől vezetett közösségi hitvallást. Valójában minden meghatározásnál egyszerűbben és szebben fejezik ki a szolidaritást Vörösmarty oly sokszor idézett sorai: „...nem vagyok magam /testvéreim vannak számos milliók/ én védem őket, ők megvédenek engem”. Az emberek többsége nem születik szolidárisnak: ezt az érzést vagy a vallás vagy a családi nevelés ülteti beléjük – és ennyiben szövetségeselek az egyházak, a család és a szociáldemokrácia – vagy a jóléti állam fejleszti ki polgáraiban. A szolidaritás egyik formája a progresszív adózás és annak közmegegyezéssel elosztása – erről fentebb már szólottunk. Másik formája a kötelező beteg-rokkant és nyugdíjbiztosítás, amelyhez jelenleg nincs hozzáfűzni valónk. A harmadik

az erős és független, az ország politikai életét jelentősen befolyásoló szakszervezetek jelenléte, amelyeknek érdekvédő szerepét – beleértve az üdülési és kulturális szolgáltatásokat is – egy demokratikus szocializmusban a szó, az írás, a gyülekezés szabadságán kívül a sztrájkjog is biztosítja. Szociáldemokrácia és szakszervezeti mozgalom mindig egybeforrtak, és a munkavállalók szolidaritásának ezt a megnyilvánulását olyan szervezett formában kell visszaállítani, ahogy azt ma számos – főleg latin – országban látjuk. A szolidaritás további formái a civil szervezetek, amelyek tagjai egy-egy különleges cél érdekében kötnek véd- és dacszövetséget, s amelyek csak egy jóléti államban őrizhetik meg függetlenségüket és érdekérvényesítési képességüket.

Végül a szolidaritás egy sokat vitatott eszméjéről, az internacionalizmusról kell megemlékeznünk. A szociáldemokraták mindig internacionalistáknak vallották magukat, és vallják ma is. Értelmezésük szerint egy szociáldemokrata, akit magyar földre vetett a sorsa, elsősorban magyar, másodsorban európai, harmadjára világpolgár, és valamennyi nép szabadságának, egyenlőségének és barátságának a híve. Mint ilyen, üdvözli a kötődést az európai közösséghez, és internacionalista – nem pedig nacionalista – szempontból aggódik a határon túli magyar kisebbség sorsáért. A két világháború között a magyarországi szociáldemokraták sohasem titkolták a trianoni béke feletti mély fájdalomukat, és a korabeli *Népszava* is üdvözölte az északi és keleti határrevíziót. Természetesen revízióról ma már szó sem lehet: az európai csatlakozásnak éppen az az egyik – ha nem a legfontosabb – hozadéka, hogy a határok megváltoztatása nélkül lesz ismét szabad és egyenlő a nemzet többsége. Addig is azonban, amíg ez maradéktalanul megvalósul, az internacionalizmus eszméje arra kötelez minden szociáldemokratát, hogy eredeti formájában támogassa az ún. „státus-törvényt” és harcoljon a kettős állampolgárság megvalósításáért, ami nemcsak a szolidaritás kifejezője, hanem alapvető emberi szabadságjog is.

A jóléti állam negyedik talpköve, a biztonság, a szó legtagabb értelmében értendő. Határaink biztonsága éppen úgy körébe tartozik, mint a belső rend, azaz az élet és a javak biztonsága, felkészülés a természeti csapásokra, az első lakás és az első munkahely garanciája, a teljes foglalkoztatottság, a munkahelyek biztonsága, teljes bizalom az egészségügyi ellátásban és a nyugdíjrendszerben. Ez a biztonság pedig csak egy erős állam keretében valósulhat meg. „A világ már csak olyan, s mi emberek is olyanok vagyunk, hogy a demokratikus állam nem szerveződhet meg hatalmi struktúra nélkül. Az államnak gyakorolnia kell hatalmi jogait, és adott esetben hatalmi eszközöket kell használnia az ország békéjének biztosítására, a jogrend védelmére, a bűnözés leküzdésére” – írja Willy Brandt. A biztonság kérdése máig is elsőrendű probléma, és ezt mi sem mutatja jobban, mint hogy az Anthony Giddens ideológiája alapján 2003-ban közzétett 8 pontos nyilatkozat két pontja is a biztonsággal foglalkozik. „Közbiztonság a rendőrség és igazságszolgáltatás korszerűségével, a kisközösségekre alapozott bűnmegelőzés erősítésével” – szól az ötödik pont és „Teljes foglalkoztatás, vagyis a hivatalos munkaerőpiacon kívül esőknek is megfelelő munkalehetőség” – szól a nyolcadik. A biztonság jelentős szerepet játszik a mai magyar életben is, hiszen az emberek többsége úgy érzi, a rendszerváltással eben gubát cserélt: visszanyerte szabadságát, de elvesztette biztonságát. Ez okozza sokukban a nosztalgiát egy bukott rendszer iránt, sőt tovább megyek: mivel a biztonság egyben kiszámíthatóságot, előre tervezhetőséget jelent, felmerül a kérdés: nem ezek hiánya okozza-e – legalábbis részben – a születések számának drámai csökkenését?

Végre elérkeztünk a jóléti állam ötödik talpkövéhez: állampolgárainak tisztességéhez. A tisztesség az egyén, vagy közösség boldogulásának az az útja, amely nem jár egy másik egyén vagy közösség erkölcsi vagy anyagi kárával. A tisztességtelenség nem jelent feltét-

lenül törvényteleniséget: a törvények (vagy helyesebben a jogszabályok adta lehetőségek) betartásával is lehet egy másik állampolgárnak, vagy azok csoportjának súlyos veszteséget okozni. Bár a tisztességtelen magatartásnak sokféle formája van, a piacgazdaság körülményei között leggyakoribb a tisztességtelen verseny, a konkurencia tönkretételét célzó tőkekoncentráció és kartellképződés, a spekuláció, a protekcionizmus vagy a korrupció valamennyi fajtája. A szociáldemokrácia abból indul ki, hogy ezek a folyamatok – még ha nem is ütköznek minden esetben jogszabályokba – veszélyeztetik a szabadságot, az igazságosságot és a biztonságot, ezért indokolt esetben állami beavatkozást (új jogszabályokat, független állami felügyeletet) igényelnek.” Az állam és társadalom nem lehet a hatalmas érdekcsoportok prédája” – áll az agyonhallgatott Bad Godesberg-i nyilatkozatban, és nem sűrűn emlegetik Olaf Palme 13 évvel később leírt sorait sem: „Nem hagyhatjuk, hogy a nyereszkesedés, a konkurencián alapuló gondolkodásmód döntsön a környezet átalakításáról, a munkahelyek biztonságáról, vagy a technikai fejlődésről”. A tisztesség nemcsak baloldali, hanem általános emberi érték: ezért vallja magáénak az én szociáldemokráciám is.

(A jóléti állam működése) Az alapértékek meghatározása után próbáljuk elképzelni, hogyan is működik egy jóléti állam? Természetesen demokratikus alapokon, a törvényhozás, a végrehajtás és az igazságszolgáltatás szigorú elkülönítésén, a többpárt rendszeren nyugvó választásokon, és az önkormányzatiság elvén. Ezek az elvek nemcsak a szociáldemokrácia sajátosságai, hanem minden demokratikus mozgalomé. Éppen ezért csodálkozom, milyen egyhangúan lelkesedik valamennyi pártunk az országgyűlési, sőt az önkormányzati képviselők számának csökkentéséért, és milyen meggyőzően bizonygatják az „olcsó állam” álságos jelszavát. Vajon a népfélség eszméjét, az állampolgárok minél szélesebb körű részvételét a politikai közélet formálásában nem a minél nagyobb számú – vagy legalábbis a jelenlegi létszámú – országgyűlési és önkormányzati képviselők biztosítják-e, vajon nem fenyeget-e veszély, hogy a létszámcsökkentéssel a népképviselők szűk politikai elitte válnak, pártjaikat, nem pedig választóikat szolgálják? Tehetik azt annál is inkább, mert országgyűlési képviselőink nem hívhatók vissza, ami ellenkezik a szociáldemokrácia elveivel: „Akit megválasztottak, illetve kineveztek, köteles beszámolni munkájáról, és tisztéből visszahívható” - írta 30 évvel ezelőtt Willy Brandt. Még az is felvetődött – igaz ebben a szociáldemokraták közt sincs megegyezés – hogy a végrehajtott hatalom, és annak első köztisztviselői, a miniszterek – megbízatásuk idejére függesszék fel párttagságukat, hogy egyedül a népképviselő hozta törvények szakszerű végrehajtására irányítsák figyelmüket.

A szociáldemokraták által vezetett jóléti állam kötelessége, hogy nemcsak állampolgárai, hanem azok utódai számára is biztosítsa az élhető jövőt. Több évtizedes programot kell kidolgoznia, fontossági sorrendet kell megállapítania és a jelen intézkedéseinél is tekintetbe kell vennie, hogy azok beilleszthetők-e a jövőképebe, vagy sem? Vegyük példának a mai Magyarországot. Senki nem vitatja, hogy az országot fenyegető legnagyobb veszély a népesség csökkenése, az időskorú lakosság arányának dominanciájával. Ha ez az irány továbbra is folytatódik, néhány évtizeden belül összeomlik az egészségbiztosítás, a nyugdíjbiztosítás, illúzióvá válik a tisztas jólét, és az ország idegen hatalmak játékszerévé válhat. A népességszűkülésnek két oka van: az alacsony születésszám, és a magas idő előtti halálozás. Ebből az következik, hogy a jóléti állam vezetőinek első és legfontosabb teendője olyan szociál- és egészségpolitika kidolgozása, amely lassítja, majd megállítja, végül visszafordítja a népesség fogyását. A második legfontosabb cél a hazai környezetvédelem teljes körű kiépítése. A világméretű környezetszennyeződés fenyegeti Magyarország klímáját is, és az egymást váltó szárazságok és árvizek éppen úgy veszélyeztetik a nemze-

dékek jövőjét, mint a levegő, a talaj, a vízkincs, vagy az élelmiszerek szennyeződése. Az idejében elkezdett öntözési és árvízvédelmi tervek és munkálatok, a teljes csatornázás és hulladékkezelés, az erdők védelme és újabb természetvédelmi területek létesítése az élhető jövő kulcsa.

Egy modern jóléti állam harmadik legfontosabb célja a kiművelt emberfők számának emelése, és a tudományos kutatások fokozott támogatása, mert e nélkül nincs tudásalapú társadalom. Ennek legfontosabb eszköze a mainál rendezettebb és kiegyensúlyozottabb oktatás- és tudáspolitikai megteremtése. Úgy látom, napjainkban nemcsak a szociáldemokrata iskolapolitika alapelvei: az ingyenes oktatás, ingyenes tankönyvellátás, az ingyenes diákközlekedés és étkeztetés szenvednek csorbát – megvalósításuk természetesen csak fokról-fokra történhet – hanem a pedagógusok helyzetük ellenére az oktatás színvonala is csökken. Ennek oka – véleményem szerint – egy súlyos félreértés. Ahelyett, hogy az évszázadok óta bevált oktatási kereteket töltenék meg időről-időre új tartalommal, magukat a kereteket szervezik át, újra meg újra, létbizonytalanságot teremtve az oktatásügyben. Nézzük csak mit mond erről a már említett 1973-ban született *Szociáldemokrata Alternatíva?* „Az iskolai reform részleteinek kidolgozása pedagógusok feladata. Nem szabad azonban megengedni, hogy szélsőséges divatos nézetek képviselői, akik például nyugati országokban a közvélemény manipulálása ellen dolgoznak, maguk is elnyomóan manipuláljanak azokkal, akik ezen a téren is valamilyen középútat keresnek. Ez a középút: modern nevelést, felszabadult erkölcsi magatartást, de nem szabadosságot jelent ma és a jövőben is”. Tegyük hozzá: a szociáldemokrata oktatáspolitikai útja modern ismereteket, önálló gondolkodásra való nevelést, de nem a klasszikus műveltséget, a hagyományos iskolarendszert vagy az egyetemi autonómia elvetését jelenti ma és a jövőben is. A negyedik legfontosabb cél a már fentebb ismertetett biztonság egyes elemeinek – elsősorban a közbiztonságnak, az első álláshoz és lakáshoz jutásnak, a teljes foglalkoztatottságnak, valamint a tisztességes megélhetésnek – a mai állapotoknál magasabb fokú gyakorlati kivitelezése. Végül az ötödik legfontosabb cél a jóléti állam kiegyensúlyozott gazdaságpolitikájának a megteremtése. Ez a politika azonban három fontos pontban is eltér a ma elfogadott, vagy legalábbis hangoztatott elvektől, ezért külön bekezdést igényel.

Nem véletlen, hogy a kitűzött célok között a gazdaságpolitika javítása csak az ötödik helyen szerepel, hiszen a gazdaság – szociáldemokrata államban a már egyre kevésbé emlegetett szociális piacgazdaság – nem öncél, hanem nélkülözhetetlen szolgáltató, vagy ha jobban tetszik, eszköz, amelynek két feladata van: megteremteni az állampolgárok túlnyomó részére a tisztességes – nem hivalkodó – jólétet, és megteremteni a feltételeket a fentebb már felsorolt célok – mert ezek a valódi célok – számára. „...a szocialista piacgazdaságnak morális alapelve a társadalmi szolidaritás és a megegyezéssel járó eljárás elsőbbsége az ökológiával és a rideg gazdasági törvénnyel szemben... ”Pártunk hangsúlyozza, hogy a piacgazdálkodást nem tekinti öncélként, hanem csak eszközként” – írja a *Szociáldemokrata Alternatíva*, és ez az első pont, amelyben a szociáldemokrata gazdaságpolitika különbözik azoktól a pártoktól, amelyek a gazdaságpolitikát tekintik elsődlegesnek mind céljaikban, de főleg kortes beszédekben. A jóléti állam a maga gazdaságát vegyes rendszerben valósítja meg, amelyben a magántulajdon, a szövetkezeti tulajdon és a köztulajdon (állami- és önkormányzati) egyaránt fontos szerepet játszik: ez utóbbi elsősorban piacszabályozó szerepet tölt be. Bár sokan vitatják, a szociáldemokraták – főleg az idősebb korosztály – máig is vallják, hogy az energiaipar, az élelmiszeripar, a gyógyszer- és oltóanyagipar, a nagykereskedelelem, a vasúti és légi közlekedés, a posta, egyes bankok, valamint a kórházak, oktatási- és kulturális intézmények egy részének továbbra is köztulajdonban kell maradnia. „A monopó-

lisztikus vállalkozásokat a közösség tulajdonába kell venni” - írja a Szociáldemokrata Párt programjának 1943. évi tervezete, „Ahol egyéb eszközökkel nem biztosítható a gazdasági erőviszonyok egységes rendje, ott a köztulajdon célszerű és szükséges...” állítja az 1959-es Bad Godesberg-i nyilatkozat. Természetesen a privatizáció megállítása, vagy a már privatizált közüzemeknek a hazai és nemzetközi törvényeknek megfelelő visszaállamosítása szociáldemokrata szempontból csak akkor képzelhető el, ha a továbbiakban a dolgozók részt vesznek a vállalatok irányításában, és nyereségéből is megfelelően részesülnek.

Ez a második pont, amelyben a szociáldemokrata gazdaságpolitika különbözik egyéb elképzelésektől. A legtöbb egyet nem értést azonban a harmadik pont, a tervezés elve fogja kiváltani. Nap mint nap látjuk a gazdasági anarchia következményeit: a tej-, a sertés-, vagy a baromfiválságot, a gyógyszer-kризист, nem is szólva az ipari és kereskedelmi vállalkozások csődjeiről. Mindezek elkerülhetők lettek volna, ha az érdekelttekkel előre közlik a várható szükségletet, vagy ha a gazdaság bizonyos tervek alapján működik. Félreértés ne essék: a szociáldemokrácia nem a régi, rosszízű tervhivatalok szabályozta tervgazdálkodást védi, hanem a szabad verseny parttalanságát kívánja mederbe terelni. „...verseny, amennyire lehet, tervezés, amennyire szükséges” hangzik a régi szociáldemokrata alapelv és ezt egészítik ki Olaf Palme 1972-ben leírt sorai: „Nem egyszerűen arról van szó, hogy tervgazdálkodásra, szélesebb demokráciára van szükség a gazdasági életben, hanem arról, hogyan alakul ki ez a tervgazdálkodás, és hogyan érvényesül a demokratikus befolyás.” A mondottak szellemének értelmében talán az első lépés az lenne – oly sokan elleneztek ezt a közelmúltban – hogy meg kell állapodni: a várható nemzeti jövedelem hány százalékát fordítsuk az egészségügyre, a szociális ellátásra, a környezetvédelemre, az oktatásra, a tudományra, a biztonságra, és ezen belül melyek a legsürgetőbb tennivalók?

Áttekintettük a baloldali szociáldemokrácia alapértékeit, a jóléti állam működésének alapelveit, de a fejtegetések során számos olyan fogalom bukkant fel, amelyet 20 éves köztársaságunk ma elutasít. Ilyenek a progresszív – és korántsem csökkenő adózás – a gondoskodó, elosztó állam jelenléte, az állampolgári jogon járó juttatás, a köztulajdon erősítése, a tervgazdaság bizonyos elemeinek alkalmazása, az erős szabad szakszervezetek, a jelenlegi létszámú, de visszahívható parlamenti képviselő, a rövid idejű, de kötelező fegyveres szolgálat, az internacionalista elkötelezettség. Mi idős szociáldemokraták tehát vállaljuk mindazt, amit Kovács András oly szépen és tömören fogalmazott meg még 1990-ben: „A szociáldemokrácia... szükségesnek tartja az állam jelenlétét a konjunktúra-ciklusok ingadozásainak csillapítása érdekében, központi elosztási mechanizmusokkal kívánja ellensúlyozni a kapitalista piacgazdaság működése során kialakuló társadalmi egyenlőtlenségeket, és kollektív érdekképviseleti intézmények révén a túlzott hatalomkoncentrációt a gazdaságban és máshol.” Ugyanakkor az olyan jelmondatok, mint „a hagyományos jóléti államok ideje lejárt” (illetve a jóléti állam fogalmának helyettesítése a zavaros „jóléti rendszerváltás” lózungjával), „az állam rossz gazda”, „egyedül a rászorultság elve engedhető meg” – egy szociáldemokrata számára elfogadhatatlanok. És evvel elérkeztünk a bevezetőben lefektetett tézishez: Magyarországon ma nincs olyan – a politikai életet meghatározó – párt, vagy mozgalom, amely a szociáldemokrata baloldali értékeket zászlójjára tűzné, és a neoliborális vonulat kirívó elemeit egyértelműen elutasítaná. Nem véletlenül írtam a „politikai életet meghatározó” szót, mert kisebb, a politika nagyszatánál helyet nem foglaló baloldali pártok még itt-ott jelt adnak magukról. Ilyen a munkáspárt, amelynek kétségkívül érdeme, hogy lehajolt az MSZP luxuskocsijából kidobott „munkás” szót, azt felemelte és a zászlójjára tűzte, de érthetetlen módon ragaszkodik egy zsákutcába vivő és bukott rendszer idoljaihoz. Vagy itt van a két szociáldemokrata párt: mindkettő a klasszikus szociál-

demokrácia utódjának vallja magát, de más-más pártokhoz kötné szekere rúdját. Érthető, ha egy kis párt szövetségést keres – de féltő, hogy közben saját arculatát, markáns arcélét veszíti el. Mikor fogják ennek a két pártnak a vezetői (ismerem őket jól, valamennyien tisztességes, jóakarátú emberek) felismerni, hogy csak egyetlen szövetségésük létezik: a másik szociáldemokrata párt, és egyetlen erő állhat mögöttük: a szakszervezetek ereje.

(*Epilógus*) Személyes élménnyel kezdtem, személyes érzésekkel fejezném be. Nem vagyok sem politikus, sem közíró, és vitákat sem kívánok gerjeszteni. Hosszú tépelődés után mégis úgy döntöttem, hogy leírom azt a meggyőződésemet, hogy ez az ország nem jobb és baloldalra szakadt – mert hatékony baloldal nincs is – hanem egy konzervatív és egy liberális táborra. Azt el tudom fogadni, hogy a klasszikus szociáldemokrácia számos ponton megújulásra vár, de azt már nem, hogy egy nyíltan vagy a háttérben pénzemberek által irányított párt, amely hirdeti a széles körű privatizációt, a szociális kiadások csökkentését, utat nyit a nemzetközi tőke előtt és cserben hagyja munkásait és gazdálkodóit, szociáldemokratának nevezze magát. Ezt a véleményemet végre meg kell osztanom idős barátaimmal, hogy felidézzük a közös múltat. Meg kell osztanom azokkal, akik a háború után születtek, és nem tudják, mi a hagyományos szociáldemokrácia. Meg kell osztanom azokkal, akik tegnapelőtt még elhallgatták, tegnap már csak elhallgatták, ma pedig fennhangoztatják az elorzott szent nevet és nem átallnak meg Kéthly Annát is magukénak mondani, azét az asszonyét, akinek – gyanítom – még soha egyetlen sorát sem olvasták. Végül meg kell osztanom azokkal az igazi szociáldemokratákkal – tartozzanak bármely párthoz, vagy egyikhez sem – akikben még van annyi tettvágy, hogy visszahozzák az elvesztett illúziókat, visszapereljék az elbitangolt javakat, és ellenálljanak minden társadalmi igazságtalanságnak. Ezért kellett mindezt megírom – de vajon lesz-e szerkesztő, aki helyt ad mindennek?

Gondok és kitörési lehetőségek az élelmiszeriparban

Napjainkban a kutatók, a szakírók, valamint az élelmiszeripar szereplői és tisztségviselői körében egyaránt általánossá vált az a nézet, hogy az élelmiszeripar az EU csatlakozás után fokozatosan veszített a dinamizmusából. Az Élelmiszer-feldolgozók Országos Szövetsége például 2008 tavaszán a negatív tendenciák felerősödéséről, az élelmiszertermelés és a belföldi értékesítés visszaeséséről, az élelmiszerfogyasztás stagnálásáról, a külföldi termékek hazai piacon történő térnyeréséről, az iparág árbevétel-arányos eredményének erodálásáról, növekvő és kielégítetlen beruházásigényről, az élelmiszeripari vállalati csődök felgyorsulásáról, végeredményben az élelmiszeripar nemzetgazdasági jelentőségének csökkenéséről nyilatkozott.

Márpedig az *élelmiszeripar gondjai széles területen ható, súlyos negatív nemzetgazdasági következményekkel járnak*. Amennyiben folytatódik a hazai élelmiszertermelés lejtmenete, és az itthon is európai színvonalon előállítható élelmiszerek hazai piacról való kiszorulása, az növeli az élelmiszerellátás és az élelmiszerbiztonság kockázatát is. Végeredményben ez gyengíti a nemzet biztonságát!

Csak az elmúlt 2-3 év élelmiszerbotrányaiból szemezgetve felemlíthető: a dioxin botrány, a melamin botrány, a guar-gumi botrány. Hosszan lehetne sorolni azokat a *veszélyeket, amelyekkel főleg a felelőtlen külföldi élelmiszer-feldolgozók és a profitot mohón hajszoló hazai importőrök veszélyeztetik a fogyasztókat*. Abszolút élelmiszerbiztonság nem létezik, de tapasztalat, hogy *a hazai előállítású élelmiszerek általában biztonságosabbak, jobban kielégítik a lakosság fogyasztásminőségi igényeit*. Nincs szükség arra, hogy a magyar fogyasztó egészségét tovább rongáljuk és ezzel többlet társadalmi költségeket gerjesszünk.

Ha tovább csökken a hazai mezőgazdasági nyersanyag feldolgozása, mérséklődik a hazai mezőgazdaságtermék-előállítás iránti igény, tovább nő a vidéki munkanélküliség, nem lesz szükség még ennyi szellemi inputra (szaktanácsadásra, oktatásra, kutatásra stb.) sem. Visszaesik a vidéki életszínvonal, növekszik az elvándorlás vidékről, nő a városi nincstelenek száma és folytathatjuk a sort a negatív következményekkel. Mindezek a hatások ráadásul nem egyszeriek, hanem spirális folyamatokat gerjesztenek. *Az élelmiszeripar teljesítményének zuhanása végeredményben az ország GDP-jének 13-14%-át adó agrobizniszt erodálhatja, és ennek társadalmi hatásai beláthatatlanok*.

A világ fejlett országaiban megfigyelhető az a törekvés, hogy – globalizált világról szól ugyan a kommunikációjuk, de – minden lehetőség felhasználásával *támogatják saját országuk élelmiszertermelését* és a belső ellátás hazai forrásból történő biztosítását. Magyarországnak is erre kell törekednie.

A szerző meggyőződése, hogy *Magyarország* természeti adottságaiból, történelmi hagyományaiából és gazdasági szükségleteiből adódóan *nem engedheti meg magának, hogy hagyja elcsökevényesedni élelmiszeriparát*. Korrekt európai verseny, illetve versenyszabályok mellett erre van is reális esélyünk. A negatív folyamatokat azonban mihamarabb meg kell állítani, meg kell teremteni a termékpályák szereplői között a lehetséges összhangot, a kölcsönös előnyökön nyugvó együttműködést. Mindezt úgy, hogy növekedjen a termékpályák egészének versenyképessége, hiszen a globalizált világ kihívásaira meg kell adnunk a válaszokat.

Feltétlenül *szükséges, hogy a magyar élelmiszergazdaságot* a természeti adottságaink-

hoz illeszkedően és az élelmiszerek iránt középtávon egyre növekvő kereslet alapján *a kormányzat stratégiai ágazatnak tekintse, megőrzésére és fejlesztésére elkötelezett kormánypolitika fogalmazódjék meg.*

(Leszálló pályán az iparág) Magyarországon az élelmiszeripar a feldolgozóipari termelés mintegy egytizedét képviseli. Szerepe ugyanakkor meredeken csökkenő tendenciájú. Helyzetét mi sem jelzi jobban, mint hogy *2003 óta nem volt egyetlen olyan év sem, amikor az iparágból piacra kerülő termékmennyiség elérte vagy meghaladta volna a megelőző évit.* Különösen a belföldi relációban drasztikus a visszaesés. Ha a 2003. évet vesszük 100%-nak az iparág összes értékesítése 2008-ra 15%-kal csökkent, ezen belül *a belföldi értékesítés több mint 20%-kal esett vissza. Az élelmiszeripar tehát a hazai piacon szenvedte el a legnagyobb veszteségeit.*

Az iparág szerepvesztéséhez nagymértékben hozzájárult, hogy a termékpályák szereplői közül évtizedeken keresztül a mezőgazdasági termelők voltak a leggyengébb érdekérvényesítő pozícióban, a termékpályán képződött összes jövedelem „elosztásakor” általában ők húzták a rövidebbet. Az utóbbi években azonban változtak az erőviszonyok. *A kereskedelem gazdasági erőfölényéből következő üzletpolitikájának hatására az élelmiszervetkumban mérséklődött a realizálható jövedelem. A mezőgazdaság érdekérvényesítő pozíciója – konjunkturális hatásokra – is erősödött. Így az élelmiszeripar jövedelme szűkült, kettős présbe került, és ez negatív folyamatokat indított el.*

Ráadásul *ez a tendencia – bár a nyilatkozatokban nem jelenik meg – a politikának sincs ellenére,* mivel a hazai élelmiszeripari termelés csökkenést „kiváltó” külföldi élelmiszer végeredményben ármérséklő hatással jelentkezik az élelmiszerfogyasztásban. A politika elsősorú célja a nagyobb érdekérvényesítő erővel, több szavazattal bíró rétegek képviselete. Márpedig *a fogyasztók többen vannak, mint a mezőgazdasági termelők és az élelmiszeriparban dolgozók.*

A kialakult helyzet rendkívüli kockázatokat rejt magában, mert az élelmiszergazdaság egyre inkább csak mezőgazdasági alapanyag-előállító és exportáló tevékenységet folytat, egyre növekszik a nagyobb hozzáadott értéket jelentő élelmiszerek behozatala, az élelmiszeripar versenyképessége egyre romlik, és ez előbb-utóbb a mezőgazdaság jövője szempontjából is súlyosan negatív következményekkel fog járni. 2008-ban az – általában – kedvező mezőgazdasági alapanyagárak és a gyenge forint a mélyben húzódó feszültségeket még eltakarták, de 2009-ben már a felszínen is jelentkeztek a problémák.

Az élelmiszer-, ital- és dohánygyártás *termelésének csökkenése is szembevetendő.* A bruttó termelés volumenindexe az unióhoz történő csatlakozást megelőző 2003. évhez viszonyítva 2008-ra több mint 15%-kal esett vissza. Különösen erőteljes volt a csökkenés a cukorgyártásban, ahol öt év alatt egynegyedére, valamint a dohánytermékek-gyártásában és az édességgyártásban, ahol mintegy egyharmadára mérséklődött a termelés. A húsfeldolgozás és a malomipari termékek gyártása szakágazatokban is alig több mint felét termelték a korábbiak. Csupán két szakágazatban – a hús- és baromfihús-készítmény gyártásban és az üdítőital-gyártásban – volt megfigyelhető a termelés növekedése 2003-hoz képest

A termelés csökkenés fő okozója az élelmiszeripar hazai piacvesztése. *Az élelmiszer-termékek importjának rendkívül dinamikus volt a növekedése.* Önmagában is figyelmeztető tény, hogy az EU-csatlakozásunk előtti utolsó évben, 2003-ban még csak 1187 millió euró értékű (elsődleges és másodlagos feldolgozottságú) import élelmiszer volt jelen a hazai piacon, ezzel szemben 2007-ben már 2568 millió euró értékű, és 2008-ban is meredeken

emelkedett az élelmiszertermékek importja, meghaladva a 3,5 milliárd eurót. Ez *közel háromszoros növekedést* jelent. Eközben pedig a hazai élelmiszerfogyasztás csak szerény mértékben emelkedett.

Az élelmiszeripari ágazatban *drasztikus mértékű jövedelemcsökkenésnek lehetünk tanúi*: a 2002. évi 97 milliárd forintos adózás előtti eredmény 2003-ra már 71 milliárd forintra csökkent és ez a tendencia a továbbiakban is folytatódott. A 2006-ban már csak 52 milliárd forint volt az adózás előtti eredmény, ami 2007-re 21 milliárd forintra redukálódott. 2008-ban ugyanakkor már negatív tartományban volt az adózás előtti eredmény meghaladva a 7 milliárd forintot. A kiváltó okok közül az élelmiszeripar termelésének csökkenése és a magas alapanyagárak okozta költségnövekedés emlithető, amely a késztermékek árában nem realizálódott.

Az uniós csatlakozás után az iparággal szemben *újabb kihívást jelentett a támogatási lehetőségek beszűkülése*. A visszafizetési kötelezettség nélkül kapott támogatások összege 2003 és 2008 között több mint 50%-kal csökkent. A Közös Agrárpolitika (KAP) csupán a mezőgazdasági termelés szabályozásának és támogatásának lehetőségeivel foglalkozik, az élelmiszeripart – az élelmiszer-kereskedelemmel együtt – a versenyszféra részének tekinti, így azt kiemelten nem támogatja. Csupán a vidékfejlesztési támogatások részeként adódik eseti lehetőség kisebb élelmiszeripari pályázatos támogatások odaítélésére.¹

Az élelmiszeripari beruházások teljesítményértéke 2008-ban folyó áron – előzetes adatok szerint – *mintegy 103 milliárd forint volt, ami egy lassú növekedési folyamat után drasztikus, 11%-os visszaesést jelent 2007-hez viszonyítva*. Jelentősen (9%-kal) csökkent az építési beruházások összege, de ennél is meredekebben esett vissza (10%-ot meghaladó mértékben) a gépberuházás. A beruházási teljesítményérték elemzésekor azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a csökkenő beruházási érték folyó áron számított, és *a változatlan áras idősoros összehasonlítás a beruházási teljesítmény még meredekebb visszaesését mutatná*.

Az élelmiszeriparban a foglalkoztatottak létszáma az elmúlt 5 évben 17%-kal csökkent. 2003-ban 152 ezer főt, 2006-ban 142 ezer főt, 2008-ban pedig 127 ezer főt foglalkoztattak az élelmiszeripari vállalkozásoknál. A bruttó átlagkereset 2008-ban 156 ezer Ft/hó volt, 33%-kal több mint 2003-ban. A nettó átlagkereset 29%-kal nőtt (102 ezer Ft/hó). *Az átlagfizetéseket tekintve az élelmiszeripar csak a 10. helyen van a feldolgozóipar ágazatai között*.

(Mérséklődik az élelmiszerek export-import szaldója) *Az élelmiszeripari termékek* (elsődleges és másodlagos feldolgozás) *külkereskedelmében az EU csatlakozásunk előtti utolsó, a 2003-as év és 2008 között markáns változások következtek be. A változások legfőbb jellemzője az, hogy e termékkör exportja sokkal lassúbb ütemben emelkedett, mint importja. Az élelmiszeripari termékek kivitelének növekedése ebben az időszakban a 90% körül alakult, miközben ugyanezen termékcsoport behozatalának értéke több mint háromszorosára emelkedett. Ennek következtében az élelmiszeripari termékek külkereskedelmi egyenlege az 5 év alatt mintegy felére esett vissza.*

A fent leírt változások következtében *az élelmiszergazdasági egyenlegből az élelmiszeripari termékek egyenlegének aránya a 2003. évi 70%-ról 22%-ra zuhant*. Ez rendkívül kedvezőtlen tendencia, amit a magyar mezőgazdaság jövője szempontjából is feltétlenül szükséges megállítani és megfordítani!

Ha azt vizsgáljuk, hogy mely termékcsoportokra volt jellemző az importnak az exportét meghaladó növekedési dinamikája, akkor tulajdonképpen az összes élelmiszeripari ter-

mékcsoportot felsorolhatnánk. Azt azonban mégis ki kell emelni, hogy *a legjellemzőbb a növekedési ütem eltérése az import javára* (az exportéhoz képest két-háromszoros import-növekedési ütem) *a húsipari, a malomipari termékeknél és az italoknál.*

Számos termékből, amelyből korábban nettó export-pozícióban voltunk, nettó importőri pozícióba kerültünk. A legmarkánsabb ebből a szempontból a *tejtermékek* külkereskedelmi helyzetének változása. Ugyancsak rendkívül sokat romlott a *húsipari termékek* külkereskedelmi helyzete is, bár itt „csak” a sertéshús (és készítményei) került –mennyiségben számolva – nettó behozatali-pozícióba.

Azt is szükséges megjegyezni, hogy *nemzetközi összehasonlításban is alacsonynak tekinthető a 2008. évben elért élelmiszeripari arányunk a teljes élelmiszergazdasági kivitelből.* A 15 régi EU tag esetében ez az arány 17 százalékponttal magasabb (78%), mint a magyar adat, de az egykori visegrádi országokéhoz képest is alacsony a magyar – 61%-os – arány: Csehország és Szlovákia 74-74, Lengyelország 86%-ban élelmiszeripari terméket exportált 2008-ban élelmiszergazdasági kivitelén belül.

(Menekül a külföldi tőke) *A külföldi tőke az élelmiszeripari vállalkozásokban 1992-ben 31,8%-os részesedéssel bírt a jegyzett tőkén belül, 1995-ben meghaladta az 50%-ot, 1997-ben pedig már a 60%-ot is.* Ehhez képest jelentős növekedés nem történt, a legnagyobb értékű *2000-ben volt (62,7%).* Ezután elkezdődött a csökkenés, ami különösen meredek volt 2003 és 2006 között, ekkor több mint 10%-ot esett vissza a külföldi részesedés (57,4%-ról 47,1%-ra). Számítások bizonyítják, hogy a külföldi tőke változása szinte teljesen együtt mozog az ágazat jegyzett tőkéjének ingadozásával, mivel *az élelmiszeriparból kivont multinacionális tőkét képtelen pótolni a hazai befektetői, vállalkozói kör.*

A globális válságjelenségek következtében teljesen reális az Európában meglévő többlet gyártókapacitások leépítése. Ezért indokolt a külföldi tőke további kivonulásával is számolni. Ennek okai: túlünk keletre olcsóbbak a termelési és a munkával kapcsolatos költségek, a magyar piac meglehetősen kicsi és a tőke közelebb megy a piacokhoz. Utóbbi mind keleti, mind pedig nyugati irányban igaz. Végül *a termelés leállítására Magyarországon sokkal kisebb szakszervezeti és munkavállalói ellenállással találkozik, mint Nyugat-Európában.* Emellett a nagy nemzetközi cégek egyik sajátossága, hogy jelentősen növelik termékeik hozzáadott értékét és az ágazatok adottságaitól, illetve termékportfóliójuktól függően az élelmiszerlánc mentén egyre távolabb mozdulnak az agrárpolitika által befolyásolt mezőgazdasági alapanyag-termeléstől.

Kutatások bizonyították, hogy amennyire meghatározó volt a külföldi tőke jelenléte a magyar élelmiszeripar fejlődésében, annyira *kitetté vált az ágazat a multinacionális cégek döntéseinek.*² Határozott választ kell adni arra a kérdésre: vajon a nemzet élelmiszerbiztonsága szempontjából mennyire elfogadható a külföldi tulajdonba került élelmiszer-feldolgozóknak való kitétség? A hazai tapasztalatok azt mutatják, hogy normális, kiegyensúlyozott gazdasági és piaci viszonyok közt a külföldi tőke pozitív szerepet tölthet be az élelmiszer-gazdaságban. *Amint azonban „megbillen” a gazdaság és válságtünetek jelentkeznek, az anyavállalatok idegen országokban lévő leányvállalataik kárára igyekeznek túlélni a nehéz időszakot, nem törődve azzal, hogy a tőkekivonás, a jövedelem repatriálása milyen negatív hatással van a leányvállalatot korábban befogadó ország gazdaságára, társadalmára. Az élelmiszeriparban a külföldi tőke hatásának kérdése tehát a nemzet biztonságának kérdése is.*³

(A negatív spirált kiváltó okok) *A világ élelmiszerpiaca folyamatosan bővül, erősödik a verseny a nemzetközi piacokon.* Ugyanakkor egyes országok élelmiszeripari kínálata

esetenként jobban nő, mint a fizetőképes kereslet. Amellett, hogy a hagyományos nagy élelmiszerexportőr országok (USA, az EU régi tagországai) kivitele nem csökken, egyéb országok világgiazi előretörése is tapasztalható. Ha nem is új, de *élenjáró élelmiszerexportőrként újnak számító, feltörekvő országok jelennek meg a világpiacon*. E jelenségre még egy szakkifejezés is felhívja a figyelmet: „újvilági boroknak” nevezik a nemzetközi borkereskedelemben a chilei, dél-afrikai, ausztrál borokat (és néhány más, a borpiacon újként megjelenő országok borait).

Olyan országok, amelyek eddig csak élelmiszerimportjukkal hívták fel magukra a figyelmet – pl. *Kína és India – számos élelmiszeripari termékből a vezető exportőrök sorába küzdötték fel magukat*. Kína 2002 és 2006 között másfélszeresére növelte tejtermék kivitelét, megduplázta az exportot malomipari termékekből, cukor, cukorkaáruból és cukrászati termékből, italokból, illetve három- négyszeresére nőtt a zsírok és olajok, valamint a zöldség- és gyümölcskonzervek kivitele. Indiában kiemelkedő növekedést ért el a húsok, tejtermékek, növényolaj, cukor, zöldség- és gyümölcskonzerv, az italok és a dohányárúk exportja. Arról sem szabad elfeledkezni, hogy e két ország élelmiszergazdasági kivitele értékben is igen jelentős, Kínáé 2006-ban 30 milliárd dollár volt, Indiáé pedig közel 12 milliárd. A fenti felsorolásból látható, hogy sok az átfedés a kínai és az indiai siker-termékek között, de arra meg különösen fontos felfigyelni, hogy az említett élelmiszeripari termékcsoportok a magyar élelmiszerexportban is a legfontosabbaknak számítanak.

Természetesen a magyar élelmiszeripar számára a legfontosabb piacot az EU jelenti, 2008-ban oda irányult élelmiszeripari kivitelünknek 82%-a. *A magyar élelmiszeripar számára nem tekinthető kedvező ténynek az, hogy szinte mindegyik EU tagország arra törekszik, hogy minél magasabb feldolgozottságú terméket* (azaz minél nagyobb arányban élelmiszeripari terméket) *exportáljon* élelmiszergazdasági kivitelén belül.

Azt is érdemes megjegyeznünk, hogy *térségünkben is erőteljes élelmiszer-exportexpanszió figyelhető meg: korábban nettó importőri pozíciót felmutató országok erőteljes nettó exportpozícióba kerültek*. Különösen jó példa erre *Lengyelország*, de dinamikusan fokozza élelmiszer kivitelét *Csehország* és *Szlovákia* is. A fentiekben kifejtett általános tendenciákon túlmenően a globális válság következménye, hogy a csökkenő vásárlóerő mellett minden ország igyekszik a saját piacait nyílt, vagy burkolt protekcionista intézkedésekkel megvédeni. Ez az exportlehetőségek további beszűkülésével jár!

Belföldön sem rózsás a helyzet. Bár *a lakosság jövedelemviszonyai – a rendszerváltást követő évek nagy visszaesése után – 1997-től 2006-ig folyamatosan javultak, az egy lakosra jutó reáljövedelem 2007-ben már nem érte el az előző évit*. Ebben az évben ugyanis a reálbérek csaknem 5%-kal, a természetbeni társadalmi jövedelmek 8-9%-kal csökkentek, s a pénzbeli társadalmi jövedelmek – amelyek túlnyomó részét a nyugdíjak teszik ki – folyó áron emelkedtek ugyan, de reálértékük nem haladta meg az előző évit. (2008-ban nem volt érzékelhető nettó reálkereset változás.) A jövedelemviszonyokat illetően az elkövetkező években sem várható pozitív fordulat. Márpedig *a jövedelemalakulás alapvetően meghatározta a fogyasztás és ezen belül az élelmiszerfogyasztás dinamikájának alakulását is*.

A háztartások fogyasztásának dinamikája az utóbbi években meglehetősen nagy évenkénti kilengéseket mutatott. *Az új évezred első három évében a GDP 13%-os növekedése mellett a háztartások végső fogyasztása 25%-kal emelkedett*. A következő években, a kialakult aránytalanság korrekciója jegyében a fogyasztás dinamikája folyamatosan alacsonyabb volt, mint a termelésé, ami *2007-ben szerény termelésnövekedés mellett már a fogyasztás csökkenését jelentette és ez folytatódott 2008-ban is*.

A fogyasztás alakulását nagymértékben befolyásolta a jövedelmek, mindenekelőtt a

keresetek változása. Emellett azonban egyre nagyobb szerephez jutott a lakosság kiadásainak fedezésében a hitel, eleinte a felhalmozási, később a fogyasztási és az un. szabadon felhasználható hitel is, amelyek közvetetten, illetve közvetlenül is befolyásolták az élelmiszerek keresletét. A lakossági hitelek állománya 2005-ben és 2006-ban egyaránt 1 billió, 2007-ben 1,3 billió forinttal emelkedett. Összehasonlításképp: ez az összeg elérte a háztartások 2007. évi 13,1 billió forintos fogyasztásának egytizedét. Ez az arány is mutatja, milyen sokkhatás érte a magyar fogyasztást és ennek részeként az élelmiszerfogyasztást 2008 őszén a pénzügyi válsággal.

A fogyasztás szerkezetének bizonyos változásaira a kiskereskedelmi forgalom adataiból és a fogyasztói árak alakulásából lehet következtetni. *Az élelmiszerek kiskereskedelmi eladása is csökkent*, az élelmiszerárak viszont az átlagosnál jóval nagyobb mértékben emelkedtek, így az élelmiszerek aránya a fogyasztásban nem csökkent tovább, hanem kis mértékben emelkedett.

Míndezeknek a piaci kihívásoknak a magyar élelmiszer-feldolgozás nem igazán tud megfelelni. *A magyar élelmiszeripari vállalatok fejlesztési és beruházási hajlandósága, illetve képessége nemzetközi összehasonlításban alacsony*. Az igazán tőkeerős és megfelelő technológiával rendelkező cégek jelentős arányban külföldi befektetők tulajdonában vannak, multinacionális cégek leányvállalataiként működnek. A multinacionális vállalatcsoportokon belül a K+F feladatok a tagok között szétoszthatók. A valóban innovatív új terméket gyakran az anyavállalat fejleszti és gyártja, a leányvállalatok jobb esetben díj ellenében az eljárást veszik át, gyakrabban a készterméket közvetlenül importálja a kereskedelem. A középvállalatok rendszerint tőkeszegények, kutatásra, fejlesztésre kevés forrásuk marad. A termékpaletta gyakran túlságosan széles, a gyártható mennyiség kevés, ami a fejlesztéseket jelentősen drágítja. Egyes szakiskolák felszámolása, a szakképzés és a piac eltávolodásának következményeként szakemberhiány érzékelhető a magyar élelmiszergazdaságban. Tény, hogy a szakképzett munkaerő számára ez a pálya egyelőre nem kínál vonzó jövőt.

Ma már az élelmiszergazdaságban való gondolkodás megköveteli az élelmiszerkereskedelem szerepének hangsúlyos figyelembevételét. *Mezőgazdasági termelők és feldolgozók közös „panasz”, hogy kiszolgáltatott helyzetben vannak a multinacionális élelmiszerláncok agresszív piacpolitikájával szemben*. Ezért a kormányzatnak is folyamatos erőfeszítéseket kell tennie annak érdekében, hogy a jövedelemosztzkodás kiegyensúlyozottabb legyen a termékpályák szereplői közt. A kérdés kezelése nemzetközi szempontból is nagyon nehéz, mert a kereskedelem és a beszállítók viszonya asszimmetrikus kapcsolat. Egy-egy beszállító termelésének akár 30-40%-a sem jelent a kereskedők számára érdemi volument, így a termékek kilistázásával való fenyegetés folyamatos erő- és vevőfőlényt jelent a kereskedő számára.

Az élelmiszeripart érintő negatív hatások közt kell szót ejteni a hátrányos adópolitikai környezetről, a stabilitás hiányáról is. *Magyarország versenyképességi problémái* öt területen különösen kirívóak.⁴ Mindenekelőtt adózási rendszerének a megítélése drámaian rossz. Nemcsak az adók mértéke, hanem az adók, illetve a támogatások versenytorzító hatása is súlyos kritika tárgya. Másfelől a *magas adók a közszolgáltatások gyengébb minőségével párosulnak*: a jogalkalmazásról, az egészségügyről, de mindenképp a szegénység, illetve az esélyegyenlőségek csökkentésére hivatott szociálpolitikáról alkotott vélemények különösen negatívak. Emellett jelentős magyar *versenyképességi hátrányt mutat az oktatás, képzés* legtöbb vizsgált indikátora is.

Hazánkban az összes adó- és járulékbérvétel a GDP arányában 37,1% volt 2006-ban,

magasabb, mint Csehországban (36,9%), Lengyelországban (33,5%) vagy Szlovákiában (29,8%). E mutató terén az OECD 30 tagállama közül Magyarország könyvelhette el a legnagyobb éves növekedést 2007-ben, az összes adó és járulékbefizetés ekkor a GDP 39,3%-ával volt egyenlő az OECD közlése alapján. A fogyasztás és az élömunka adózatása kimagasló nálunk, a nyugat-európai átlagnál is lényegesen magasabb a tényleges adóterhelés ezen a területen.

Az élelmiszerek és a mezőgazdasági inputok *Áfa-terhelése* az OECD-tag EU tagállamok körében *Magyarországon az egyik legmagasabb.* Az APEH adatai szerint a hazai élelmiszergazdaság összesített adó- és járulékbefizetések 17%-a, több mint nettó 48 milliárd forint származott az általános forgalmi adóból 2007-ben. *A mezőgazdasági és az élelmiszeripari termékek esetében az AFA csökkentése hosszabb távon a termelés kifehérítését segítené.*

A munkaerőköltség és az élömunkát terhelő elvonások összesített átlaga az EU-15 és az OECD esetében egyaránt 42,5%, míg az OECD-tag EU-19 esetében 43% volt 2007-ben. Ehhez képest *Magyarországon az összes elvonás 54,4%-ot tett ki,* amellyel az OECD-tag EU-19 között Belgium (55,5%) után a második helyen állunk.

A magas élömunka-költségek illegális vagy fél-illegális foglalkoztatásra ösztönöznek: például számos cég minimálbéren foglalkoztat, a bejelentett keresetet gyakran „borítékkal” egészíti ki. Ez az illegális vagy fél-illegális foglalkoztatás az adóbevételek csökkenéséhez vezet, ami újabb és újabb adóemeléseket kényszerít ki. A közteherviselést méltányosabbá, igazságosabbá kell tenni. Ehhez *az adókulcsok és járulékok csökkentésére, az adó- és járulékfizetői kör szélesítésére lenne szükség.*

A társasági nyereségadó szintje Magyarországon uniós összevetésben viszonylag alacsony, az OECD tagállamainak 3,9%-os átlagához (2006. év) képest azonban kétségtelenül nagyon magas. A közelmúltban a nyereség adóterhe egész Európában, így nálunk is mérséklődött, de 2006-ban Magyarországon – fiskális kényszer miatt – emelkedett. A jelenlegi 20%-os elvonás (16% társasági adó + 4% különadó) önmagában még mindig túkevonzó lenne, de a magas alap után számított 2%-os helyi iparüzési adóval együtt már elviszi a profit 30%-át. Ez túlzott a környező országok adómértékéhez képest, hosszabb távon gyengíti a versenyképességet és elijeszi a tőkét. *Az élelmiszergazdaságban külföldi befektetőkre akkor számíthatunk, ha sikerül adócsökkentést végrehajtani.*

(Megoldások, teendők) Talán legelső helyen kell említeni az *innovációt a fejlesztést.* Napjaink kihívásainak csak egy innovatív vállalat, csak egy innovatív agrárgazdaság képes megfelelni. Az iparágnak a változó világban meg kell találnia a kitörési pontot. Ez csak az innováció eszközeinek segítségével kifejlesztett speciális, magas hozzáadott értékű termékekkel lehetséges, amelyek betörhetnek a piaci résekbe, és amelyekkel jelentősen bővíthető hazánk export hatósugara. Termékváltásra van tehát szükség, de ehhez kapcsolódóan az innováció többi elemét – az új piacokat, technológiákat, hatékonyabb szervezeteket és értékesítési csatornákat – is építeni kell. Az állami szerepvállalást az innováció támogatásában rendkívül gyorsan és érdemi források megteremtésével elő kell segíteni. Szinte ez az egyetlen esélyünk!

Az innováció után közvetlen kell említést tenni a *szakmai képzésről, a korszerű menedzsment követelményeiről.* Kutatások bizonyítják, hogy Magyarországon a vezetői munka intuitív, főként a tapasztalatokra támaszkodik, nem jövőorientált és általában kockázatkerülő. Ennek gyakran a hiányos felkészültség az oka. Az intuitivitással magyarázható, hogy a fejlett piacgazdaságok élenjáró vállalatainál legkorszerűbbnek tartott integráló

működési területek (például logisztika, kontrolling) nálunk kevésbé fontosak. Szemléletet kellene váltani, de ezt sem a hazai oktatás, sem a kutatás nem segíti. A hazai oktatási, képzési rendszer sem szerkezetében, sem tartalmában nem felel meg a korszerű szemléletből adódó követelményeknek. A szerkezeti gondokat az jelenti, hogy míg a felsőoktatás terén – több esetben a szakmai követelményektől elmaradó – túlképzés folyik, addig a közép-szintű és a szakmunkásképzés mennyiségében is elmarad a kívánalmaktól.

A kibontakozásban komoly szerepe lehet a *kölcsönös előnyökön nyugvó együttműködéseknek*. A múltban egyszerűen nem volt együttműködési kényszer, mert a kooperáció hiányából fakadó versenyképességi problémákat elfedték a tűzoltó jellegű állami intézkedések. A folyamatosan változó gazdasági környezetben az integrált termékpálya rendszerek a sikereesebbek. Az integráció olyan kockázatmegosztó és jövedelemfelosztó rendszer, ahol minden szereplő arra fordíthatja minden energiáját, amihez ért, így az egyes tevékenységeket a leghatékonyabb módon képes elvégezni. Mivel az önálló érdekelismerés lassú folyamat, az együttműködést ösztönző szabályozási elemeket célszerű beépíteni a rendszerbe. Fontos szempont, hogy a kedvezmények az átlátható, hosszú távú együttműködés legfontosabb elemeinek pontos leírását tartalmazó megállapodásokra vonatkozzanak.

Kedvező eredményeket hozhatnak az élelmiszerlánc szereplői közötti és a határterületekkel (számítástechnika, folyamatirányítás, automatizálás, logisztika, egészségügyi kutatások, stb.) való együttműködések. A szorosabb kapcsolatokat a szakmai szervezetek között is létre kell hozni, mert a szűkös anyagi és intellektuális forrás tükrében csak közös erővel lehet választ adni a szakmapolitikai kihívásokra (WTO tárgyalások, környezetvédelem, költségvetés, élelmiszer-kiskereskedelmi láncokkal való kapcsolat, állami intézményrendszer formálása, stb).

Az *együttműködések a kereskedelmi láncokkal szemben* is erősítik az élelmiszer-gazdaság tárgyalási pozícióit. Általános tapasztalat, hogy a hazai élelmiszerpiac meghatározó hányadát uraló külföldi láncok a hazai termelők és feldolgozók számára megkülönböztetően hátrányosabb üzletpolitikát folytatnak, mint saját „anyaországukban”. Bár a helyzet megoldásában az állami lehetőségek korlátozottak, a mezőgazdasági kormányzatnak nagy erőfeszítéseket kell tennie annak érdekében, hogy a kereskedelemmel szemben a termelők és a feldolgozók is elfogadható szintű eredményre tegyenek szert.

Nyitott kérdés, hogy a globális válság nyomán a lakossági jövedelmek beszűkülése milyen hatással lesz a hazai *élelmiszerfogyasztás* alakulására. Azt valószínűsítjük, hogy a globális válság nyomán a kereslet évekig az olcsóbb termékek irányába tolódik el. Ez egyrészt kedvez a gyengébb minőségű termékek importjának, a nyugat-európai élelmiszerkészletfeleslegek akciós áron való behozatalának, másrészt felerősíti az illegális kereskedelmet. *A tájékoztatás, a marketing* eszközeivel meg kell ismertetni a fogyasztót a minőségi élelmiszerfogyasztás előnyeivel, a bizonytalan eredetű (olcsó) élelmiszerek fogyasztásának kockázataival, ezzel – a lehetőségek keretein belül – korlátozva a (válság)időszak élelmiszerfogyasztásának minőségi erodálódását.

A magyarországi élelmiszer feldolgozás – a kihívásoknak megfelelni képtelen *vállalkozói struktúrából* is adódó – lejtmenetét célszerű lenne megállítani. Mivel több év tendenciája alapján megállapítható, hogy az élelmiszeriparból kivont multinacionális tőkét képtelen pótolni a hazai befektetői, vállalkozói kör, rövidtávon nem igen mutatkozik más lehetőség az élelmiszeripar megmentésére, mint a külföldi tőke megtartása, esetleg – kevésbé valószínűsíthető – visszacsábítása. Ehhez elsősorban a gazdaságpolitika vonzóvá tételére lenne szükség. *A közép- és hosszú távú kibontakozás az élelmiszer-feldolgozó kis- és középvállalkozások térnyerésétől várható*. A hazai társadalmi körülmények között, az energia-, élel-

miszer-, környezeti- és humánválság miatt felértékelődő vidéken *egyre nagyobb szerepe lehet a helyi, illetve regionális élelmiszerellátásnak*. Így – már középtávon – kialakulhat egy sajátos munkamegosztás a külföldi tőkével működő multinacionális nagy-, és a hazai tulajdonú kis- és középvállalkozások között.

Nem lehet ugyanakkor figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy ma már az élelmiszer-gazdaságban való gondolkodás megköveteli az élelmiszerkereskedelem szerepének hangsúlyos figyelembevételét. Ezért *nincs perspektívájuk a kis- és középzüzemeknek abban az esetben, ha termékeik értékesítését nem támogatják piacra jutást segítő állami, önkormányzati, illetve civil kezdeményezések*. Egy valódi „magyar lánc”⁵ létrehozásának lehetőségét – amelynek megszervezését már a rendszerváltás után meg kellett volna tenni – még mindig nem esélytelen felvetni. Bár az ilyen irányú javaslatokat egyes liberális véleményformálók „piac- illetve versenyellenesnek minősítik, az ilyen kereskedelmi hálózat életre hívása és támogatása a közvélemény-formálás, a marketing eszközeivel, egyéb – megengedhető – támogatásokkal, hatalmas lehetőségeket jelenthet a helyi, a regionális, de akár a kárpát-medencei élelmiszerellátásban, a hazai mezőgazdasági termékek feldolgozásában és értékesítésében.

Már az eddigi felsorolt teendők közt is több esetben felvetődött az *állami szerepvállalás* kérdése. Ennek felemlítésekor nem (csak) az állami forrásokra, a támogatásokra gondolhatunk. Kritikával ugyan, de el kell fogadni, hogy az EU-nak van Közös Agrárpolitikája, de nincs Közös Élelmiszerpolitikája. Az állam működéséből adódóan Magyarország versenyképességi problémái egyes területen különösen kirívóak, így feladataink ezekre koncentrálnak:

- Mindenekelőtt a drámaian rossz *adózási rendszert kell megreformálni*.
- A magas *élőmunka-költségeket csökkenteni* kell, a közteherviselést méltányosabbá, igazságosabbá kell tenni.
- Komolyak a kormányzati feladatok *a jogbiztonság, a jogállami keretek erősítésében*. A hazai törvényalkotás súlyos kritikája, hogy a hatályos jogszabályok (pl. társasági törvény, csődtörvény) képtelenek korlátot állítani a tisztességtelen üzleti magatartásnak. Szélhámosok visznek csődbe élelmiszeripari vállalkozásokat (is), azután újakat alakítanak, ugyanazt a sorsot szánva nekik. Közben zsebüket megtömve kifizetetlen számlákat, elmaradt béreket, adótartozásokat hagynak maguk után. Mindezt folytatólagosan és következmények nélkül tehetik.
- Ugyancsak a jogalkotással függ össze, hogy *az agrárpiaci rendtartásról szóló törvény és a kereskedelmi törvény nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket*, bár több ponton is igyekeztek segíteni az élelmiszeripari beszállítók helyzetén. Így például szabályozták a fizetési határidőket, a beszerzési ár alatti értékesítést, valamint a kiskereskedők piaci erővel történő visszaélését, mely utóbbi különféle, a beszállítókat terhelő „hátsó kondíciókban” nyilvánul meg. Noha e szabályozáshoz kapcsolódva felmerült egy etikai kódex elfogadása is, amely a piaci szereplők önszabályozásán alapulhat, de ez sem nyújthat garanciát a sikerre. Így itt még számosak a teendők.
- Az európai piacok megtartásához és további fejlesztéséhez *elengedhetetlenek a logisztikai fejlesztések*. Ide tartozik a közúti és vasúti teherszállítás ésszerűsítése, modernizálása, valamint a vízi (dunai, esetleg tiszai) útvonalak biztonságos használatának kialakítása. A logisztikai fejlesztések elengedhetetlenek az esetleges új, fejlődő piacok (pl. távol-keleti) piacok megszerzéséhez.

Végeredményben megállapítható, hogy nincs összehangolt, a megváltozott piaci helyzethez igazodó piaci stratégia a magyar élelmiszeripar számára. Ebből adódóan hatékony,

offenzív, de EU-konform, hazai piacstratégia megalkotására mielőbb szükség van. Ennek kiemelt része *kell, hogy legyen egy átfogó élelmiszer-gazdasági és vidékfejlesztési stratégia*, amelyben megnevezendők azok az ágazatok, valamint konkrét termékek, termékcsoportok, amelyekre a jövő tartósan és perspektívikusan alapozható lesz. Emellett meghatározandó, hogy melyik országokat tekintjük távlatilag is fontos piacoknak.

Mindezek a feladatok szükségesek, de nem elégségesek a jövő megalapozásához. *Az ágazat irányításáért felelős tárcának, de még inkább a kormánynak is el kell döntenie, miért vállal felelősséget az élelmiszer-gazdaság területén.* Vagyis megelégszik-e a „Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium” státtusszal, vagy az egész vertikumért tenni akaró „Élelmészeti és Vidékfejlesztési Minisztérium”-má akar-e válni.

JEGYZETEK

- 1 Felvethető, hogy a KAP szemlélete nincs-e el-
lentmondásban a nemzetközi agrárökonómiában
napjainkban már általánosan megkövetelt élelmi-
szer-gazdasági szemlélettel. Míg a mezőgazda-
ságban lezajló folyamatok megítélése már csak
termékpálya-vizsgálatok alapján történhet, és az
élelmiszer feldolgozás, sőt élelmiszer kereskede-
lem hatásvizsgálata megkerülhetetlen, a KAP úgy
kezeli a mezőgazdaságot, mintha az mindezekről
független, önmagában is működőképes nemzet-
gazdasági ágazat lenne.
- 2 Kapronczai István (szerk.) (2009): Tulajdonosi és
szervezeti változások a hazai élelmiszeriparban
Agrárgazdasági Kutató Intézet. Agrárgazdasági
tanulmányok 2. szám. 129 p.
- 3 Ez a probléma nem kizárólag Magyarország
esetében merül fel, ami felveti az Európai Unió
versenyszabályozásának módosítási igényeit is.
- 4 A versenyképességi problémákkal kapcsolatos
megállapítások forrása: Popp J. – Potori N. –
Udovecz G. (Szerk.) (2008), A versenyesélyek
javításának lehetőségei a főbb termékpályákon.
Kézirat. Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest,
156. p.
- 5 A „magyar lánc” létrehozásának igényét Udovecz
Gábor vetette fel 2008-ban a Magyar Tudományos
Akadémián tartott előadásában. E fogalom alatt
természetesen nem a mai formában működő „hazai”
kereskedelmi láncokat értette, ezek jelen-
leg nem sokban különböznek a multinacionális
élelmiszerláncoktól. Megítélése szerint „magyar
lánc” az válhat, aki ténylegesen és deklaráltan
felvállalja a különleges minőségű magyar élelmi-
szerek, a régiók termékeinek helyi értékesítését,
kereskedelemfilozófiájuk ennek megfelelően ke-
rül megfogalmazásra.

A hazai foglalkoztatás és munkanélküliség problémái, külföldi kitekintéssel

(Hazai helyzetkép és az előzmények) A Bajnai-kormány által az országgyűlésnek 2009 szeptember elején benyújtott 2010. évre szóló költségvetés jelentős költségelvonásokat tartalmaz a közigazgatás, az oktatás-, és a kultúrpolitika, a szociális és az egészségpolitika, valamint a gazdaság-, és a környezetpolitika minden területén. Ahogy erre nemcsak az ellenzéki sajtó, hanem – bár mérsékelten – a kormány sajtó is utal, mindez jelentős elbocsátásokat von maga után mind a központi és önkormányzati hatóságoknál, közintézményeknél a köztisztviselők és közalkalmazottak, mind pedig a még többségi állami tulajdonban álló gazdasági társaságok alkalmazottai körében. E prognózisról ugyancsak széles körben szól a tömegmédián kívül a gazdasági és a társadalompolitikai szaksajtó is.¹

A Bajnai-kormánynak ez a politikája azonban egyáltalán nem új keletű. Visszafelé forgatva az eseményeket, egyenes folytatása a Gyurcsány-kormány köztisztviselőket és közalkalmazottakat sújtó leépítésének, elsősorban az egészségügyben, a köz-, valamint a felsőoktatásban, továbbá a tömegközlekedésben és a postánál. Magyar Bálint javaslata – a költségvetési törvény mellékletét képező ún. „salátatörvénybe” foglalva – szűkíteni kívánja az oktatási és a kulturális közintézményeknél a közalkalmazotti jogállást, úgy, hogy csak az intézmény működésével kapcsolatos alapvető tevékenységet folytatók tartozzanak ebbe a körbe. Ez a javaslat megkönnyíti a további elbocsátásokat.²

A folyamat megkezdődött már a Medgyessy-kormány idején, amikor a Magyar Szocialista Párt (MSZP), hogy választási ígéreteihez hű maradjon, kormányra kerülésekor az ország teherbíró képességét meghaladva, irreális mértékben emelte a köztisztviselők és a közalkalmazottak bérét. A már megemelt béreket visszavenni kivitelezhetetlen lépés lett volna. Így nem maradt más hátra, mint hogy a köztisztviselők és a közalkalmazottak körében jelentős létszámleépítéseket hajtsanak végre, így állítva helyre az államháztartási egyensúlyt. Ezért már a Medgyessy-kormány második évében megkezdődtek – a gyermeklétszám csökkenésére hivatkozással – a későbbiekben egyre nagyobb méreteket öltő iskolabezárások és osztálylétszám-bővítések, valamint a kötelező heti óraszámemeléssel kiváltott és azóta is egyre tömegesebb pedagógus-elbocsátások, a vidéki posták valamint a vasúti szárnyvonalak megszüntetésével járó létszámleépítés a postánál és a vasútnál.³

A közalkalmazotti létszám eme, a Medgyessy-kormány idején elkezdődött és folyamatosan bővülő karcsúsítása, a Gyurcsány-kormány idején Molnár Lajos és Horváth Ágnes egészségügyi miniszterek vezénylete alatt végrehajtott kórház-, és kórháziosztály-bezárások, ágyszám-csökkentések, a gyógyító kórházak átalakítása utógondozóvá vagy egynapos sebészetté, ambulánsintézménnyé, az egészségügyben megvalósított létszámleépítésekkel vált teljessé.⁴

A közalkalmazotti létszámleépítés Medgyessy által elindított folyamata tehát azóta is töretlenül tart.⁵ Nem így az általa 2005. október 28-án kiadott, 1106/2003. számú kormányhatározattal radikálisan és jogszerűségében is kétes módon végrehajtott tömeges köztisztviselői felmentések. A szakszervezetekkel történő egyeztetés nélkül, titokban született kormányhatározat számszerűen lebontva meghatározta, hogy a központi és a területi közigazgatási szervek hány köztisztviselőt kötelesek leépíteni. A két egybefüggő munkaszüneti nap (Halottak Napja és Mindenszentek) után az első munkanapon dolgozni

ment köztisztviselők közül a leépítésre ítélteteket egyenként behívták hivataluk humánpolitikai osztályára és a kezükbe nyomták a felmentésüket. Az érintettek előzetes felkészítő tájékoztatása valamint az érdekvédelemmel történő előzetes egyeztetés hiánya miatt a Szakszervezetek Érdekegyeztetési Fóruma (SZÉF) tiltakozását fejezte ki, és mivel a kormánynak ez az eljárása ellentétben áll a köztisztviselői létszámleépítésnek a Ktv.17/A és B §-ába foglalt előírásaival, a munkaügyi miniszter kénytelen volt tárgyalóasztalhoz ülni a SZÉF képviselőjével. A tárgyalás során olyan megállapodás született, mely szerint 62 éven felüli férfi, 54-ik életévét betöltött nő és gyermeket egyedül nevelő köztisztviselő létszámleépítésére csak kivételes esetben kerülhet sor.⁶ Ezt a megállapodást – annak ellenére, hogy a Magyar Közlönyben is megjelent⁷ – a kormány nem tartotta be. A megállapodás hatálya alá tartozó, már elküldött köztisztviselőket nem helyezték vissza állásukba, a hatóságok pedig, mit sem törődve a megállapodásba foglalt védelemmel, a védett körbe tartozó köztisztviselőket is felmentették.

Emiatt a megállapodás megsértésével felmentett köztisztviselők pert indítottak hivatalaikkal szemben. A gyorsan ítélező munkaügyi bíróságok, helyt adva a kereseteknek, első fokon elmarasztalták az alperesi hivatalokat. Közben azonban – nyilván a Kormány nyomására – a Legfelsőbb Bíróság egyik tanácsvezető bírója a munkaügyi bírói értekezleten e keresetek elutasítására hívta fel a munkaügyi bírakat. Arra a jogi abszurdumra hivatkozott, hogy a megállapodás nem köti a Kormányt, mert sem nem jogszabály, sem nem polgárjogi szerződés, csupán jogon kívüli, metajurisztikus „gentleman agreement”. Ennek alapján utasította el az összes ilyen keresetet felülvizsgálati eljárásában a Legfelsőbb Bíróság.

Érdekes módon a miniszterelnöki székben Medgyessyt váltó Gyurcsány Ferenc, ellentétben a közalkalmazotti létszámleépítésekkel – nem folytatta a köztisztviselői létszámleépítésnek ezt a gyakorlatát. Sőt, kormányzása alatt újabb köztisztviselőket vettek fel a felmentettek helyére. Ez viszont arra utal, hogy a kormány számára kevésbé megbízhatóakat kívánták megbízhatóbbakra cserélni.

Ha ez a versenyszférában történt volna meg, akkor az az Európai Törvényszék csoportos létszámleépítésről szóló 98/59 sz. EK. irányelvével összhangban kialakított gyakorlattal teljesen ellentétben állt volna. A gazdasági szférában végrehajtott csoportos létszámleépítés esetén akár csak egyetlen megüresedett állás nem elbocsátott személlyel való betöltése is jogellenes. Az Európai Törvényszék az ilyen lépést a csoportos létszámleépítéssel való visszaélésként kezeli. A régi uniós tagállamok munkaügyi bíróságai is ennek megfelelően járnak el.⁸

Áttérve a versenyszférára, Magyarországon a privatizáció során állami vállalatokat megvásárolt külföldi, főleg multinacionális cégek elsősorban e vállalatok piacának megszerzésére törekedtek és többségükben csak addig működtették a céget, amíg az adókedvezmény fennállott. Sőt, egyes külföldi cégek még ezt sem várták meg, és azonnal leállították a termelést, a gépeket az anyavállalathoz elszállítva, a munkásokat elbocsátva, az üresen maradt gyárpéleteket legfeljebb áruaktárként hasznosították. Nem egy esetben azonban le is bontották az üresen maradt üzemcsarnokokat, nehogy vissza lehessen állítani az üzemeltetést. Ez történt a privatizálás után leállított cukorgyárak többségével. A legtöbb Magyarországon cégvásárlásba fogott külföldi vállalat egy idő után keletebbre költözött, vagy a posztkommunista régióon belüli illetőleg a fejlődő országok valamelyikébe, oda, ahol a magyarországinál olcsóbb munkaerőt talált. A régi tagállamokhoz hasonlóan Magyarország is egyre többen veszítették el állásukat alulfejlett régiókba történt termelés-kihelyezés miatt.⁹ A 2008 őszen kirobbant pénzügyi, majd egyre inkább a reálszférára is áttérjedő miatt egyre több közép-, és kisvállalat is

csődbe vagy csőd közeli helyzetbe került, és ezért kénytelen volt megválni munkavállalóitól.¹⁰

Ugyanakkor ez a válság kihatott az alvállalkozói szférára is. Számos cég azért ment tönkre, mert nem kapta meg az elvégzett munkája után járó díjat. Egyre több fővállalkozó köt úgy szerződést alvállalkozóival, hogy előre tudja, nem fogja kifizetni az elvégzett munkát. A körbetartozások egy részének az oka ez. A fővállalkozók elvégeztetik a munkát az alvállalkozókkal, amikor pedig ez megtörtént, felveszik a megrendelőiktől a vállalkozói díjat, persze, ha a megrendelő hajlandó fizetni, majd gyakran ilyenkor sem hajlandó kifizetni az alvállalkozókat. Ha viszont a fővállalkozót sem fizetik ki, ami szintén gyakori – akkor a fővállalkozó csődjé rántja magával az alvállalkozókat. Az alvállalkozók és a hozzájuk hasonló ún. önfoglalkoztatók tehát mindenképpen kockázatos helyzetben vannak. A módosítás előtti csődtörvény, amely csak az öncsőd bejelentést ismerte, lehetőséget adott a csődbejelentőnek, hogy a fizetéseképtelenség bejelentése előtt „kiürítse” a cégét. Ezzel a fővállalkozónak kedvezett. Emiatt alvállalkozók serege ment tönkre, és megy tönkre ma is. Ezért is vált szükségessé a foglalkoztatás elősegítéséről szóló 1991:IV. törvény (Fgl.t.) 2005. évi módosítása során az álláskeresési járadék bevezetése és a munkanélküli segély klasszikus rendszerének a kiterjesztése tönkrement vállalkozókra.¹¹

Ugyanígy, egyre több kényszervállalkozónak azaz önfoglalkoztatónak mond fel ma a foglalkoztató. Ők szintén növelik a járadékosok valamint a segélyezették számát. Mindebben jelentős mértékben szerepet játszik, hogy a Medgyessy-kormány teljesen el-sorvasztotta az Orbán-kormány által a közép-, és kisvállalkozások támogatása érdekében indított Széchenyi-tervet. Azóta a neoliberais kormányok¹² csak a multinacionális és hazai nagyvállalatokat támogatta. Az uniós támogatások túlnyomó részét is ennek a szférának és csak kisebb mértékben a kis-, és középvállalkozóknak juttatja.¹³ Mindez vonatkozik az agráriumra is, ahol ugyancsak a külföldi és a hazai nagyfarmokhoz jut el a támogatások nagyobb része, nem pedig a családi munkaerőt foglalkoztató kis és közepes méretű gazdaságokhoz.¹⁴ Emiatt jelentős mértékben növekedett és növekszik ma is a jövedelemforrás nélkül maradó vállalkozások, önfoglalkoztatók és munkavállalók serege.

Egyre nagyobb problémát jelent a munkanélküliség 90 %-hoz közelítő aránya a roma társadalomban. Oka a munkaképes roma lakosság iskolázatlansága és szakmai képzettségének majdnem teljes hiánya. Ma már egyre szűkebb körben van szükség segéd- vagy alacsony iskolai végzettséget igénylő betanított munkára. Márpedig a cigány lakosság túlnyomó része iskolai végzettséggel nem vagy csak igen hiányosan rendelkezik. Az a kevés vállalkozó, önfoglalkoztató vagy munkavállaló, aki közülük legális, de általában szerény jövedelemforrással rendelkezik, ki van téve a társadalom előítéletének és a negatív diszkriminációnak a munkahelyén vagy a potenciális megrendelők körében. Ugyanakkor a kisebb vagy nagyobb mértékben „elcigányosodott” vidékeken és községekben jelentős részben roma származású, de nem romákból is álló, vagyonos maffiózók és uzsorakölcsönnel üzérkedő csoportok tartják rettegésben és fosztják ki az anyagilag kiszolgáltatott magyar és cigány lakosságot.¹⁵

Abban, hogy ez a helyzet kialakulhatott, a neoliberais-szocialista kormányzatot súlyos felelősség terheli. A munkaerőpiacról régen kikerült képzetlen cigányság gyermekei hasonló életmódot folytatnak. A szülők szociális segélyből élnek, aminek jelentős része itlra és nyerőgépekre megy. A gyermekeket nem küldik iskolába. Ezen kívül egyre megalapozottabbá válnak azok a gyanúk, hogy sok roma anya a nagyobb összegű szociális segély reményében erőszakos külső behatásokat végezve szándékosan károsítja magzatát, így előidézve születendő gyermekének testi vagy szellemi rokkantságát.¹⁶

Alkalmazni lehetne a monoki megoldást: a rászoruló családok kocsmában és nyerőgépeken elkölthető segélypénzek helyett étel- és ruhavásárlási utalványt kapnak, amit a község kifejezetten e célra kijelölt boltjában lehet levásárolni. A neoliberais szocialista kormányzat azonban illegálisnak tartja és mindent megtesz e módszer lejárására.¹⁷ Mindmáig azt is jogellenesnek kiáltja ki, hogy több települési önkormányzat azoknál a családoknál, amelyek gyermekeik iskolába járatását gátolják, csak az élet fenntartásához feltétlenül szükséges összegre csökkentené a segélyt.¹⁸

Tudomásul kell venni és úgy tűnik, a jelenlegi vezető ellenzéki párt (FIDESZ-MPP.) kulcspolitikusai megértették, hogy a magyar társadalomban belső népvándorlás zajlik, és ezért a magyar társadalom távlati jövője jelentősen függ attól, hogy mennyire sikerül a roma lakosságot a társadalom egészének szellemi, műveltségi és szakmai képzettségi színvonalához közelíteni. Éppen ezért az eddig is folytatott és jelenleg is folytatódó pedagógus-elbocsátások helyett éppen emelni kellene a pedagógusok számát, hogy kis létszámú osztályokkal, vagyis kiscsoportos foglalkoztatással sikeres legyen a felzárkóztatás.¹⁹

Problematisz a jelenlegi foglalkoztatáspolitiká is. A 2005-ben hatályba lépett német Hartz-reform mintájára Magyarország is jelentősen módosította a foglalkoztatás elősegítéséről szóló törvényt (Fgl.t). Csakhogy, míg a német reform a munkaerő-közvetítést végző munkaügyi hivatal szervezetét olyan, vállalkozásként működő csoportok összefoglaló keretévé alakította át, ahol a vállalkozó egységek, shopcentrumok közvetlen kapcsolatba léphetnek a tartományi határokon is átnyúló más munkaügyi hivatalok (Arbeitsamt) shopcentrumaival, segítve ezzel a munkanélküliek elhelyezkedését. A shopcentrumok illetve azok tagjai minden egyes sikeres elhelyezkedésért jutalmat kapnak a munkaügyi hivaltól. A shopcentrumok tagjai annak a munkaügyi hivatalnak a tisztviselői, amelynek keretében a shop-centrum működik.²⁰ A több mint fél évtizedes tapasztalatok azt mutatják, hogy e reformmal a német állami és ingyenes²¹ munkaerő-közvetítés hatékonyabbá vált.²²

A magyar munkaügyi hivatalok átszervezése terén ezzel szemben 2005-ben és 2007-ben csak annyi történt, hogy megyei szintről regionális szintre szervezték át a munkaügyi hivatalokat, a megyei hivatalokat pedig kirendeltséggé minősítették vissza.²³ Ezt az „átszervezést” a második Gyurcsány-kormány az „Európa-konform” régiós rendszerhez történő igazodás szükségességével indokolta. Ezzel szemben Németországban a Hartz-reform bevezetése után is érintetlenül maradt a régi szervezeti felállás. Ez azt jelenti, hogy szövetségi szinten Bundesarbeitsamt, tartományi szinten Landesarbeitsamt, a mi megyei szintünknek megfelelő kerületi szinten Bezirksarbeitsamt működik. Ez utóbbi kirendeltségei a korábbi járásaink, illetve a mai kistérségeinknek megfelelő Kreisek központjaiban és a Kreisstadtokban működnek. Németországban ennél fogva alsó szinten közvetlen kapcsolat áll fenn a lakossággal. Mindez a munkaerő-közvetítés hazai rendszerére egyáltalán nem jellemző. Sőt, a hivatalok regionális szintre vitele egyenesen alkotmányellenes, mivel Magyarország területi beosztása az alkotmány értelmében a megyerendszeren nyugszik.

Ellentétben a német Hartz-reform vállalkozási alapra helyezett munkaerő-közvetítési újításával, a magyar „reform” 2005-ben abban nyilvánult meg, hogy a munkanélküli segélyt a Hartz-reformhoz hasonlóan a „Sozialhilfe” szintjére vitte le, bevezetve az álláskeresési járadék intézményét. Ennek során az álláskeresési járadék lett a tulajdonképpeni munkanélküli segély, a munkanélküli segély pedig a szociális segéllyel került majdnem egy szintre. A módosítás egyoldalúvá tette az álláskeresési járadék folyósításával összefüggő és a korábbi munkanélküli segéllyel kapcsolatos kétoldalú együttműködési kötelezettséget. Korábban az együttműködés azt jelentette, hogy a munkaügyi hivatal és a munkanélkülivé vált személy együttműködött az álláskeresésben, és ha a hivatal talált megfelelő állást,

azt a munkanélküli segélyben részesülő köteles volt elfogadni. Ezt a gyakorlatot a német foglalkoztatáspolitikai előírások a Hartz-reform után is alkalmazzák. Ezen a téren tehát változás nem történt.

Ezzel szemben a magyar Fgl.t. 2005-ös módosításával bevezetett álláskeresői kötelezettség azt jelenti, hogy a munkanélkülivé vált személy a hivatalnál történő jelentkezésekor kap egy űrlapot. Ezzel köteles állást keresni, és mindenhol, ahol kísérletezett, igazolást kell kérnie az űrlapon. A hivatal nem is vesz részt az álláskeresőben, hanem csak ellenőrzi, a munka nélküli személy időszakos megjelenési kötelezettsége útján, hogy valóban mindent megtett az állásszerzés érdekében.²⁴ A gyakorlatban ez úgy néz ki, hogy azok a munkanélküliek, akik a feketegazdaságból szerzik jövedelmüket, de az álláskeresői segélyre is igényt tartanak, igazolást kérnek különböző munkahelyeken, hogy náluk jártak, és állást kerestek. Egyúttal azonban megnyugtatják e munkáltatókat illetve foglalkoztatókat, hogy álláskeresői szándékuk nem komoly csak formális.²⁵ Ez a „magyar reform” semennyire sem viszi előre a foglalkoztatás javításának ügyét, hanem éppen ellenkezőleg: a visszaélések melegágya.

A magyar jog egyedül azt vette át a Hartz-reformból, de azt is csak részben, hogy az, aki idősebb (52 év feletti) munkavállalót alkalmaz, a pályakezdő fiatalokhoz hasonlóan az általánosanál magasabb munkabér-, és/vagy társadalombiztosítási hozzájárulás-átvállalásában részesül.²⁶ Azt az idősebb munkavállalók alkalmazását ösztönző megoldást, mely szerint a határozott időre szóló munkaviszony leteltét követően nem alakul át határozatlan időtartamúvá, hanem csak annyival hosszabbodik meg, amennyire eredetileg megkötötték, már nem vette át.²⁷ A Hartz-reformnak az az újnak számító megoldását sem vette át a magyar jog, melynek értelmében minden gazdasági okból történő munkáltatói felmondás esetében ki kell kérni az üzemi tanács véleményét, akkor is ha nem csoportos létszámleépítésről van szó (Massenentlassung)²⁸

Ha már a csoportos létszámleépítésnél tartunk, érdemes ennek az intézménynek mind a magyar szabályozásával, mind pedig az irányelvi módosulásaival, valamint e módosulásokhoz történő tagállami viszonyal foglalkozni. Az Európai Unió jogelődét képező gazdasági közösség 75/129. sz. irányelve két szabadon választható kritériumot állított fel a csoportos létszámleépítésre a tagállamoknak, ami ha fennáll, a munkáltató köteles bejelenteni a leépítési szándékát a munkaügyi hivatalnak és a munkavállalók érdekképviseleti szervének (üzemi tanács, üzemi szakszervezet, ezek hiányában a munkakollektíva által megválasztott tárgyaló testület). Az utóbbival köteles tárgyalást is lefolytatni.

A tárgyalás időtartama főszabály szerint 30 nap, mely további 30 nappal, azaz 60 napra meghosszabbítható, de 15 napra le is rövidíthető. A felmondásokat a munkáltató csak e tárgyalás lefolytatását követően, annak eredménye alapján küldheti ki. Az egyes tagállamok által választható kritériumok egyike az, hogy egy hónapon belül az üzemben dolgozók létszámától függően hány munkavállalótól kíván megválni a munkáltató. Az eredeti irányelv értelmében a létszámleépítés már akkor is csoportosnak számított, ha 10 és 20 közötti munkavállalót foglalkoztató üzemből a munkáltató 5 főt kívánt elküldeni.²⁹ Az új irányelvi rendelkezés értelmében a csoportos létszám-leépítési védelem csak a 20 és 100 fő közötti munkavállalói létszámot foglalkoztató üzemből történő 10 fő elküldésekor kezdődik.³⁰ Az irányelveket általában egy az egyben másoló magyar Munka törvénykönyve ezt a megoldást követi, azóta, amióta kivette ezt az intézményt a Fgl.t.-ből. Hasonló a szabályozás a többi új tagállam esetében is.³¹ A régi tagállamok egy részénél azonban más a helyzet- A francia szabályozás az új szigorító irányelv meghozatala után sem változtatott az eredeti megoldásán,³² a németeknél pedig csak

azokra az új munkavállalókra terjesztették ki a kedvezőtlenebb új feltételt, akik 2005 után léptek be munkahelyükre.³³

A kettő közül választható másik kritérium szerint akkor áll fenn a csoportos létszámleépítés, ha a munkáltató három hónap alatt 20 vagy annál több főt kíván elbocsátani. Ez a kritérium a munkavállalók számára előnyösebb, mint az előbbi. Itt ugyanis jóval kisebb a manipulálási lehetőség, mert a leépítésre szánt munkavállalókat nehezebben lehet a csoportos létszámleépítés elkerülése érdekében egyik hónapról a másikra áthelyezni. Nem véletlen ezért, hogy e másodikként választható megoldást csak az Egyesült Királyság és Hollandia választotta.³⁴ Hollandia esetében a munkavállalók számára ez igen kedvező, tekintettel arra, hogy a többi régi kontinentális uniós tagállamhoz hasonlóan szociális terv felállítása mellett és szociális igazolhatóság alapján lehet csak a munkavállalókat elbocsátani, de az elbocsátást megelőzően mindent meg kell tenni az elbocsátandók számának csökkentése érdekében. A létszám-leépítés szociális terv felállítása és szociális igazolhatóság mellett történő lebonyolítását a német és a francia jog törvénybe foglalva írja elő.³⁵ Ezzel szemben a 3 hónapon belül 20 személy elküldéséhez kötött kritériumnak a munkavállalókra kedvező hatását az Egyesült Királyság esetében nagy mértékben rontja az un. „senioritási” rendszer, mely szerint a csoportos létszámleépítést a lehető leggyorsabban, mindenféle szociális terv és igazolhatóság megkövetelése nélkül kell lebonyolítani. Ennek értelmében azoknak kell előbb távozniuk, akik később kerültek a céghez.³⁶ Ez a rendszer az USA-ból került át Európába és ezt igyekszik a kontinentális Európában is elterjeszteni a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank.³⁷

Ez a tendencia érvényesül a csoportos létszámleépítések hazai gyakorlatában is. Jóllehet az Mt. 94/B. §-a nem írja elő, hogy a munkáltató szociális terv felállítása mellett köteles a létszámleépítés kérdésében dönteni, azonban e szakasz (3).-ik és (5).-ik bekezdése előírja, hogy a tárgyalások során arra kell törekednie, hogy minél kevesebb munkavállalónak kelljen felmondania. Ennek ellenére ma már Magyarországon is egyre gyakrabban alkalmazzák a senioritási elvet, az USA-ban kialakult munkahely-keresési tanácsadással, az „outplacement”-tel összekapcsolva.³⁸ A csoportos létszámleépítés magyar gyakorlata tehát, annak ellenére, hogy az Mt. a csoportos létszámleépítés negatív hatásainak elkerülésére irányuló megoldások megkeresését és lehetőség szerinti alkalmazását (előnyügdíj, rövidített munkaidő bevezetése, átképzésre küldés, stb.) írja elő, egyre kevésbé jár el e kritériumok szerint. Sőt, a senioritás elvének az alkalmazásával járó gyorsított eljárásra maga az Mt. előbb említett 94/B. §-ának (81).-ik bekezdése ad lehetőséget, mégpedig azzal, hogy ellentétben az irányelv főszabályként érvényesülő 30 napos és meghosszabbítható és csak kivételesen 15 napra lerövidíthető tárgyalási idejével szemben egyértelműen 15 napot jelöl meg a konzultációra. A tárgyalási időszakot a kontinentális jogrendszerekhez tartozó egyetlen régi és uniós tagállam sem rövidíti le a magyar szabályozáshoz hasonló mértékben. A magyarhoz hasonló rendelkezés az Egyesült Királyságban sem található, bár a gyakorlat a magyar szabályozással megegyezik.³⁹

Általános szabály és meggyökeresedett gyakorlat a nyugat-európai államok munkajogában, hogy mentesül a végkielégítés fizetése alól az a csoportos létszámleépítést alkalmazó munkáltató, aki az elbocsátandó munkavállalójának más munkáltatónál állást szerez. Ezenkívül az is általános előírás, hogy ha a létszámleépítés oka megszűnik, és ha a munkáltató újból bővíteni tudja a foglalkoztatotti létszámot, akkor elsősorban a csoportos létszámleépítéssel elküldött munkavállalóit köteles visszavenni, ha ők erre igényt tartanak. Ezt a román Mt. kifejezetten ki is mondja.⁴⁰ A magyar Mt.-ben ilyen előírás nem található, de nincs tudomásunk olyan gyakorlatról sem, mely szerint a tömeges leépítést végző mun-

káltató a leépített elhelyezéséről gondoskodott volna. Több nyugat-európai állam munkajoga – mint pl. Hollandiáé⁴¹ – kifejezetten tiltja a megüresedett állások illetve munkakörök betöltése helyett azok felosztását a megmaradt munkatársak között azért, hogy az adott munkakörhöz járó bért közöttük felosszák. Ilyen tilalmat a magyar jog sohasem ismert. Sőt, ez a gyakorlat, a korábbi Jugoszláviához hasonlóan, általánossá vált már a régi, szocialista időszakban is. Ezen a téren tehát a szemlélet nem sokat változott. Magyarországon ma is általános, hogy így igyekeznek fizetést emelni nemcsak a versenyszférában, hanem a közszolgáltatásban is. Általános jelleggel terjedt el a fizetésemelésnek ez a módja a titói Jugoszlávia öngazgatási, társult munkaszervezeti rendszerében.⁴² A mintegy szövetkezeti szintű társult munkaszervezeteknél, ha valaki a munkakollektívától eltávozott, nem vettek fel új tagot, hanem a munkakörét és a munkabérét maguk között osztották fel. Mivel mind az öngazgatásként megszervezett közigazgatás, mind pedig a gazdaság egésze társult munkaszervezetek hálózataként működött,⁴³ a munkakör és a bér felosztásának ez a módja közrejátszott Jugoszláviában a munkanélküliség jelentős növekedéséhez. Ez tanulságul szolgálhatna a magyar foglalkoztatáspolitikára számára, amely ma sem tiltja a megüresedett munkakörök és bérek felosztását a többi munkatárs között.

Végezetül az is figyelemre méltó, hogy a fejlett nyugat-európai államok közszolgáltatási joga, a már említett közszolgálati státuszbiztonság szabálya következtében, egyáltalán nem ismeri a csoportos létszámleépítés intézményét. Ennél fogva az a magyar gyakorlat, amely a szociálliberális politika folyamatos költségvetési megszorításai okán évről évre közalkalmazottak és köztisztviselők tömegét építi le, a nyugat-európai államokban teljesen elképzelhetetlen.

(A jelenlegi gazdasági válság hatása a létszámleépítésekre, itthon és külföldön) Magyarországon 2008 őszétől kezdve a Gyurcsány-kormány a közintézmény-karcsúsítások és a leépítések szükségességét az USA-ból kiindult ingatlan-hitelezési válság magyarországi begyűrűződésének megelőzését célzó intézkedésként magyarázta. Ugyanez volt a magyarázat az állam és az önkormányzati tulajdonban álló, gazdasági társaságként működő közüzemek (vasút, posta, helyközi és helyi közforgalmú közlekedési vállalatok) takarékosági célú átszervezésének és az ezeken a területeken végrehajtott csoportos létszámleépítésnek is. Ugyanakkor mindezt nem sokkal megelőzően, 2007 őszén hirtelen vált hitelképtelenné és dőlt be a Zalahús és a szegedi Herz Szalámigyár, amelyek annak az évnak a nyarán még jól prosperáltak. Lényegében ugyanaz történt velük, mint 2005-ben a Hajdu BÉT-tel. Mind a három céget olyan holdingként működő portfóliókba kényszerítették, amelyek vagyonának jelentős részét külföldi off shore cégekben helyezték el, a belső hiányt pedig a csődbe juttatott cégek vagyonának elvonásával fedezték.⁴⁴ Miután így e cégeket mesterségesen hitelképtelenné tették, a számlájukat kezelő bank azonnal leállította kifizetéseik folyósítását és zárolta számláikat. Ennek következtében beszállítók, azaz gazdák tömegei veszítették el bevételüket és mentek tönkre, a cégek alkalmazottait pedig csoportos létszámleépítéssel bocsátották el.⁴⁵ Minthogy e vállalatok bedőlése egyik napról a másikra történt, mind a beszállítók mind az alkalmazottak körében komoly gazdasági és szociális krízis következett be. Mind a beszállítók, mind a volt foglalkoztatottak jelentős hitelt vettek fel telekvételre, házipítésre vagy lakásvásárlásra a prosperálás időszakában, nagyrészt devizában. Többségük jövedelemforrásuk illetve munkahelyük megszűnése miatt, az egyoldalú banki kamatemelések miatt, nem tudta törleszteni adósságának részleteit. Ezért igen sokuk ingatlanát elárverezték.⁴⁶

Csak közbevetőleg indokolt megjegyezni, hogy az akkor Gyurcsány vezette magyar

kormány népszerűsítette a főleg svájci alapú hitelfelvételt. Ennélfogva az ellenzék és a banki adósok érdekvédelmi szervezete jogosan vetik fel az állam felelősségét abban, hogy berángatta az állampolgárok tömegét a deviza alapú hitelekbe. A külföldi tulajdonban álló bankokkal azzal indokolták az egyoldalú kamat-, és törlesztőrészlet-emelést, hogy a Magyar Nemzeti Bank magasán tartotta a jegybanki alapkamatot.⁴⁷

Ez valóban így is volt egészen 2009 szeptemberéig. A monetáris tanács azóta tett bizonyos lépéseket a jegybanki alapkamat csökkentése irányában. Figyelembe véve azt, hogy azok a vezető pénzügyi szakigazgatási és nemzeti banki szakemberek, akik mindig is hangsúlyosan figyelemmel voltak a külföldi bankok érdekeire, a hitelfeltételekkel kapcsolatos félretájékoztatásukkal olyan ráutaló magatartást követtek el a hitelfelvevők sérelmére, amelyekért a még jelenleg hatályos Ptk 6. §-a alapján kárterítési felelősséggel tartoznak. Végső soron pedig az államnak kellene felelnie ezekért a károkért, már csak azért is, mert engedte a külföldi bankfiókoknak, hogy eltérjenek a fogyasztói hitelre vonatkozó uniós irányelv alkalmazásától. Emiatt nemcsak a munka nélkül maradtak és a tönk szélére jutott vállalkozók váltak képtelenné a bankok által egyoldalúan megnövelt adósságaik törlesztésére, hanem olyanok is, akik munkaviszonyban álltak vagy vállalkozásukból szerényen meg tudtak élni. Azzal viszont, hogy a bankok elárverezték tartozásuk miatt a fejük felől a lakásukat vagy házigazdaságukat, hajléktalanná váltak. Ezzel viszont elveszítették munkahelyüket is és a bizalomvesztés következtében tönkrement a vállalkozásuk is.

Gyurcsány miniszterelnökségének második ciklusától, azaz 2006-tól kezdve rohamosan terjedt az atipikus foglalkoztatás, így a határozott időre szóló munkaszerződés, az önfoglalkoztatás, a távmunka és a munkaerő-kölcsönzés. A teljes munkaidőre és a határozatlan időtartamra, ún. „tipikus munkaviszonyra” szóló munkaszerződést nemcsak azért szorítják ki egyre erőteljesebb mértékben az atipikus foglalkoztatás itt említett formái, mert így mentesülni tud a foglalkoztató az őt terhelő társadalombiztosítási hozzájárulás, a túlmunkapótlék és a munkavállalókat megillető szabadság fizetésének a kötelezettsége alól, valamint irodahelység-bérleti díjat és munkabért tud megtakarítani, hanem azért is, mert ilyen módon könnyebben szabadulhat meg rövidebb felmondási idővel és végkielégítés-fizetési kötelezettség nélkül az általa foglalkoztatott személytől vagy személyektől.

Ennélfogva az utóbbi években a részben külföldi, részben komprador magyar tőkések tulajdonában álló vállalatok a nyugat-európában egyre divatosabbá vált távmunkát is alkalmazzák, amelyet korábban a vállalati titokvédelem okán munkaviszonyként, most viszont egyre inkább olyan tartós vállalkozási vagy megbízási jogviszonyként kötnek meg, amelyben kikötik, hogy a távmunkás vállalkozó más cégnek hasonló tevékenységet nem végezhet. Azt pedig, hogy ez ne minősülhessen önfoglalkoztatási jogviszonynak, ahol a 86/613. sz. EGK. ir. elv alapján a munkaviszonyra vonatkozó előírásokat kell alkalmazni a munkaviszony megszüntetése során is, az önfoglalkoztatókat arra kötelezik, hogy családtagjaik bevonásával hozzanak létre *de jure* létező, *de facto* azonban nem létező fantom közkereseti vagy betéti társaságot. Ezt a gyakorlatot külföldön, az Európai Unió legtöbb tagállamában, így hazánkban is egyre szélesebb körben alkalmazzák.⁴⁸

Ugyanez a helyzet a munkaerő-kölcsönzésnél is. Magyarországon a multinacionális, valamint a hazai magántulajdonú nagyvállalatok alkalmazottainak 70-75 %-a kölcsönmunkaerő.⁴⁹ Hasonló a helyzet Németországban is, ahol 2006-ban a Deutsche Bank csoportos létszámleépítéssel középvezetői szintig bezárólag elküldte alkalmazottait, az „outplacement” keretében megtanácsolva, hogy melyik munkaerő-kölcsönző céghez forduljanak, ahonnan kölcsönmunka-szerződéssel mint kölcsönmunkaerő kisebb bérért ismét visszakérültek a Deutsche Bankhoz. Az így megtakarított bértömeget a felső vezetők saját bérük megeme-

lésére használták, maguk között osztották szét.⁵⁰ Az Unió több tagállamában – beleértve Magyarországot is – a nagyvállalatok azt a gyakorlatot alkalmazzák, hogy cégük valamely bizalmas munkatársát munkaerő-kölcsönző cég alapítása céljából ellátják tőkével és oda ajánlják a leépített alkalmazottaikat, akiket a Deutsche Bankhoz hasonlóan olcsóbb bérért kölcsön-munkaerőként vesznek vissza.⁵¹

Hogy ezt a gyakorlatot ne lehessen tovább folytatni, a magyar Mt.-be a 2005. évi módosításakor bekerült az ilyen „fű alatti” szerződések érvénytelenségének a szabálya.⁵² Mivel azonban ezek titokban köttetnek meg, senki sem tudja felfedni azokat. Ezért e rendelkezés teljesen hatástalan. Hatásos akkor lenne, ha maga az egész elbocsátási és kölcsönzéses viszárszrendelési aktusra mondaná ki az Mt. az érvénytelenséget és a rendes munkaviszonyba történő visszahelyezési kötelezettséget, mivel az ilyen ügyletsorozat valóban látványos.⁵³

Az ilyen és hasonló felmondások az 1990-es évektől kezdve a globalizáció hatására egyre gyakoribbá váltak, mind a nyugat-európai, mind pedig a kelet-európai régióban. Az Unió régi tagállamaiban azonban főleg a Kereskedelmi Világszervezeten, a Nemzetközi Valutaalapon és a Világbankon, valamint a G-8-ak és 20-ak szervezetén keresztül egyre erősödő anglo-amerikai nyomás ellenére a szociális piacgazdaság tradicionális rendszerét nehéz lett volna egyik napról a másikra lebontani. Ezért ebben a térségben kettős gazdasági rendszer érvényesült a pénzügyi válság időszakáig. Folyamatosan terebélyesedő neokonzervatív-neoliberális modell, globális szupranacionális vállalatokkal és pénzintézetekkel, valamint egy stagnáló illetve lassan visszafejlődő kis-, és közép-vállalkozások, lakossági takarékpénztárakkal és kisbankokkal.

Ez utóbbi szektor visszaszorulása az előbbi javára fokozatos, bár az utóbbi évtizedben felgyorsult. Erre utal az is, hogy a korábbi munkajogi irányelveket a munkáltatók előnyére és a munkavállalók, foglalkoztatottak hátrányára változtatták meg.⁵⁴ Ennek ellenére ezeket a kontinentális Európa uniós tagállamai vagy nem, vagy csak korlátozottan ültették át nemzeti jogrendszerükbe.⁵⁵

Más a helyzet a közép-kelet-európai régióban, ahol a rendszerváltást követően a globálkapitalizmus amerikai, transzatlanti és német orientációjú rajnai vonulata egyaránt meg szállta e régiót és csak a kezdeti időszakban adott teret a szociálliberális gazdasági irányvonal érvényesülésének.⁵⁶ Ez utóbbi kiszorulása egyértelművé vált, amikor a német orientációjú rajnai kapitalizmust képviselő Deutsche Bank elnöke, Alfred Herrhausen 1989-ben minden valószínűség szerint a transzatlanti tőkés körök közreműködésével elkövetett merénylet áldozata lett. A Deutsche Bank azóta erőteljesen ennek az irányvonalnak az érdekeltségi körébe tartozik.⁵⁷ A marginálisabb szerepet betöltő francia-holland-olasz-görög-spanyol és távol-keleti működő tőke befektetői hasonlóan közelítettek a foglalkoztatás kérdéséhez, mint az angolszász és a német vonal. Mindegyik már az 1990-es években, azaz megjelenésekor keményen fellépett a jogszerű szakszervezeti szervezkedésekkel szemben és az ilyenekben részt vevőket, valamint a szakszervezeti vezetőket igyekeztek távol tartani a munkahelyektől. A munkáltatói felmondáson kívül igen gyakran magas összegű végkielégítéssel vagy közös megegyezéssel bírták rá a szakszervezeti vezetőket a távozásra.⁵⁸ Ez annyiban változott, hogy ma már a beosztott munkavállalókkal szemben is alkalmazzák a közös megegyezéssel való munkaviszony-megszüntetést olyan fenyegetéssel, amelynek hatására a munkavállalók jobbnak látják hogy végkielégítési járandóságaikról is lemondva, minél előbb elhagyhassák volt munkahelyüket.

Aztán, ahogy 2008 szeptemberében az USA ingatlanbefektetési hitelekkel igen kockázatos módon foglalkozó bankja, a Lehman Brothers fizetéseképtelenné vált, az USA, az Egyesült Királyság, a Német Szövetségi Köztársaság és Franciaország hatalmas pénzüsszegeket pum-

pált a kulcsfontosságú pénzügyi intézetekbe és ipari (főleg autógyártó) cégekbe, hogy bedőlésüket megátolva talpra állítsa őket, és lefékezze az elindult tömeges létszámleépítést. Ezek az államok ezáltal valamilyen formában mintegy résztulajdonosává váltak e cégeknek. Ilyen módon úgy tűnt, hogy megdőlt a gazdaságba be nem avatkozó, csak rendfenntartó szerepre lokalizálódó karcosú állam elmélete, és ismét előtérbe kerül a gazdaságot szociális szempontok szerint befolyásoló állami szerepvállalás. Barack Obama, Angela Merkel és Nicolas Sarkozy a gazdaságba történő erős állami beavatkozás, a gazdasági és a pénzügyi szférában a felső vezetői fizetések korlátozása, valamint foglalkoztatás-megtartást és bővítést célzó gazdaságpolitika mellett szállnak síkra. Ez egyértelmű szakítást jelent a globalizmus eddigi neoliberális politikájával, és legalább részben visszatérést ahhoz a szociális piacgazdasághoz, amelyet Keynes javaslata alapján az USA-ban Rooseveltnél vezetett be, és amelyet a második világháború után a német Ludwig Erhard tökéletesített a nyugat-európai országok számára.⁵⁹ A jelek azt mutatják, hogy amint a pénzügyi és a stratégiai fontosságú szektoroknak dobott állami mentőövvel helyreállni látszik a pénzügyi és a gazdasági stabilitás, a bankok és a multinacionális cégek ott akarják folytatni, ahol a válság előtt abbahagyták. Mindent megtesznek azért, hogy visszafizessék az államnak a kapott pénzügyi segítyt, és ezáltal szabadulhassanak a kisegítés-kor megszabott korlátozó feltételek alól.⁶⁰

A bankok újból kezdenek belevágni azokba a kockázatos ügyletekbe, amelyekkel a válságot elindították. A bankok – bár most óvatosabban – folytatják ingatlanhitelezési tevékenységüket, a zálogfedezetet azonban az eddigieknél is jobban leértékelik. Az élelmiszer kereskedelem lenyomja a felvásárlási árakat, akárcsak a válság elindulása előtt. Az árut pedig irreálisan magas áron értékesíti a fogyasztóknak. Mindehhez az Európai Unió kvóta-, és támogatási politikája is asszisztál, aminek eredményeképpen 2009 szeptemberében összeurópai tiltakozás bontakozott ki a tejtermelők körében.⁶¹

A magyar agrárpolitika hezitál a tejtermelők európai kiterjedésű demonstrációjához való csatlakozás kérdésében.⁶² De ugyanígy bizonytalanul lép fel a lakossági hitelek terheit egyoldalúan növelő hitelintézetekkel szemben is.⁶³ Ezenkívül a kormány az egyoldalú kamat-, és törlesztőrészlet-emelési tilalom, valamint adósmoratórium elrendelése helyett tárgyalásos úton ilyen tartalmú magatartási kódex elfogadására törekedett. A kódexet végül is csak a magyar része írta alá,⁶⁴ de addig is a hiteltartozások túlnyomó részét az adósok ingatlanainak elárverezésével behajtotta.

Mindez közvetlenül befolyásolja a munkanélküliség és a foglalkoztatás alakulását. A kormányzat az *Út a munkához* című programmal próbálja visszavezetni a munkaerőpiacról már végleg kikerültnek tűnő, a rendszeres munkavégzésről a hosszú munkanélküliség alatt leszokott munkanélkülieket visszavezetni a munkaerőpiacra. A probléma ezzel a projekttel az, hogy csak szűk munkahely-kínálatot nyújt, és ez is elsősorban az alacsonyabb képzettséget igénylő munkahelyekre szorítkozik.⁶⁵ Jó lenne ezt az étlapot magasabb képzettségi fokot igénylő munkahelyekkel, képzéssel egybekötve kiegészíteni.

Ezenkívül fokozni kellene a munkaügyi hivatalok munkaerő-közvetítési tevékenységének intenzitását. Ez a Fgl.t. aktív és passzív eszközrendszerének bővítését, reformját igényelné. Mindezt azért szükséges így kihangsúlyozni, mert nemcsak hazánkban, hanem a európai és tengeren túli országokban – így az USA-ban is – a válság enyhülése ellenére a nagyvállalati szektor, megelégedkezve az állami mentőövről, nem akarja elfogadni sem a vezető alkalmazotti fizetések plafonhoz kötését, sem pedig a 2008 őszétől tömegesen elbocsátott munkavállalók visszahelyezését. A tervük ugyanis az, hogy az így megtakarított bértömeget a tisztségviselők, a vezetők és a megmaradt munkavállalók bérének további emelésére használják fel.

(Lehetséges jogi eszközök) Mint már jeleztük, a kezdeti pánik után a globális pénzügyi és gazdasági szektor visszatérni szándékozik a válság előtti „üzletmenethez”. A pénzügyi és gazdasági irányítók ismét az állami beavatkozás ellen érvelnek. A Bretton Woods-i pénzforgalmi rendszer visszaállítása, a felmondásvédelem, valamint a foglalkoztatás-elősegítés ismét kezd feledésbe merülni. A munkajogi és a gazdaságpolitikai szabályozás eszközeivel azonban számos lehetőséget kíván ezen a téren: jó megoldások léteznek a szomszédos Ausztriában, de sok az átvehető elem a német Hartz-reformban is.

Ami a Hartz-reformot illeti, feltétlenül át kellene venni a munkaügyi központokon belüli eredményességi díjazást és az ott kialakított belső vállalkozási egységrendszert. Ez lehetne személyi és kiscsoporti vállalkozás egyaránt. Közhivatalnoki státuszt fix besorolással csak azok kapnának, akik az intézmény belső működését, ügyintézését, valamint ügyvitelét látják el. E körbe elsősorban azok tartoznak, akik meghozzák a foglalkoztatási ügyekkel kapcsolatos közigazgatási határozatokat, és intézkednek az aktív és passzív támogatások odaítéléséről vagy alkalmazásáról. Ugyanakkor azokat, akik, akik kizárólag a munkaerő-közvetítési tevékenységet látják el, célszerű lenne tartós vállalkozási vagy megbízási jogviszonyban alkalmazni. Ha pedig erre önfoglalkoztatási jogviszonyban kerülne sor, akkor a minimálbér fix megállapítása mellett a további díjazást az eredményes elhelyezések alapján kellene megállapítani. Ugyanígy volna helyes eljárni akkor is, ha a munkaügyi központ alkalmazottja látja el ezt a tevékenységet többletfeladatként.

A másik, amit a Hartz-reformból át kellene venni, hogy minden gazdasági okból történő felmondásnál – akkor is, ha csoportos létszámleépítésről van szó – a munkáltató köteles legyen meghallgatni az üzemi tanácsot, vagy, ennek hiányában, az üzemben képviselői joggal rendelkező szakszervezete(ke)t.⁶⁶

Ami a csoportos létszámleépítést illeti, a munkavállalói-üzemi képvisellel folytatott tárgyalás időtartamát a magyar Mt-ben is főszabályként 30 napban kellene megállapítani, ami, ha túl bonyolult problémáról van szó, 60 napra meghosszabbítható lenne. Csak kivételes esetben lehetne lerövidíteni 15 napra, akkor, ha a feleknek sikerült gyorsan megfelelő megoldást találni. Helyes lenne az Mt. ide vonatkozó szabályait a német és a francia csoportos létszámleépítés intézményének figyelembevételével azzal is kiegészíteni, hogy annál a létszámnál, amelynél nem kerülhető el a csoportos létszámleépítés, a kiválasztást elsősorban egy szociális terv felállításával és szociális szempontok figyelembe vétele alapján kelljen végrehajtani és csak másodsorban és csak e csoporton belül lehessen figyelembe venni a szenioritási elvet.

A csoportos létszámleépítéssel kapcsolatban szólni kell még a munkaerő-kölcsönzésről is. Törvényi tiltással kellene elejét venni eme jogintézmény kiszervezési célokra történő felhasználásának. Ennek érdekében ki kellene mondani az Mt.-ben, hogy minden olyan munkáltatói csoportos felmondás semmis, amelynél a munkavállalók munkakölcsönzés útján visszakerülnek ahhoz a céghez, ahonnan leépítették őket. Ezzel együtt ki kellene mondani azt is, hogy a munkaerő-kölcsönző cég a munkabért akkor is köteles legalább a minimálbér szintjén kifizetni, ha a kölcsönmunkaerőt átmenetileg nem kölcsönözték ki.. Elegendő védelmet jelent a kölcsönző cégnek az Mt. 193/J. § (3).-ik bekezdésének c.) pontja, melynek értelmében a kölcsönző cég a kölcsön-munkavállaló munkaviszonyát 15 napos határidővel megszüntetheti, ha 30 napon belül nem sikerül őt kikölcsönöznie.

További problémát jelent, hogy ha a munkáltató gazdasági okból akár rendes felmondással, akár csoportos létszámleépítéssel szünteti meg olyan munkavállalónak a munkaviszonyát, aki előnyugdíjra vagy rendes nyugdíjra jogosultságot szerzett, akkor ez utóbbi az Mt. 95 § (2). bekezdése alapján csak a munkáltató beleegyezésével, vele megegyezve tart-

hat igényt végkielégítésre. A közalkalmazotti és a köztisztviselői jogviszonyból nyugdíjba vonulónak pedig a közintézményi munkáltató nem is jogosult végkielégítést adni.⁶⁷ Ezzel szemben a nyugat-európai országok közül több – így pl. Olaszország – törvényi úton vagy ágazati kollektív szerződéssel biztosítja a végkielégítést az olyan nyugdíjba menő számára, aki hosszabb időt töltött annál a munkáltatónál, akitől nyugdíjba vonul.⁶⁸ Németországban is a kialakult gyakorlat értelmében a munkáltatók a több éven át a náluk szolgálatot teljesített munkavállalók részére végkielégítést (Abfindung) biztosítanak, hűséges szolgálatuk jutalmaként. Érdemes külön kiemelni az osztrák megoldást, ahol 2003-tól kezdve törvényi előírás alapján minden munkáltató az éves fizetés meghatározott %-át köteles a Raiffeisen Takarékpénztárba befizetni, és ha a munkavállaló munkahelyet vált, akkor minden egyes új munkáltató ugyanígy jár el. A munkavállaló, de a hivatalnok is, nyugdíjba menetelekor az összes szolgálati éve alatt ily módon összegyűlt összeget kapja meg végkielégítés gyanánt, amit azonban a munkáltatók ki is szoktak még egészíteni.⁶⁹ Mi megelégednénk azzal, ha a magyar jog a jelenlegi szolgálati idők fennállása esetén kötelezővé tenné a nyugdíjba menetelekor végkielégítés-fizetést a magánmunkaviszony és a közszolgálati viszony esetében egyaránt.

Közismert az is, hogy nagyon sok munkáltató visszaél a próbaidő-kikötéssel. A kisebb cégek próbaidővel történő felvétel esetén gyakran eleve nem fizetnek bért és/vagy a próbaidő leteltével vagy még azt megelőzően azzal küldik el a próbaidővel felvett munkavállalójukat, hogy munkájukat nem megfelelően végezték, és erre hivatkozással megtagadják a bért fizetést. Az így károsultak vagy azért nem élnek a jogorvoslati lehetőséggel, mert megfenyegetik őket vagy kilátástalannak érzik annak sikerét, az eredményes bizonyítás lefolytatásának kis esélye miatt. A fizetés nélküli próbaidőt a multik igen gyakran „gyakorlati foglalkoztatással” is egybekötött „ingyenes” tanfolyamnak álcázzák, azzal, hogy közülük a legjobban megfelelteket alkalmazni fogják.⁷⁰ Az ilyen visszaélések lehetőség szerinti minimalizálása érdekében a próbaidőnek a munkáltató részéről történő idő előtti felmondását munkaügyi bíróság előtt vitatható indoklási kötelezettségéhez, valamint a lengyel joghoz hasonlóan néhány napos felmondási időhöz kellene kötni.⁷¹

Figyelemmel arra, hogy a nyugat-európai országokban a közszolgálat a fizetések jogszabályi behatárolásának ellentételezéseként státuszbiztonságot kap, ami azt jelenti, hogy közalkalmazottat és köztisztviselőt elküldeni csak fegyelmi eljárás lefolytatása mellett lehet, indokolt, hogy ezen az alapon nálunk is a felmentést az alkalmatlanság vagy az áthelyezés megtagadásának esetére lehessen korlátozni. Átszervezési szükségesség miatti munkaviszony-megszüntetés esetén minimálbért fizetés melletti rendelkezési állományba helyezés lenne a tisztességes megoldás. Ezzel együtt a csoportos létszámleépítés intézményét száműzni kellene a közszolgálatból. Egyetlen nyugat-európai állam sem alkalmazza ezt az intézményt a közszolgálat területén.⁷²

Ezenkívül, minden olyan esetben, amikor a munkáltató, illetve a foglalkoztató meg kívánja szüntetni a munkavállaló jogviszonyát, elő kellene írni, hogy – az alkalmi munkavégzés kivételével – az üzemi tanács, illetve a közalkalmazotti/köztisztviselői tanács állásfoglalását kelljen kikérni a felmondás kiküldése előtt.

Végezetül a foglalkoztatáspolitikai aktív eszközeinek alkalmazásánál a képzést a vállalkozóvá nevelés esetében is ingyenessé kellene tenni, a nyugat-európai államokhoz hasonlóan⁷³, és az átképzést össze kellene kötni a munkanélkülivé vált személy részére fizetett gyakorlati foglalkoztatással. Ugyanígy a közhasznú munkavégzést és az *Út a munkához* projektet is ingyenes képzéssel, továbbképzéssel kellene összekapcsolni. Ezen kívül pedig támogatni kellene az önkormányzatokat abban, hogy a szociális segélyt a közhasznú mun-

kavégzésben való részvételhez, valamint gyermekeik iskoláztatásához köthessék azzal, hogy enélkül az alapellátáshoz szükséges természetbeni juttatások igénybevételénél többre nem lennének jogosultak.⁷⁴

Nálunk is alkalmazni kellene a nyugat-európai országokban és az USA-ban is jól bevált neokorporatív megállapodásokat a munkahelyteremtésben. Ez azt jelenti, hogy az állam és az érdekelt önkormányzat, valamint a szociális partnerek (munkáltató és munkavállalói érdekvédelmi szervezetek) és a munkahelyeket létesítő beruházó között kötéendő megállapodás alapján közösen viselnék a beruházás költségeit, amihez még hozzá jöhetne a munkaügyi központ által nyújtandó ama támogatás, amit a Fgl. t. a 300 munkahelyet elérő beruházásokra biztosít. Ennek figyelembe vételével kellene privatizáció esetére is előírni a vevő cég számára a reorganizálási kötelezettséggel egybekötött munkahely-megőrzési illetve munkahely-bővítési kötelezettséget, miként ezt az NDK-s vállalatok értékesítésénél a Treuhand is tette.⁷⁵

JEGYZETEK

- 1 L. a Magyar Hírlap, a Magyar Nemzet, a Népszabadság, a Gazdaság, a Heti Válasz és a HVG e kérdéskörrel ismételten visszatérő írásait 2004-től kezdve
- 2 Munkaügyi Kalendárium 2004-től a 2007 év végi megszűnéséig negyedévenként megjelent számaiban dokumentált eseménynaptár alapján.
- 3 Uo.
- 4 Orvosok Lapja, (A Magyar Orvosi Kamara szakfolyóirata) 2007-2009. évf. és az 1. sz. jegyzetben megjelölt sajtóorgánumok közleményei
- 5 Uo.
- 6 A SZÉF és a Minisztérium közötti „Megállapodás” 3., 4., 7., 8., és 15. pontjai
- 7 Magyar Közlöny, 2005. nov. 14.
- 8 Prugberger Tamás: A köztisztviselői létszám-leépítési perekben hozott bírósági ítéletek problematikussá vonásai. Magyar Jog, 2005/6. sz. 334-336. o.
- 9 L. az 1. és a 2. sz. jegyzetet
- 10 Uo.
- 11 L. a 2005:CXXIV. tv. el módosított 1991.IV. tv. (Fogl. t.) 28-30. és 44-46. §§-ait
- 12 Medgyessy 2002. máj.-2005. szept.; Gyuresány 2005. szept.-2006. máj. (először), 2006. máj.-2006. ápr.(másodsor); Bajnai 2008. áprilistól.
- 13 L. a Magyar Nemzet és a Magyar Hírlap gazdasági rovatának ilyen tárgyú folyamatosan és rendszeresen közölt tényfeltáró cikkeit.
- 14 L. Magyar Hírlap, Magyar Nemzetgazdaság rovatának az uniós támogatásokról szóló kritikai elemzése, valamint Prugberger, A mezőgazdasági termékfelvásárlások margójára, Polgári Szemle, 2008/4. sz. 6-14. o.; Uő.: A mezőgazdaság által igényelt speciális polgári jogi normák bevitele az új Ptk.-ba. In: Publicationes Universitatis Miskolciensis Sectio Jur. et Pol. Tomus XXIII/2. Uni Press, Miskolc, 2002. 549-523. o.
- 15 A Hír TV. „Célpont” és „Vetítő” című adásai, valamint a Miskolci Egyetem BTK. szociológia hallgatóinak teregyakorlatán észlelt megállapítások.
- 16 Edelény polgármesterének vihart kiváltott nyilatkozata, l. HVG. 2009/41. sz. 98. o.; Megerősíti állítását Moldova György: Érik a vihar. Riport Miskolcra, Urbis Kiadó, Bp. 2009.
- 17 A szociális kártya és kijelölt boltokban való kötelező vásárlás terve 2008. őszén vetődött fel. A kisebbségi ombudsman és a kormány ellenezte. Több észak- és kelet-magyarországi települési önkormányzat azonban támogatja a tervet, és a monoki testület 2009. okt. 20-án meg is szavazta a bevezetését. Magyar Hírlap, 2009. okt. 21. sz. 2. o.
- 18 A nemzetiségi és a kisebbségvédelmi ombudsman, valamint az MSZP eme – megítélesem szerint helyes – intézkedést diszkriminatívnak és kirekesztőnek tartja.
- 19 Prugberger: Sok?, Kevés?, Egyetemek és főiskolák Magyarországon Polgári Szemle, 2007/7-8. sz. 47-48. o.; Uő.: A kisvállalkozások és a munkavállalók érdekei-kontra privatizációs tervek. Polgári Szemle, 2009/1. sz. 77-78. o.
- 20 Schafer, Holger: Das Hartz-Konzept. Arbeitsmarktsreform ohne Biss. Deutsche Industrieverlag. 4. Köln, 18-21. o.; Prugberger, A 2005. évi német munkajogreform az AGENDA 2010-el és hasznosíthatóságának kérdése a magyar jogban. Jogtud. Közlöny, 2006/5. sz. 161-162. o.; Hartz I. Gesetz
- 21 1969. jún. 25. tv. a munkatámogatásról (Arbeitsunterstützungsgesetz, Gesetzsblatt 25.06. 1969.)
- 22 Információ Prof. em. Mustó Istvántól, a Berlini

- Műszaki Egyetem ny. és a Debreceni Egyetem magántanárától
- 23 Magyarország középszintű területi beosztása az alkotmány és az Önkormányzati törvény (1990: LXV. t.) értelmében a megye. A Gyurcsány-kormány a 297/2006 (XII.23.) Korm. sz. rendelettel „belenyúlva” az Önkormányzati t. 18. §-ába, alkotmánysértő módon iktatta ki a közigazgatási felügyeletből a megyei közigazgatási hivatalokat és ugyanígy a megyei munkaügyi központokat, és állította fel a regionális közigazgatási hivatalokat, valamint a regionális munkaügyi központokat. Ezt az alkotmánysértést az Alkotmánybíróság a 90/2007 (XI.14.) AB. sz. határozatával megállapította. A kormány 2008 augusztusig köteles lett volna megszüntetni, erre azonban mindmáig nem került sor.
- 24 A 2005:CLV. törvénnyel módosított Fogl.t. 28. §-a.
- 25 Álláskeresőktől, cégtulajdonosoktól illetve cégvezetőktől kapott inf.
- 26 Schafer, 31-32. o.; Hartz Ges. IV
- 27 Schafer, 16-17. o.; Prugberger, 21. jegyzetben hiv. mű, 165-166. o.
- 28 Schafer, uo.
- 29 A 75/129. sz. EGK. sz. ir. elv eredetileg megfogalmazott kritériuma
- 30 A 98/59. sz. EK. sz. ir. elv módosította az első alternatív kritériumot, elejtve az 5 fős létszámleépítést a 10 és 20 fő közötti munkavállalói létszámhoz kötött tüzemmel együtt.
- 31 L. a 24. sz. jegyzet.
- 32 Terin-Soccol/Welber: *Arbeitsrecht in Frankreich*, 3.2.1-2. és 33. pontok, In: Hensler/Braun (Hrsg.): *Arbeitsrecht in Europa*, 2. Aufl. Verlag Otto Schmidt, Köln, 2007. 378. és 393. o.; Birk, Rolf: *Die Massenentlassung nach europaischem und nationalem Recht*. In: *Ünnepi tanulmányok, III. kötet*, Novotni Kiadó, Miskolc, 1997. 31-32. o.
- 33 Zahert, Ulrich: *Legitimation arbeitsrechtlicher Regelung aus historischer Grund und aktueller Sicht. Recht der Arbeit*, 1/2004. 7. o.
- 34 Hart/Taggart: *Arbeitsrecht in Grossbritannien*, 72-73., Giesen: *Arbeitsrecht in Niederland*, 3. 8. In: Hensler/Braun, 542543. (GB.) 854-855. o. (NL.); Birk, 32-33. o.
- 35 Birk: 28-32. o.
- 36 Birk: 32-33. o.
- 37 Prof. Marley Weiss (University of Maryland, USA), Előadás a Debreceni Egyetemen 1998. máj. 9.; Belgrádon keresztül érkezett ilyen nyomás. L. Prugberger: *A Boszniai Szerb Köztársaság új Munka Törvénykönyvének előkészületei*. Magyar Jog, 2001/12. s. 50 o.
- 38 Lánchíd Rádió „Reggeli híriárát” adása, 2009. okt. 1.
- 39 Birk: 33. o.
- 40 Kokoly Zsolt: *A csoportos létszámleépítés a román munkajogban*. Magyar Jog, 2006/12. sz. 762. o.
- 41 Jura Europae (Droit du travail-Arbeitsrecht) Verlag C. H. Beck, München-Edition Juris Technique Chasseurs, Paris, II. 60. 10-30, 42-45.
- 42 Trócsányi László: *A munkaviszony a legújabb jogfejlődésben*, Állam és Jogtudomány, 1978/2. sz. 109-131. o.
- 43 Roggemann, Henry: *Die Selbstverwaltungssystem in Jugoslawien.*, Revja, 1969.
- 44 L. Pintér Balázs: Magyar Hírlap, 2009. ápr. 9. és Torkos Matild, Magyar Nemzet, 2009. ápr. 8. és 9. számaiban megjelent írását a Hajdú BÉT és beszállítónak a sorsáról, továbbá: Kelemen Zoltán: *A Herz szalámigyár bukása*, HVG, 29/22. sz. 53-59. o.
- 45 Uo., továbbá: Egy híjján hús, Hetek Archivum: Hajdú BÉT, Délhús, Pich, Herz, Pápai Hústüzem és a Zalahús megvásárlása és csödbe vitele, www.hetek.hu/uzlet200505egyijhian -hus; a Zalabaromfi sorsáról lásd: *Egy húspár előélete*, Magyar Nemzet, 2009. febr. 23.
- 46 Uo.
- 47 Magyar Hírlap, 2009. szept. 9.
- 48 A munkaügyi bíróságok elé kerülő ügyekből az tűnik ki, hogy ilyen gyakorlatot főleg a biztosító társaságok folytatnak.
- 49 A Friedrich Ebert Stiftung és a Munkaügyi Kapcsolatok Társasága által a munkaerő-kölcsönzésről 2006. december 12-én rendezett konferencián elhangzott szakszervezeti vezetői vélemények saját cégük foglalkoztatottainak megbeszéléséről.
- 50 Információ Walter Wendt-Kleibertől, az Institut für Kirche und Gesellschaft der Evangelischen Kirche von Westfalen (Iserlohn) tud. munkatársától a „Globalisierung oder Gerechtlichkeit – Politische Herausforderung der Gegenwart” c. Budapest 2007 júniusában a Friedrich Stiftung által rendezett konferencián. Hivatkozta: Prugberger, Munkáltatói biztonság a globalizációban. Valóság, 2008/2. sz. 47. o.
- 51 Az 48. jegyzetben hivatkozott konferencián elhangzott szakszervezeti vezetői nyilatkozatok.
- 52 A 2005:CLIV. tv. 20.§-ával egészült ki a az Mt. 33/G. §-a a (7)-ik bekezdéssel.
- 53 Prugberger: *Munkajogi normatív értékek és a neoliberális globalizálódó gazdaság*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2008, 278-279. o.
- 54 Prugberger: *Az európai uniós munkajogi szabályozás módosításának és kiegészítésének kihatása a munkavállalók szociálisérdekeire*, Európai Jog, 2009/4. sz. 20-27. o.
- 55 Ez vonatkozik különösen Franciaországra, Németországra, Hollandiára, Belgiumra, és a skandináv államokra. L. Hensler/Braun, 31. jegyzetben hivatkozott hely.
- 56 Pokol Béla: *Globális uralmi rend*, I. kötet 173-174. o. és II. kötet, 110-111. o. Kairosz Kiadó, Bp. 2005 és 2008.
- 57 Pokol: uo.
- 58 Prugberger/Sebehelyi: *A magyar munkajog ver-*

- gődése az európai uniós normák és a liberálkapitalizmus igényei között. Jogtud. Közöny, 1996/12. sz. 510-515. o.
- 59 Pokol, I. kötet 95. o.
- 60 Egy évvel a gazdasági válság kirobbanása után, Népszabadság, 2009. szept. 23.
- 61 Forrongnak az Unió tejtermelői. Magyar Hírlap, 2009 szept 22.
- 62 A Magyar Hírlap 2009 szeptember végi és októberi számaiban többször tudósított arról, hogy az uniós tagországok tejtermelőinek érdekképviseleti szervezetei demonstrációra készülnek, illetve demonstrálnak Brüsszelben, amivel kapcsolatosan a magyar Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Minisztérium kivárára intette a gazdákat
- 63 Elszabadultak a bankok. Egy évtizede nem tartják be saját etikai kódexüket, a Bankszövetség tehetetlen. Magyar Nemzet, 2009, szept. 14.; Bankuralom, Magyar Hírlap, 2009. júl. 16.; Gyenge törvény után kódex, Népszabadság, 2009, júl. 18.
- 64 A bankok háromnegyede, több közülük vonakodva írta alá az etikai kódexet (A FIDESZ szerint csak törvényekkel lehetne kordában tartani a pénzintézeteket). Magyar Hírlap, 2009. szept. 12. (Ide kapcsolódva megjegyezzük, hogy szept. 12-ig a bankoknak csak egyharmada írta alá a kódexet. Egyúttal lehet élni a gyanúperrel, hogy a bankok tartani fogják-e egyáltalán magukat az aláírásukhoz, mivel saját kódexüket sem tartották és tartják be. Ugyancsak Magyar Hírlap közlése.
- 65 Magyar Hírlap, szeptember 14.
- 66 L. a 32. jegyzetet
- 67 Mt. 95. § (2). bek.; Ktv. 19. § (8.) bekezdés, b. pont
- 68 Radoccia, Arbeitsrecht in Italien.3.2-3.3. In: Henssler/Braun, 691. o.
- 69 Prof. Dr. Beatrix Karl-tól, az Osztrák Munkavállalók Szövetségének főtítkárától kapott információ a Pécsi Tudományegyetem Munkajogi Tanszéke által 2009 okt. 5-én az uniós irányelvek nemzeti jogi átültetéséről rendezett osztrák-magyar munkajogi konferencián
- 70 A próbaidős foglalkoztatás kikerülésének e módját alkalmazta az 1990-es években Magyarországon a Burger King, és a Mc Donald gyorséttermi lánc üzletei megnyitásakor, valamint a holland biztosító társaságok, az információ az ilyen tanfolyami résztvevőktől származik.
- 71 Szubert, Witold: Betrachtung über Modelle der Arbeitsrechte aus polnischer Sicht, Osteuroparecht, 1991/1. sz., Kodex Pracy
- 72 Peine/Heinlein: Beamtenrecht, 2. Aufl. C.F. Müller Verlag, Heidelberg, 1999. IV. Kappitel (Beamtenstatusschutz) 111-118. o.; Reissner: Das neue Lehr- und Übungsbuch Arbeitsrechts, Manzsche Verlag, Wien, 2003. 11. 1. 1-7. és 10. 3-3. pontok, 18. és 387. o.; Heerma van Voss: Indeiling Nederlands Sozialrecht, Boom Juristische Uitgewers. Den Haag 2003. 2. 4. (Ambtenaren), 41-42.
- 73 Prugberger: Foglalkoztatáspolitikai és munkanélküli ellátás az EK-ban. Európa Fórum, 1992/4 sz. Az ott közölt eredeti források a Jura Europae-n alapulnak.
- 74 Monok önkormányzati testületének 2009 okt 20-i határozata bevezette a „szociális kártyával” történő vásárlás intézményét. Magyar Hírlap, 2009. okt. 21.
- 75 Galgóczy Béla: Pillanatkép a német privatizációról, elképzelések a Treuhand jövőjéről, Gazdaság és Társadalom, 1993/5.

Államjogi reformok aktualitása

Hazánk a régi, félf feudális alkotmányát a többi európai példát követve 1948-ban átalakította és az angolhoz hasonló, a legdemokratikusabbnak tekinthető parlamentáris rendszert fogadtuk el, amelyhez az elmúlt évszázadok élet-halál küzdelmeinek hasonlósága vezetett és amely 1949-ig közmegelegedésre meg is maradt. Az angol történelmi alkotmányhoz hasonló, történelmi szabadságunkat biztosító történelmi alkotmányunk helyett 1949-ben erőszakkal, akaratumk ellenére, ránk kényszerítették a más kultúrájú népek számára kiagyalt tanács típusú alkotmányt, amely azonban nálunk sem vált be.

A korábbi történelmi alkotmány „nem csupán egy „charta”, amely ki van szolgáltatva a véletlenek veszélyének, hanem egy nép Bibliája, amely történelmének alapelveit rögzíti, azt, hogy az országot parlamentárisan kell vezetni.¹

Erről 1989-ben tudomást sem vettek, hanem helyette írott alkotmányt hoztak a nép megkérdezése nélkül, amelyet állandóan módosítani kell. Ez az írott alkotmány annyival értéktelenebb, hogy benne taxatív felsorolás van és ebből a felsorolásból könnyen kimaradhat valami, mint esetünkben az államfő parlament feloszlatai joga, amelynek kimaradása nemzeti tragédiát idézett elő, annak ellenére, hogy a parlament feloszlataására nem kerülhetett sor, jóllehet az országgyűlés megszűnt a nép közhangulatának a kifejezője lenni.²

A történelmi alkotmány tehát sokkal elasztikusabb, gyakorlatilag alkalmasabb, szélesebb mozgásteret biztosít, mert a változásokkal lépést tart. Mindenképpen felvetődik a kérdés, hogy mivel nem egy törvénnyel hozták létre, ilyen úton egyáltalán meg lehet-e szüntetni?

Az alkotmány legfőbb feladata a nemzeti akarat megvalósítása. Az alkotmányos állam életében az állami akarat legfontosabb megjelenési formája: a törvény, illetve a törvények meghozatalára rendelt szerv: a törvényhozó testület. Ahhoz azonban, hogy az állampolgárok valóságos akarata megnyilvánulhasson, a leginkább célravezető kormányzati rendszert kell kiépíteni. Ennek megtalálása az államélet egyik legfelelősségteljesebb döntését jelenti és az államvezetés művészetének feladatai közé tartozik, minthogy az állami akarat nem az államot alkotó egyének többségének az akarata, hanem attól eltérő, önálló akarat, amelynek mindig a nemzet felemelkedését kell szolgálnia. Bibó István a demokrácia fogalmán keresztül olyan politikai rendszert tart kívánatosnak, „amelyben a nép, vagyis az átlagemberek összessége abban a helyzetben van, hogy vezetőit meg tudja válogatni, ellen tudja őrizni és ha kell, el tudja kergetni.”³ Nyilvánvaló, hogy ezeket a célokat csak alkalmas alkotmánnyal lehet megvalósítani, a jelenlegi toldozott-foldozott erre aligha alkalmas.

A köztársasági elnök jogkörének kibővítése a parlament feloszlatai jogának a biztosításával egyik legkézenfekvőbb lehetőség volna az alkotmány hiányosságainak a pótlására. A környező államok szinte mindegyike biztosította ezt a jogot az államfő számára. Nálunk a kormány hatalmának „betonozásához” a bizalom hiánya, az a félelem vezetett, amely számolt azzal, hogy a köztársasági elnök ezzel a jogával esetleg vissza fog élni. Sajnos az alkotmányozáskor nem érvényesült az a francia mondás, hogy „gouverner c'est prévoir” – kormányozni annyit tesz, mint előre látni. Az igazi államférfiaknak, a törvényhozásnak távlatokban kell gondolkoznia, azzal is számolnia kell, hogyha a kormány ellenzékkbe kerül, semmiféle lehetősége sem lesz a kormány időelőtti eltávolításának a kezdeményezésére.

Szabó József volt szegedi jogászprofesszor a rendszerváltáskor az Angliában évszázadokon keresztül kialakult és legjobbnak tekinthető kormányzati rendszert tartotta köve-

tendő mintának, nem a németet, amely egyébként összeegyeztethetetlen a parlamentáris rendszerrel az alkotmánybíróság megalkotása miatt. Angliában a történeti alkotmány legfőbb jellemzője a jog mindenek felett való uralma: a Rule of Law, amely nem rekeszti ki a polgárok többségét az ország ügyeibe történő beleszólástól.⁴

Hogy mennyire jövőbelátóan fakadt ki Szabó Józsefből a fohász az alkotmányozáskor, azt az események hamarosan igazolták: „Isten óvja meg szegény hazánkat! Ne engedje, hogy oly régen várt felszabadulásunk idején éppen saját tájékozatlan fiai semmisítsék meg végleg történelmünk ezeréves küzdelmei során megalkotott csodálatos szabad alkotmányából mindazt, amit a majd másfél évszázadon ránk kényszerített megszállás sem tudott végérvényesen semmivé tenni.”⁵

A parlamentáris rendszerrel össze nem illően állították fel az alkotmánybíróságot, amely sem Angliában, sem az USA-ban nincs, minthogy egy jogállamban sem lehet két egymással vetélkedő törvényhozó szerv, mert az alkotmánybíróság is végső soron ilyennek tekinthető.⁶ A jogi természetű viták eldöntésére a Közigazgatási Bíróság, vagy akár egy rendes bíróság is alkalmas. Az alkotmánybíróságot ugyanis nem a nép, hanem a parlament választja. A parlament viszont bíróság alá nem vethető, mert a szuverén államhatalom megtestesítője. Ehhez járul még az is, hogy az alkotmánybíróvá választandó személyek általában pártokhoz kötődnek s emiatt megválasztásuk sokszor nehézségekbe ütközik és pártatlanságuk is sokszor vitatható. Az alkotmánybíró választások gyakori sikertelensége az alkotmánybíróság működését is sokszor veszélyezteti. Az ország nehéz gazdasági helyzetében költséges működése pedig aligha vitatható.

A törvényhozásnál fennálló kétharmados törvényhozási kényszer 1945 óta áll fenn a fontosabb törvényeknél: az un. „alkotmányerejű törvényeknél”. Azért kellett az alkotmánybíróságnak az alkotmányt értelmezni, mert 1945-ben, amikor az írott alkotmányt fogadták el, ilyen többséggel szavazták meg az alkotmányt. Erre nyilvánvalóan semmi szükség nem volt, hisz a múltban is egyszerű többséggel fogadtak el fontos törvényeket, mint pl. a választójogi törvényt. Joggal állapította meg Dicey angol jogtudós már 1915-ben, hogy „nincsen különbség alkotmányi és köztörvények között, vagyis a nem alapvető, nem alkotmányi törvények között.”⁷ Ez a megkülönböztetés, amely a bizalmatlanság terméke, feleslegesen bonyolítja a törvénykezési eljárást, annál is inkább, mert a kormányzó pártoknak csak ritkán van ilyen mértékű többsége. A református egyház ma is egyszerű többséggel fogadja el törvényeit.

Az egykamarás országgyűlés megoldását általában a forradalmak idézik elő.⁸ Az egykamarás rendszer többnyire csak a jelennel számol; az önámítás él benne, „hogy gyorsan és nagyszerűen dolgozik”. Azért, hogy a jelenben eredményt érhessen el, könnyen feláldozza a jövőbeli sikert és gyakran elhamarkodottan alkot törvényt.

Szinte meggyökeresedett a magyar politikai gondolkozásban – ellentétben hagyományainkkal – hogy az egykamarás országgyűlés a demokrácia legfejlettebb formáját jelenti.⁹ Ezzel szemben már Montesquieu is szükségesnek tartotta, hogy a gazdaságon, méltóságon és születésen alapuló arisztokratikus kisebbség külön képviselést nyerjen, nehogy a szabadság reájuk nézve szolgasággá váljék.¹⁰ Ebben a képviselvényben keresi a szükséges gátat a démosz vállalkozásaival szemben és a mérséklő regulátor szerepét a népképviselőt során felmerült viták esetén. A gyakorlati élet szempontjai azt kívánják, hogy minél megfogdoltabb, minél értékesebb elemek jussanak szóhoz a törvényhozásban.

A kétkamarás országgyűlés mellett számos érv szól: így a szellemi kiválóságok bevonása, az életkori tapasztalattal rendelkezők, általában a minőséget képviselő elemek felhasználása. A társadalom különböző csoportjai, így az egyházak vezetői, a nemzetiségek

képvisellete sincs biztosítva az egykamarás országgyűlésben. A felsőház megrostálhatja az alsóház által elhamarkodottan hozott törvényeket és ezzel megakadályozhatja joghatályossá válásukat. Az alsóház pártjai távolról sem képviselik mindig a nemzet igazi érdekeit, könnyen ideológiáivá válnak, mivel a második kamara más metszetben jeleníti meg a politikai viszonyokat, sor kerülhet korrekcióra az általuk hozott jogszabállyal.¹¹ Végeredményben ez az a bázis, amelyet Cicero lát a szenátusban, amikor azt mondja, hogy a szenátus az állam esze.¹²

Concha Győző a törvényhozás két részre válását nem célszerűségi szempontból tartja helyesnek, hanem csak a társadalom szervezetéből kifolyólag, „amely különböző rendek egésze és egészséges állapot mellett méltányos kompromisszuma.”¹³

Igaza van Zsedényi Bélának, amikor azt írja, hogy „súlyos és fontos követelmény, melyről sohasem szabad megfeledkezni, hogy az állam kormányzásában és a nemzet képviselésében mindazon elemeknek intenzív és törvényes részvételi joguk legyen, melyek a tényleges hatalom birtokában a közvélemény és a nemzeti szellem kialakulására amúgy is döntő befolyást gyakorolnak.”¹⁴

Herczeg Ferenc szerint a felsőháznak kétféle előnye van: az egyik, hogy a pártélet nem tud fejlődni, a felsőházi tag tehát nem a pártot, hanem a nemzetet érzi maga felett, másrészt a tagok kivétel nélkül beérkezett emberek, politikájukat tehát nem irányítják a személyi érvényesülés szempontjai.

Az 1926-ban a főrendiház jogutódjaként működését folytató felsőház mintegy 260 tagból állt, amelyből 150 fő választás útján nyerte el mandátumát. A választottak zömét a törvényhatóságok által választott 76 felsőházi tag alkotta. A régi felsőház többségét alkotó birtokos főnemesek 38 felsőházi tagot választottak. A harmadik kategóriát az intézmények és szervezetek (érdekképviseltek) által választott mintegy 40 tag alkotta. Ezek között vannak a Magyar Tudományos Akadémia, Nemzeti Bank, az egyetemek, főiskolák, a különböző kamarák választottai. A régi főrendiházból megmaradtak a Habsburg ház Magyarországon lakó nagykorú férfitagjai, hivatali és méltóság jogcímén a legmagasabb világi és egyházi méltóságok és hivatalok képviselői, mintegy 33 fő, végül az államfő által kinevezett 40 fő. Az új felsőház jogköre a főrendi házéhoz viszonyítva szűkebb volt.

Szükséges lenne a választási törvényt megújítani és a hangsúlyt az egyéni kerületekben megválasztandó képviselőjelöltekre tenni. Különös gonddal kellene megvizsgálni a jelölteket erkölcsi szempontból, mert ennek hiánya a mostani törvénykezési periódusban erősen megmutatkozott. Horváth Barna, a kitűnő jogszociológus, a demokráciát azért nem tartotta valódi néphatalomnak, mert csak a rosszul informált választók uralmát jelentette számára, olyan emberekét, akik rendszerint nem is tudják, hogy mire és kire szavaznak. A demokrácia rendszerint az informálatlan polgárok általános választója, mert csak listák között választhatnak. Számára a közvetlen demokrácia új módszere: a közvélemény kutatás intézménye az új módszer, amelyik lehetővé teszi a választók akaratának folyamatos figyélését és a képviselők tevékenységével való összevetését. Az a fontos, hogy az informálatlan szavazó helyett a felkészült, tájékozott, hozzáértő állampolgárok dönthessenek.¹⁵

Az államjogi reformok kapcsán fontos lenne a kormányfői és miniszteri felelősség felélesztése és az ezzel kapcsolatos megfelelő szankcionálás. Hol vannak ma már azok az idők, amikor Ferenc József azt a miniszterét, aki botrányba került, még aznap menesztette? De akkor a jog uralma mellett az erkölcs uralma is érvényesült.

Az eljövendő új kormány törvényhozási programjában a gazdaság fejlesztése mellett nyomatékos hangsúlyt kell helyezni a korrupció erőteljes visszaszorítására, valamint a parlament létszámának csökkentésére. Emellett azonban az oktatásban végre helyet kell

biztosítani az erkölcsi kérdések oktatásának is, amelyet a finnek már 1933-ban bevezettek, mert az erkölcsi igazságok elsajátítása nélkül a nemzet sohasem fog kilábolni abból a mély veremből, amelyben jelenleg van.

Ha továbbra tétlenül maradunk és elzárkózunk a legsürgősebb reformoktól, újabb caos fenyeget bennünket. Felémlik Augustinus bölcs mondása: „Ha az igazságosság megszűnik, mi más az állam, mint nagy rablóbanda.”¹⁶ De szíven talál bennünket Kant megállapítása is: „Ahol jog és szabadság van, de hatalom nélkül, anarchia lesz, ahol pedig jog és hatalom van, de szabadság nélkül, ott despotizmus lesz, ahol pedig hatalom van, szabadság és jog nélkül, ott már barbarizmus van.”¹⁷

JEGYZETEK

- 1 Szabó József: Ki a káoszból, vissza Európába. Budapest, 1993. 154. l.
- 2 Ferenczy Árpád: A politika rendszere (alkotmány és közigazgatástan), Budapest, 1905. 261. l.
- 3 Bibó István: Összegyűjtött munkái. Bem, 1981. 6. l.
- 4 Szabó József id. munka 153-154. l.
- 5 Szabó József id. munka 197. l. – Legutoljára az 1989. okt. 19-i és az 1991. aug. 6-i, majd az 1991. dec. 10-i levélben panaszkodott, hogy „egyszerűen nem engednek szóhoz jutni és amikorra könyvét megjelentetik, már késő lesz.” (Az 1993-ban megjelent „Ki a káoszból, vissza Európába” könyvre gondolt.)
- 6 Szabó József id. munka 174. l.
- 7 Dicey (1835-1922) Lectures introductory to the study of the law of the constitution. 8. kiadás 1915. függelék 7.
- 8 Zsedényi Béla: Alkotmányjogi reformok politikai problémái. Pécs, 1925. 33.
- 9 Kulcsár Kálmán: Az alkotmányozás következményei és anomáliái, Magyar Nemzet, 1996. ápr. 13.
- 10 Montesquieu: Az általános államjog és politika története, 1876. 161. l.
- 11 Kulcsár Kálmán id. munka
- 12 Zsedényi Béla id. munka 26. l.
- 13 Concha Győző: Politika, Budapest, évszám nélkül 467.l.
- 14 Zsedényi Béla id. munka 30. l.
- 15 Horváth Barna: Forradalom és alkotmány. Budapest, 1993. 83-87., lásd még Boleratzky Lóránd: Életformálók, Budapest, 2007. 21-24. l. Eivind Berggrav norvég érsek nagyon kézzelfoghatóan fogalmazta meg a választásánál az emberek kötelességét: „Seid nicht totes Fleisch im Gesellschaftkörper, nicht stumpfes Wählerviech, sondern seid eifrige Teilnehmer an der Verantwortung aller Wohlwollenden, seid Sauerteig, seid Salz, auch sogar gefährliches Salz. In: Staat und Kirche in Lutherischer Sicht. Hannover 1952. 86.l.
- 16 Augustinus: De civitate Dei, Libri XXII. Eng. Trans. IV-IV.
- 17 Idézi: Szabó József id. munka 114. l.

Öt évszázados időutazás Itáliában

Az olasz irodalom, kultúra és történelem rajongói bizonyára nagy örömmel veszik kézbe a Mundus kiadó három új kiadványát, amelyek olvasása során mintegy ötszáz éves szellemi időutazást tehetnek a reneszánsztól a felvilágosodáson át a huszadik századig. Eközben számos – az idők során esetleg feledésbe merült – adalékkal gazdagodnak az olasz-magyar kapcsolatok múltjával és a két nép sokszor felemlített, történelmi vészhelyzetekben bizonyított „tradicionális” barátságával kapcsolatban.

Baldassare *Castiglione* (1478-1529) olasz politikus és író az urbinoi, majd a mantuai udvarok érdekének szolgálatában töltötte életét. Jó ismerője volt mindannak, amit a megújuló szellemiségű reneszánsz kor egy közéleti embertől elvárt műveltségben, viselkedésben, külsőségekben egyaránt. 1513-ban kezdte el írni a *Könyv az udvari emberről* c. művét, amely 1528-ra készült el és első kiadása a nagyhírű velencei Aldo Manuzio nyomdájából került az olvasók kezébe. Castiglione az urbinoi hercegi udvar életén keresztül a reneszánsz embereszményt mutatja be. A reneszánsz nevelés alapjai bontakoznak ki az urbinoi udvari emberek éjszakába nyúló, kedélyes beszélgetéseiből, a minden helyzetben könnyedén, fesztelenül viselkedő, művelt és felszabadultan társalgó hölgyek és urak portréi. A tökéletes udvari emberről beszélgetnek, az ideálról, és a filozofikus szépségről. Ennek ellenére Castiglione nem egyszerűen viselkedési kódexet írt, annál lényegesen több, az antik műveltségre alapozott nagyívű reneszánsz írás, erkölcsfilozófiai, retorikai útmutató is. Nem véletlen, hogy olyan nagy hatást gyakorolt a korabeli Európa arisztokrata, főúri köreire. Az érdeklődés és a siker eredményeként 1537-ben franciául, 1540-ben spanyolul, 1561-ben angolul is megjelent, a további évszázadok során még sokszor kinyomtatták Európa-szerte. 1940-ben Magyarországon is megjelent egy fordítása, a Nyugat hasábjain Szauder József írt róla kritikát. Szauder csupán a „ragyogó reneszánsz” szellemi termékének tekinti az írásművet, és nem kevés szkepszissel azt mondja, hogy már megírásakor sem volt aktuális. Az italianisták, a művelődéstörténészek és a neveléstörténet bűvárai azonban a reneszánsz kutatás fontos forrásaként nyúlnak időről-időre Castiglione könyvéhez, mint egy adott kor látteleéhez, amely minden időben aktualizálható kérdéseket vet fel és szórakoztató válaszokat ad azokra. A reneszánsz év alkalmából megjelent magyar fordítást Vigh Évának, a szegedi egyetem italianistájának köszönhetjük, aki jegyzetekkel és utószóval is ellátta a kötetet.

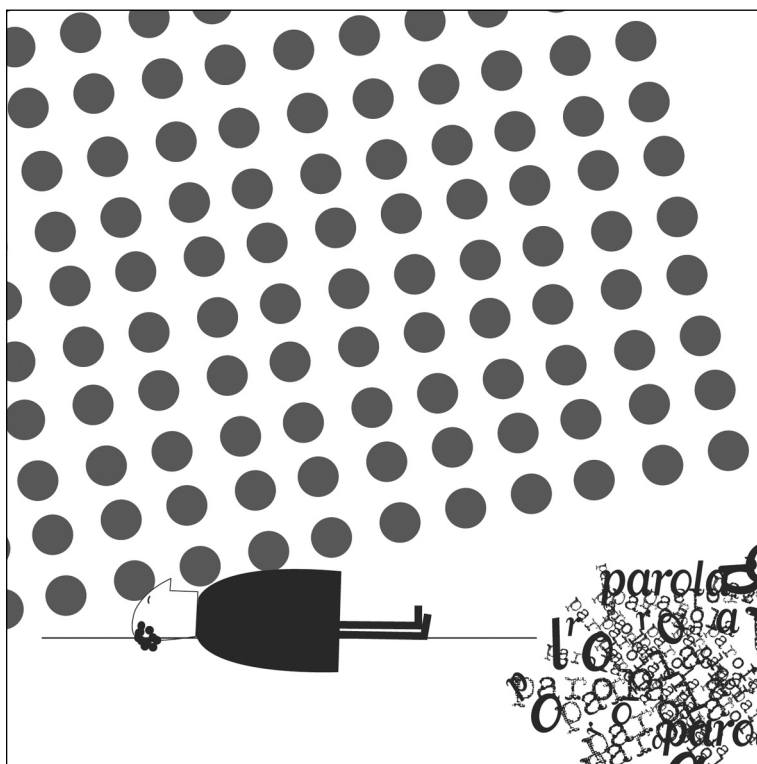
Az olasz-magyar kulturális kapcsolatok múltjának fontos fejezete az olasz egyetemeket látogató magyar peregrinusok számbavétele, munkásságuk elemzése. Hazai egyetem hiányában ugyanis sok magyar kereste fel a nagyhírű olasz egyetemeket, teológiát, bölcseletet, jogot és orvostudományt tanultak ott. A felvilágosodás százada a természettudományos tanulmányok vonatkozásában bizonyos változásokat hozott, az orvostudományok iránt érdeklődők közül sokan – főként a protestáns vallásúak – az akkor legkorszerűbb természettudományos képzést nyújtó német, németalföldi illetve angol egyetemeket választották. A teológiai, filológiai érdeklődésű magyarok számára azonban továbbra is vonzóak voltak az itáliai egyetemek. A XVIII. századi magyar irodalmárok egyik legkiemelkedőbb alakjának, *Faludi Ferencnek* (1704-1779), a szépirói tevékenységére is a Rómában töltött évek gyakorolták a legmarkánsabb hatást. 1743-ban jegyezték be nevét a XVIII. század leghíresebb költőakadémiájának – a római Árkádiai Akadémia – tagjainak lajstromába. Idejét

könyvtárakban és színházi előadások megtekintésével töltötte, és – a kor szokásának megfelelően – minden bizonnyal látogatta az Örök Város irodalmi szalonjait is, ahol előadhatta saját latin nyelvű költeményeit is, hiszen ez feltétele volt, hogy megkaphassa a megtisztelő árkádiai akadémiai tagságot. 1745-ben szellemi kincsekkel gazdagodva tért haza. Ezután adta ki – feltehetően az olasz fordítások alapján – az angol moralista *W. Darrel* munkáinak magyar változatát (*A Nemes ember* és a *Nemes Asszony* címűeket), majd *Balthasar Gracian: Udvari emberének* fordítását. Faludi már Rómában kezdett el a latin mellett magyar nyelven is írni, vagyis Rómában lett író, a magyar költészet egyik korai alakja. A jezsuita pap-tanár Faludi nem az egyetlen egyházi ember, aki a XVIII. századi olasz kultúra neveltjeként szolgálta a magyar művelődést, hiszen az itáliai egyházi kollégiumok magyar növendékei és tanárai hazatérve hasonlóan nagy hatással voltak a magyar felvilágosodás alakulására (pl. a magyar piaristák munkássága nyomán „piarista felvilágosodás”-nak nevezett folyamat, amelynek *Conradi Norbert* és *Horányi Elek* voltak a legfontosabb alakjai). Az olasz irodalom és művelődés kisugárzása nem került el a bécsi udvart sem, így ezen a kapcsolatrendszeren is eljutott az itáliai hatás Magyarországra. A nem irodalmárok számára talán kevésbé ismert, hogy az un. testőrírók (leginkább Kisfaludy Sándor) milyen szellemi kölélékkel kapcsolódtak az olasz irodalomhoz. *Sárközy Péter* legújabb kötetében („*Az olasz negédes kertjében*”) a felvilágosodás századának olasz-magyar irodalmi kapcsolatait mutatja be rendkívüli alaposággal, magával ragadó stílusban és lendülettel. Legalaposabban Faludi Ferenc munkáit elemzi, továbbá Csokonai Vitéz Mihály költészetében mutatja ki az olasz árkádikus költészet hatását, aki maga is vallotta, hogy „...*az Olasz negédes kertjében szedtem drága Narantsokat...*”

Az olasz-magyar kapcsolatok nem csupán a kultúra és a művészetek területén, de vészterhes történelmi időkben, harcok, háborúk idején tettekben is kifejezésre jutottak. Elég, ha az 1848-49-es szabadságharcot, vagy a Garibaldi-felkelést említjük. *Guido Romanelli* (1876-1973) személye és 1919-es magyarországi tevékenysége a két világháború közötti évtizedekben ismert volt és rendkívül népszerűvé tette őt magyar körökben, egy idő után azonban – bár később néhány évig Budapesten élt családjával – neve feledésbe merült. Az un. Romanelli-misszió Bécsben kezdődött 1919 tavaszán, ekkor jelentkezett szolgálatra Romanelli a bécsi Olasz Fegyverszüneti Bizottság parancsnokánál. Magyarországi küldetése kezdetben inkább diplomáciai, mint katonai jellegű volt. Az olasz katona-diplomata a Szövetségesek megbízásából 1919 májusától novemberig teljesített szolgálatot Magyarországon. A tett, amellyel beírta nevét a magyar történelem és hadtörténet emlékezetébe, azzal kezdődött, amikor a Magyar Tanácsköztársaság ellen szövetkező ludovikásokat – parancsnokokat és növendékeket egyaránt – megmentette a tanácshatalom bosszújától. Majd azzal folytatódott, amikor a fehérterror elől mentett meg sokakat: a tanácshatalom népbiztosainak egy részét, családtagjaikat, szociáldemokrata képviselőket, egyszerű polgárokat egyaránt. Maga Romanelli küldetése legfontosabb elemének mégis azt tartotta, hogy a lehetőségek szerint legtovább igyekezett a románok bevonulását visszatartani. Magyarbarátsága és missziójának bizonyos részei (főként Kun Bélával kiépített jó kapcsolata) felettesei nemtetszését váltotta ki, mindez katonai karrierjébe került. A húszas évek közepétől azonban a diplomáciai testületben kapott helyet, így 1938-1943 között rendkívüli követként, meghatalmazott miniszterként és a Magyar Olasz Bank elnökéként élt Budapesten. A kortárs Magyarország tisztelete övezte, 1922-ben nagy ceremóniával köszöntötték a parlamentben, utca viselte nevét, két mellszobor is készült róla. A szobrok is különös sorsot értek meg: az egyiket beolvasztották a városligeti monumentális Sztálin szobor anyagának, a másik évtizedekig úgy volt elzárva a Nemzeti Galéria raktárában,

hogy felirata mindössze ennyi volt: „Egy olasz tiszt”, Fűzzük hozzá, hogy talán ez a szükségesség mentette meg ezt a szobrot is a megsemmisítéstől. Romanelli alakja, munkássága néhány éve ismét foglalkoztatja a hadtörténészeket, cikkek, kötetek, konferenciák keretében értékelték. *Szabó Mária* hadtörténész 2009-ben megjelent könyvét feltehetően hamarosan követni fogja Romanelli visszaemlékezéseinek magyar nyelvű kiadása is.

(*CASTIGLIONE, Baldassare: Az udvari ember. Fordította, a jegyzeteket és az utószót írta: VÍGH Éva. Budapest, Mundus Egyetemi Kiadó, 208. 344 p.*; *SÁRKÖZY Péter: „Az olasz negédes kertjében”. Az árkádiai költészet és a 18. századi magyar irodalom. Budapest, Mundus Egyetemi Kiadó, 2008. 293 p.*; *SZABÓ Mária: A Romanelli-misszió. Egy olasz katonatiszt Magyarországon (1919. május-november) – La missione di Romanelli. Un ufficiale italiano in Ungheria (1919 május-november). Budapest, Mundus Egyetemi Kiadó, 2009. 249 p., Kétnyelvű kiadvány*)

Három könyv a lengyel történelem nagy eseményeiről

A 21. század első éveiben a lengyel közelmúlt jeles évfordulóiról emlékeztek meg, amelyek kötődtek a lengyel történelem második világháborús eseményeihez. Az emlékezés lengyel földön soha nem formális: emlékműveket avatnak, filmek készülnek, konferenciákat szerveznek, alapvető műveket adnak ki. Ez történt 2003-ban, a varsói gettó felkelés (1943), a varsói felkelés (1944) 60. évfordulóján, de a katyni tragédia szinte az 1990-es évektől újabb és újabb remekművek ösztönzője. A filmművészet területén emlékezetes alkotás a „Zongorista” és Andrzej Wajda Katyn c. filmek, amelyek a filmművészet sajátos eszközeivel jelenítik meg a lengyel történelem tragikus eseményeit.

A filmek szinte öllelkeznek, bár más-más személy az alkotójuk, de az események szorosan fonódnak egymásba. A legnagyobb művészi teljesítmény Andrzej Wajda nevéhez fűződik. Emléket állít a szovjet biztonságiak által kivégzett vagy 25 ezer lengyel tisztnek, közöttük a rendező édesapjának is, de annak a nemzeti tragédiának is, amelytől több nemzedék szenvedett lélekben és fizikai értelemben is. A lengyel köztudatban mindig élt Katyn emlékezete, hiába akarta a „működő hatalom” akaratát rákényszeríteni a lengyel népre. Az 1990-es évektől, a lengyel rendszerváltozástól a dokumentum kötetek sora jelent meg, alapvetésnek számító lengyel történeti feldolgozások láttak nyomdai napvilágot. A lengyelek és a világ más-más megvilágításban látják az eseményeket: ez utóbbi közvéleménye megdöbbsent a számtalan gonoszságon, közönyösségen, míg a lengyelek el nem sírt fájdalomukat is újraélik a teljes igazság feltárásában. Az igazság feltárásán van a hangsúly és nem a bosszún. Bár az igazság nagyobb sebet képes ejteni a bűnösön, mint bármilyen fegyver, hiszen leveteti a győztes álarcát.

Éppen Katyn tragédiája készítette Allen Pault, az amerikai John Hopkins Egyetemen végzett angol történészt arra, hogy regényes történelmi feldolgozást írjon Katynról. Ez a mű 1991-ben jelent meg az Egyesült Államokban. Az amerikai lengyelek közel 12 milliós táborában élénken élt Katyn tragédiája. E tragédia emlékének ápolója nemcsak a lengyel nemzeti öntudat volt, de számtalan olyan lengyel, akik menekülteként érkeztek 1945 után az Egyesült Államokba, szenvedő alanyai voltak a szovjet megszállók elnyomásának, a lengyelellesenes diktatúrának. A Katyn borzalmait átélő családtagok lettek a lengyel tragédia emlékének legfőbb ápolói. Allen Paul olyan lengyel családokkal keresett kapcsolatot, akiknek hozzátartozóját apját, fivérét, férje, rokonát, barátját) nyelte el a katyni tömegsír. Vagy valahol Szibéria valamelyik munkatáborában fejezte be életét, ismeretlen körülmények között, ismeretlen időpontban.

Lényegében három család tragédiáját meséli el a szerző. A történethez számos egyéni sors kapcsolódik, amelyek egészében a lengyel tragédiát vetítik az olvasó szeme elé. A téma olyan súlyos, hogy az író nem engedheti szabadon alkotó erejét, híven követi az eseményeket, pontos történeti rajzot ad 1939 őszeről és 1940 tavaszáról, amikor a szovjet „fennhatóság” alá sodródott családok nemcsak a fogságba esett családtagjukért aggódtak, hanem maguk is a mindennapi létükért küzdöttek, a nap minden órájában.

A könyv olyan családok életét beszéli el, akiknek családfőit a szovjetek kivégezték. Kettőjüket Szibériába deportálták, ahol nagy nehezen sikerült életben maradniuk. A harmadik család Krakkóban, a német Protektorátus uralma alatt maradt. A szerző megrázó

elbeszélést sző a szörnyű eseményeket átélt túlélőkkel folytatott beszélgetésekből. A regény és a szakzerű történelmi háttér felrajzolása mesterien szövi egybe Lengyelország második világháború alatti „makrotörténelmét” a huszadik század megpróbáltatásai által elsodort családok „mikrotörténelmével”. A katyni sírok 1943-ban történt feltárását követő vita a legitím lengyel kormány szándékos elsorvasztásához vezetett, hiszen valahol a Szövetségesek sem akarták a második világháború befejezése előtt szövetségüket, a Szovjetunió megszégyenítését. Így nem szívelték a lengyelek „hangoskodásait.”

A regény miként válik történeti munkává? A záró fejezet hatalmas bibliográfia, az angol nyelven megjelent történeti feldolgozások, dokumentumok, biográfiai utalások jegyzéke, amit kronológia követ.

Ez a munka 1991-ben, hatalmas sikert aratva jelent meg az Egyesült Államokban. Majd 2003-ban, előbb kis példányszámban Lengyelországban is kiadták, lengyelül. 2006-ban és 2007-ben újból megjelent, ezúttal már jóval több példányban. A 2006. évi kiadás magyar fordítását adta ki a Mérték Kiadó napjainkban.

Allen Paul vaskos kötete éppen úgy lehetett volna Andrzej Wajda filmjének alapgondolata, mint Andrzej Mularczyk *Post mortem, Katyn* könyve, ami sajnos magyar nyelven még nem jelent meg. De sok a hasonlóság, ami nem csodálkozhatunk. Azonos időben, azonos társadalmi közegből származnak a történet hősei, csak Mularczyk regényének szereplői az eleven lengyel valóságban élnek meg a kommunista lengyel hatalom üldözéseit.

A regényes történeti feldolgozások közül Włodzimierz Odojewski *Halhatatlan néma. Katyn regénye* című munkája született meg a legkorábban (1950-ben), de csak 1963-ban látott először nyomdai napvilágot. A szerző akkor húsz esztendő volt, később a lengyel irodalom markáns egyénisége lett. Életének egy jelentős részét (1973 és 1990 között) emigrációban élte le, csak a lengyel rendszerváltoztatás után tért vissza hazájába. E munka megírásához személyes indíttatás a fő motívum: több családtagja odaveszett Katynban. Több munkájában is visszatérő elem az elesett lengyel tisztek emléke. A katyni sírok felfedezése után a német propaganda – hisztériakeltési céllal is – összefogdosott lengyel lakosokat, és elvitte őket a katyni sírokhoz, hogy lássák milyen a szovjethatalom, mit műveltek a lengyel tisztekkel. Odojewski munkája ehhez a momentumhoz kapcsolódik: egyik nagynénje, miután a németek által közzé tett listából megtudta, hogy férje odaveszett, egy koporsóval a helyszínre utazott. Utazása, természetesen, eredménytelenül végződött. Szörnyű víziókkal tért haza Szmolenszk alól. A háború végén a szovjetek nyilvános pert akartak „rendezni” Varsóban, ahol nyilvánosan elítéltek volna olyan német katonákat, akiket a gyilkosság végrehajtásával vádoltak. Odojewski munkája erről – a nürnbergi per szovjet vádjait megerősíteni hivatott – manipulációról is szól. Ez is sokkoló erővel rendelkezett, bár nem lehet pontosan tudni miért maradt el. Talán, mert összeomlott a szovjet vád a nürnbergi per alatt, vagy mert nem mertek ezzel a gyenge bizonyítékokkal a lengyel nyilvánosság elé lépni? Nyitott kérdés marad mindörökre.

Norman Davies neve már nem ismeretlen a lengyel történelem iránt érdeklődő magyar olvasó és szakember előtt. Néhány éve jelent meg magyarul is a *Lengyelország története* címet viselő – közel ezer oldalas – elsősorban nem lengyeleknek írt munkája. Ettől függetlenül a lengyeleknek is mondott „újat”, olyan témákkal is foglalkozott, amelyekről az elmúlt hatvan évben lengyel földön alig vagy „nem illet” szólni. Davies angol, aki lengyel földön tanult, és kitűnően megtanult lengyelül, alapos felkészültséggel nyúlt lengyel témákhoz. Magáról írta, hogy „szerelemből” tanult meg lengyelül és

életműve nem jelentéktelen részét éppen a lengyel történelemnek szentelte. Davies a nyugati ember szemszögéből vizsgálja a lengyel történelmet, viszont a választ a lengyel történelmet alaposan ismerő, a forrásokat kitűnően kezelő történészként adja meg. Olyan témákat választ, amelyekre nem lehet sematikus választ adni, vagy valamilyen okból – főleg a politikai hatalom oldaláról – hamis választ adtak, illetve hallgatásra kényszerítették „az érintetteket”. E témák körébe tartozott az 1944 augusztusában ki-robbant varsói felkelés, amellyel már Churchill és Rooseveltn sem szívesen szembesült a Nagy Koalíció idején, amelyet példás megegyezéssel hallgatott agyon Kelet és Nyugat. A szövetségesek közönnel nézték a felkelés bukását: Moszkva – bár néhány kilométer-re volt már a szovjet hadsereg – hagyta a varsói felkelést vérbe fojtani, nem engedte a légi úton jövő nyugati segítséget célba érkezni, de a nyugati szövetségesek sem nagyon „fárasztották” magukat, hiszen szükség volt Németország teljes legyőzésére a szovjet katonai segítségre. Különben is úgy egyeztek meg a Szovjetunióval, hogy Kelet-Közép-Európa Moszkva hatalmi szférájába tartozik majd.

A lengyeleknek – otthon a partizánháborúban, nyugaton és az afrikai fronton a szövetségesek oldalán – pokoli szenvedést és veszteségeket okozott a háború. Ezek közül a legfájóbbnak az a hazai véráldozat bizonyult, amit egyenlő arányban közönhettek a két totalitárius rendszernek, a nácikénak és a szovjetekének. A második világháború után, szovjeturalom alatt nem nyílt alkalom a varsói felkeléssel kapcsolatos igazság teljes feltárására és az igazság kimondására. A „működő hatalom” oldaláról kimondott igazság tükrében még a művelt közvélemény tudatában is összecsúszott a varsói gettó (1943) és az 1944-es varsói felkelés története, míg Auschwitzról kimerítő ismeretekkel rendelkezünk. A közvélemény Katynról csak évtizedekkel később értesülhetett részletesen, elkövetői sokak szemében ma sem veendőek egy kalap alá a nácikkal. Bár a ködösítésnek, így a varsói felkeléssel kapcsolatos elhallgatásoknak és félremagyarázásoknak is véget kell vetni egyszer.

Az előbbire vállalkozott Norman Davies, aki tájékozott kívülállóként, pozitivista módon dolgozta fel az eseményeket. Bevezetőjében felvázolja a lengyelországi és varsói eseményeket a felkelés előtt és alatt, majd pontosan leírja a felkelés után történteket is. Módszerét azzal is bővíti, hogy egy-egy adott eseményt a nemzetközi kontextusba helyezve vizsgál. A munka nem egyszerű hadtörténeti elbeszélés, hanem a felkelés alatt történtek társadalom és művelődéstörténeti vonatkozásait is feltárja. A nagy történelmi események tablójának felfestése mellett a szerző kiváló képet nyújt Varsó életéről, a felkelés idején. A város egyik felében tombol a háború, míg a másik részében folyik a hétköznapi élet. A varsóiak nem akarnak tudomást venni a halál közeledtéről. Talán ez ad olyan lelki erőt nekik, hogy bármelyik pillanatban az elesettek fegyverét felvéve folytassák a harcot. A feltárás közben az is „kiderült”, hogy a több százezres lengyel ellenállási mozgalom nem elszigetelten szervezte, vívta meg harcát a németekkel. Szemben mindenféle olyan állítással, hogy átgondolatlan felkelés volt, a világháború egyik mellékhadszínterén, megzavarva a nagy „stratégiát”. Davies dokumentumokkal bizonyítja, hogy a Nyugat hogyan hagyta cserben hűségese lengyel szövetségeseit, akár-csak később a vasfüggöny mögé került többi népet.

A könyvhöz jelentős mennyiségű dokumentum, terjedelmes bibliográfia és egészen kiváló fényképanyag csatlakozik, amelyek egy részét a szerző beépítette a történetek elbeszélésébe, másik részét jegyzet vagy függelékként csatolta munkájához. A kötetben belül akár külön könyv is lehetne a felkelés utóéletét feldolgozó fejezet, amely a „létező szocializmus” lengyelországi évtizedei alatti „ferdítésekről”, az események más

színben való megjelenítéséről, illetve illetéktelen kiegészítéseiről szól. Egészen kitűnő munkát vehet kézbe a kutató és az érdeklődő, bár nehezen lehet az előbbi két „típust” elválasztani egymástól, hiszen mindkettő alapos választ kaphat kérdéseire. Talán a magyar olvasónak lehet hiányérzete, hiszen a varsói felkelést nyíltan vagy titokban támogató honvéd egységekről alig esik szó, mint ahogy arról sem, hogy éppen ezért vezényelték el őket e térségből.

(Allen Paul: *Katyn. A sztálini vérengzés és a lengyel feltámadás ígérete*. Budapest, Mérték Kiadó, 2009. 415 l.; Odojewski, Włodzimierz: *Halhatatlan némák. Katyn regénye*. Budapest, Napkút Kiadó, 2008. 103 l.; Davies, Norman: *A varsói felkelés. „A 44-es varsói csata”*. Budapest, Európa Kiadó, 2008. 972 l.)

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Tony Judt:

Mi az ami él, és mi az ami halott a szociáldemokráciában?

Az amerikaiak szeretnék, ha jobban mennének hazájukban a dolgok. A közvélemény-kutatások szerint mindenki szeretné, ha a gyermekeiknek jobb életkilátásaik lennének. Szeretnék, ha feleségüknek vagy leányuknak jobb esélyeik lennének a gyermekük kihordása után, olyanok, amilyenek más fejlett országokban vannak. Nagyra értékelnék, ha teljes orvosi ellátást kapnának, alacsonyabb áron, tovább élnének, jobb közszolgáltatásra számíthatnának és kevesebb lenne a bűnözés hazájukban.

Amikor azt mondják nekik, hogy mindezek a kívánságok Ausztriában, Skandináviában vagy Hollandiában teljesültek, csakhogy mindez magasabb adókkal jár és „beavatkozób” állammal, akkor sokan ugyanezen amerikaiak közül azt válaszolják: „De hát az szocializmus! Mi nem akarjuk, hogy az állam beavatkozzon a dolgainkba! És mindenekelőtt nem akarunk több adót fizetni.”

Ez az ellentmondásos gondolkodás nem mai kelteű. Egy évszázaddal korábban a német szociológus, Werner Sombart feltette a híres kérdést: *Miért nincs szocializmus Amerikában?* A kérdésre számos válasz született: ezek közül néhány az ország szokatlan méreteivel van összefüggésben: a közös célokat nehéz birodalmi méretekben megszervezni és megvalósítani. Vannak persze, természetesen, kulturális tényezők is, köztük a hagyományos amerikai gyanakvás a központosított kormányzással szemben.

És csakugyan, nem véletlen, hogy a szociáldemokrácia és a jóléti államok működőképesebbek a kis, homogén országokban, ahol a bizalmatlanság és a kölcsönös gyanakvás nem nyer teret olyan hirtelen. A másíknak járó szolgáltatást és támogatást könnyebben fizeti meg az ember ott, ahol látja az ember, hogy az vissza is adja a kölcsönt neki és

gyermekeinek: már csak azért is, mert olyan, mint ő, és ugyanúgy látja a világot, mint ő.

És viszont, ott, ahol a bevándorlás és a látható megkülönböztető jegyekkel rendelkező kisebbségek megváltoztatták egy ország demográfiai viszonyait, ott nagyobb a gyanakvás másokkal szemben és csökken a lelkesedés a jóléti állam iránt. Végezetül, ma a szociáldemokrácia és a jóléti állam kétségkívül komoly gyakorlati kihívásokkal áll szemben. Túlélésük nem kérdéses, de ma már hiányzik belőlük az az önbizalom, ami egykoron jellemezte őket.

Az én gondom azonban a következő: miért van az, hogy itt a Egyesült Államokban olyan nehezen tudjuk már csak *elképzelni* is azt, hogy létezik olyan társadalom, amely különbözik attól, amelynek a működési zavarai és egyenlőtlenségei annyira zavarnak bennünket? Úgy tűnik, mintha elfelejtettük volna képességünket arra, hogy kétségbe vonjuk a jelent, nem látjuk az alternatíváját. Miért áll olyan távol tőlünk, hogy közös előnyünkre másképp rendezzük be a világunkat, mint ahogy berendeztük?

Hibánk *diszkurzív* jellegű. Egyszerűen nem tudjuk, hogyan kell beszélni ezekről a dolgokról. Hogy megértsük, miért ez a helyzet, a történelemhez kell fordulnunk. Ahogy Keynes egyszer megjegyezte: "a vélemények történetének tanulmányozása szükséges feltétele a tudat emancipációjának". A mentális emancipációhoz most az kell, hogy néhány percben elemezzük egy előítélet történetét: az „ökonómizmus” egyetemes diadalát napjainkban, „a közgazdaság végső érvként való felhasználását a közélet minden kérdésében”.

Az elmúlt harminc évben az angolszász világ java részében (a kontinentális Európában és máshol kevésbé), amikor arról volt szó, hogy egy javaslatot vagy kezdeményezést támogassunk-e, nem azt a kérdést tettük fel magunknak, hogy az jó vagy rossz-e. Hanem azt: Hatékony? Termékeny? Javítja a GDP-t? Hozzájárul a növekedéshez? Ez a hajlam arra, hogy megkerüljük a morális megfontolásokat, gondolkodásunk leszűkítése a szorosabb értelemben

vett gazdasági kérdésekre, a költség-haszon elemzésre nem velünk született, ösztönös emberi magatartás. Hanem egy szerzett hajlam.

1905-ben az ifjú William Beveridge – akinek az 1942-es jelentése később a brit jóléti állam fundamentumává válik – Oxfordban tartott előadásában ezt a kérdést tette fel: miért van az, hogy a közbeszédben a klasszikus közgazdaságtan háttérbe szorította a politikai filozófiát. Beveridge kérdése ma ugyanolyan aktuális, mint akkor volt. Jegyezzük meg mindazonáltal, hogy a politikai gondolkodás háttérbe szorulása nem a klasszikus közgazdaságtan nagy egyéniségeinek köszönhető. A 18. században az erkölcsi érzelmek, ahogy Adam Smith nevezte ezeket, a legelső helyen szerepeltek a közgazdasági tárgyú beszélgetésekben.

Valójában az a gondolat, hogy a közpolitikáról való gondolkodás leszűkíthető a pusztán közgazdasági számításra, már önmagában is aggályos volt. Condorcet, aki a korai kapitalizmus egyik legvilágosabb leírását adta, nagy ellenszenvvel látta meg a kapitalizmusban azt, hogy ott „a szabadság egy kapzsi nemzet szemében nem több, mint a pénzügyi műveletek biztonságának szükséges feltétele”. Az akkori idők forradalmi összekeverték a pénzcsinálás szabadságát a szabadsággal magával. De hogy jutottunk ide onnan, hogy a mai időkben már kizárólag közgazdasági terminusokban gondolkodunk? A szegényes közgazdasági szókészlet előtti „hasra esésünk” nem a semmiből jött.

Éppen ellenkezőleg, egy olyan vitának a hosszú árnyékában élünk, amelyről az emberek többsége nem sokat tud. Ha megkérdezzük, hogy ki gyakorolta a legnagyobb hatást korunk angolszász közgazdasági gondolkodására, öt külföldi születésű gondolkodó jut az eszünkbe: Ludwig von Mises, Friedrich Hayek, Joseph Schumpeter, Karl Popper, és Peter Drucker. Az első kettő a szabad piaci makro közgazdaságtan chicagói iskolájának alapító atyja volt. Schumpeter a kapitalizmus „kreatív, destruktív” erejének lelkes leírásával vált ismertté. Popper pedig a „nyílt társadalom” védelmével és a totalitarizmusról szóló elméletével. Akárcsak Druckeréi, az ő vállalatmenedzsmentről szóló írásai is óriási hatást gyakoroltak az üzleti élet elméletére és gyakorlatára a második világháborút követő prosperitás évtizedeiben.

Ezek közül az emberek közül hárman Bécsben, a

negyedik (von Mises) az osztrák fennhatóság alá tartozó Lembergben (ma Lvov), az ötödik (Schumpeter) Morvaországban született, néhány tucat mérföldre a Habsburg Birodalom fővárosától. Valamennyiüket mélyen megrázta a szülőföldjükön, a két világháború közötti Ausztriában lejátszódott katasztrófa.

Az első világháború kataklizmája után és rövid bécsi helyhatósági kormányzást követően 1934-ben államcsíny történt Ausztriában, majd négy évvel később bekövetkezett a náci invázió és megszállás.

Az események száműzetésbe kényszerítették mind az ötüket, és valamennyien – különösen Hayek – életük centrális kérdésének erős hatása alatt írtak és tanítottak. Miért omlott össze a liberális társadalom és miért nyílt út – legalábbis Ausztria esetében – a faszizmus előtt? A válaszuk a következő volt: a (marxista) baloldal sikertelen kísérletei az államilag irányított tervezés, az önkormányzati tulajdonú közszolgáltatások és általában a kollektivizálás bevezetésére az 1918 utáni Ausztriában nemcsak illúzióknak bizonyultak, hanem ráadásul közvetlen ellenreakciói is váltottak ki.

Az európai tragédia így tehát a baloldal hibáira vezethető vissza: először a céljainak végrehajtásában, másodsor pedig az önmaga és liberális öröksége védelmében elkövetett tévedésekre. Mindkettő, habár eltérő mértékben, de ugyanahhoz a konklúzióhoz vezetett: a liberalizmus védelméhez vezető legjobb út, a nyílt társadalom és a vele járó szabadság legjobb védelmének záloga, ha az államot megfelelő távolságban tartjuk a gazdaságtól. Ha pedig az államot megfelelő távolságban tartjuk, ha a – még oly jó szándékú – politikusokat elzárjuk polgártársaik ügyeinek tervezésétől, manipulálásától vagy irányításától, akkor ezzel a jobb- és baloldali szélsőségek alól is kihúzzuk a talajt.

Ugyanezzel a kihívással – hogyan értsük meg, mi történt a két világháború között, és miként lehetne megelőzni az akkor történetek megismétlődését – találta szemben magát John Maynard Keynes. Az 1883-ban (ugyanakkor, amikor Schumpeter) született nagy brit közgazdász egy kiegyensúlyozott, bizakodó, virágzó és hatalmas Nagy-Britanniában nőtt fel, és miután a Kincstárban kényelmes állást töltött be, majd tagja volt a versailles-i szerződést aláíró brit delegációnak, végignézte, ahogy összeomlik az a világrendszer, amiben felnőtt, és magával rántja a

mélybe kultúrája és osztálya megnyugtató bizonyosságait. Keynes is feltenné magának azt a kérdést, amit Hayek és ausztriai kollégái feltettek maguknak. Csakhogy ő gyökeresen más választ adott a feltett kérdésre.

Igen, Keynes elismerte, hogy a késő-viktoriánus Európa szétesése korának meghatározó jelentőségű élménye volt. Az ő hozzájárulása a közgazdaság elméletéhez, annak lényege a *bizonyosság hiányának* kiemelése volt a klasszikus és neoklasszikus közgazdasági elméletek optimizmusra épülő csodaszereivel szemben. Keynes kitartott amellett, hogy a jövő az emberi dolgokban alapvetően nem jósolható meg teljes bizonyossággal. Ha létezik egyáltalán tanulság, ami levonható a válságból, a fasiszusból és a háborúból, az az: a bizonytalanság és a kollektív félelem szintjére emelt biztonsághiány az a korrozív erő, amely fenyegette és fenyegetheti újra a liberális világot.

Ezért azután Keynes kiemelt jelentőséget tulajdonított a szociális biztonság megteremtésének, és ezen belül – de nem kizárólag – a kontraciklikus gazdasági beavatkozásnak. Hayek éppen az ellenkezőjét javasolta. Klasszikussá vált művében, az 1944-es *Út a szolgasághoz*ban azt írta: "Mindent összevetve semmilyen leírás nem tudja visszaadni, hogy milyen hasonlóság van a kurrens angol politikai irodalom java része és ama művek között, amelyek lerombolták a nyugati civilizációba vetett hitet Németországban, és létrehozták azt a tudatállapotot, amelyben a náciizmus győzedelmeskedhetett."

Más szóval Hayek kifejezetten fasiszta végkifejletet jósolt arra az esetre, ha a Munkáspárt hatalomra kerülne Angliában. És valóban a Munkáspárt nyert. Azonban olyan politikát folytatott, amit általában Keynes nevével azonosítanak. Az ezt követő három évtizedben Nagy-Britanniát, akárcsak a nyugati világ legtöbb országát, a keynesi aggodalmakból kiindulva kormányozták.

Azóta, mint tudjuk, az osztrákok „visszavágtak”. Hogy ennek miért, és miért pont ott kellett megtörténnie, ahol megtörtént, ez egy másik elemzés érdekes témája lehetne. De bárhogyan is legyen, egy nagyrészt a 19. század végén született emberek hetven évvel ezelőtt lezajlott vitájának hangfoszlányainak visszhangját halljuk. Azok a közgazdasági fogalmak, amelyeknek használatára ösztönöznek

bennünket, semmilyen megegyezés szerint sem kötődnek ezekhez a messzemenően politikai jellegű nézetkülönbségekhez. Ezért ha nem értjük meg ez utóbbiakat, akkor olyan nyelvet beszélünk, amit nem teljesen értünk.

A jóléti állam javára írható néhány figyelemreméltó eredmény. Egyes országokban kiépült a szociális állam, a szocialista törvényhozás ambíciózus programja alapján, másokban – például Nagy-Britanniában – egy sor olyan pragmatikus intézkedés született, melyek célja a hátrányos helyzetűek sorsának javítása, a kiáltó egyenlőtlenségek csökkentése, a nyomor enyhítése volt.

A háború utáni korszak neo-keynesiánus kormányainak közös témája és egyetemes teljesítménye volt figyelemreméltó sikerük az egyenlőtlenség csökkentése terén. Ha megnézzük, akkor azt látjuk, hogy az egész kontinentális Európában, Nagy-Britanniáig és az Egyesült Államokig bezárólag jelentősen csökkentek az 1945 után született generációban a gazdagok és a szegények közötti jövedelmi és vagyoni különbségek.

A nagyobb egyenlőséggel egyéb előnyök jártak. Idővel alábbhagyott a félelem a szélsőséges politizáláshoz – az elkeseredettség, az irigység, a biztonsághiány politikájához – való visszatéréstől. Az iparosodott nyugati világra a gazdasági virágzás és a biztonság korszaka köszönt: ami egy felfújott lufi volt persze, de olyan megnyugtató lufi, amelyben a legtöbb ember sokkal jobban élt, mint ahogy azt a múltban remélni merte, és jó okkal tekintett bizakodással a jövőbe.

A jóléti állam, egyszersmind valamennyi szociáldemokrata (és kereszténydemokrata) állam paradoxona meglehetően egyszerűen az volt, hogy sikere idővel aláásta a vonzerejét. Az 1930-as évekre emlékező generáció volt érthetően a legelkötelezettebb a jóléti intézmények és az akkori adózási rendszer, a szociális szolgáltatások és a közösségi szektor megőrzése mellett, amelyekre úgy tekintettek, mint legfőbb garanciáira annak, hogy a múlt borzalmai ne térjenek vissza. Azonban utódaik – még Svédországban is – kezdték elfelejteni, hogy miért is törekedtek ők annak idején elsősorban a biztonság megszerzésére.

A szociáldemokrácia volt az, ami a középosztályt a liberális intézményekhez kötötte a második

világháború előestéjén (a középsztyály terminust itt az európai értelemben használom). Sok esetben ugyanazokat a jóléti juttatásokat és szolgáltatásokat kapták, mint a szegények. ingyenes oktatást, olcsó vagy ingyenes orvosi ellátást, állami nyugdíjat és hasonlókat. Következésképpen az európai középsztyály a hatvanas években sokkal nagyobb elköltethető jövedelemmel rendelkezett, mint bármikor korábban, számos létfontosságú szükségletét előre kifizetett adóban rendezte le. és így éppen az az osztály, amely oly mértékben ki volt téve a félelem érzésének és a biztonság hiányának a két háború közötti időszakban, most erősen érdekelt volt a háború után kialakult demokratikus konszenzus fenntartásában.

A hetvenes évek végétől azonban ezeket a szempontokat mind inkább figyelmen kívül hagyták. A Thatcher-Reagan-éra adó- és foglalkoztatás-ügyi reformjaival kezdődött, majd rövid idő leforgása alatt a pénzvilág deregulációjával, az egyenlőtlenség témává válásával folytatódott a nyugati világban. Az egyenlőtlenségi index – miután jelentősen csökkent az 1910-es évektől kezdve egészen a hatvanas évek végéig – egyenletesen nőtt, végig az elmúlt három évtized során.

Az Egyesült Államokban manapság – a vagyonosok és a szegények közötti szakadékot mérő – Gini-koefficiens a kínaihoz hasonlít. Ha figyelembe vesszük, hogy Kína olyan fejlődő ország, ahol óhatatlanul óriási szakadék fog keletkezni a kevés gazdag és az elszegényedő többség között, az a tény, hogy itt az Egyesült Államokban nagyjából azonos az egyenlőtlenségi mutatónk, sokat mond arról, hogyan maradtunk el a korábbi célkitűzéseinktől.

Az 1996. évi *Személyes felelősségről és munkalehetőségről* szóló törvény alapján látható, hogy a Clinton-korszak törvényhozása megpróbálta kiüresíteni a jóléti rendszert itt az Egyesült Államokban. A törvény terminológiája egy másik, Angliában csaknem két évszázaddal korábban, 1834-ben elfogadott jogszabályt: a *New Poor Lawt* (az *Új Szegénységi Törvényt*) juttatja az eszünkbe. A *New Poor Law* jóléti intézkedései nem ismeretlenek előttünk, hála Charles Dickensnek, aki a *Twist Olivér*-ben részletesen leírta, hogy miként működött az a rendszer. Amikor Noah Claypole gúnyos mosollyal nevezi a kis Olivérnek a *Workhouse* (Dologház)-at „*WorkUs*” (Dolgozhátsz)-nak”, akkor 1838-ban pontosan azok-

ra céloz, akiket ma becsmérően járadékvadászoknak nevezünk.

A *New Poor Law* azzal, hogy a nélkülöző és a munkanélküli embereket arra kényszerítette: válasszanak az igen alacsony bérű munka és a dologház megaláztatása között, sértésnek számított. Akkoriban és a tizenkilencedik századi állami segélyezési rendszer más formáiban (amelyet „karitatív” jellegűnek gondoltak el és akként írtak le) a segély és a támogatás mértékét úgy számították ki, hogy az kevésbé legyen vonzó, mint a legrosszabb alternatív lehetőség. Ez a rendszer arra a klasszikus közgazdasági elméletre épült, amely tagadta a munkanélküliség lehetőségét egy hatékony piacgazdaságban: ha elég alacsonyak a bérek és a munkának nincs vonzó alternatívája, akkor mindenki talál munkát magának.

Az ezt követő 150 évben a reformerek megpróbálták más módszerekkel felváltani ezeket a lealacsonyító eszközöket. Kellő időben a *New Poor Lawt* és külföldi megfelelőit felváltották az alanyi jogon járó állami támogatási rendszerek. Ettől kezdve a munkanélküli állampolgárokat nem bélyegezték meg, mint arra méltatlanokat, nem büntették őket nehéz sorsuk miatt, és implicit rágalmaknak sem voltak kitéve többet, megvonva ezzel tőlük a tisztas állampolgár státusát. A huszadik század közepi jóléti állapotok minden egyébnél helytelenebbnek ítélték az állampolgári státusznak a gazdaságban való részvételhez kötöttségét.

A mai Egyesült Államokban, a növekvő munkanélküliség időszakában egy munkanélküli férfi vagy nő nem teljes jogú tagja a közösségnek. Ha meg akarja kapni akár csak a létező legjelentéktelenebb állami támogatást is, annak előzetes feltétele, hogy keressen, és ha talál, akkor elfogadja azt a munkát, amit akármilyen alacsony áron, akármilyen feltételekkel kínálnak neki. Csak ezt követően válik jogosulttá polgártársai megbecsülésére és támogatására.

Miért ítélik el olyan kevesen ezeket az – egyébként egy demokrata elnök idején elfogadott – „reformokat”? Miért vagyunk ilyen érzékenyek az áldozataikra ütött stigmával szemben? Eszünkbe sem jut, hogy megkérdőjelezzük ezt a korai ipari kapitalizmus korához való visszatérést tükröző gyakorlatot, túlságosan is jól és cinkos hallgatásban alkalmazkodtunk hozzá – jól példázva az ellentétet a korábbi generációkkal. Miként arra Tolsztoj em-

lékeztet bennünket, „nincsenek olyan életkörülmények, amelyekhez az ember ne tudna alkalmazkodni, különösen ha azt látja, hogy a környezetében *mindenképpen* elfogadja azokat”.

„A gazdagok és hatalmasok csodálata, vagy legalábbis az értük való rajongás, valamint a szegény és nehéz sorsú emberek megvetése, vagy legalábbis lenézése, a nagy és legegységesebb oka morális érzelmeink romlásának, korrupciójának.” Nem az én szavaim ezek. Az az Adam Smith írta őket, aki a hajlamot, hogy imádjuk a gazdagságot és lenézzük a szegénységet, imádjuk a sikert és megvesszük a kudarcot, a legnagyobb kockázatnak tartotta abban az úzletre épülő világban, amelynek eljöveteletét megjósolta. Hát most itt van.

A most felmerülő problémák legtanulságosabb példája sokak szemében egyszerű technikai kérdésnek tűnhet: a privatizáció folyamatáról van szó. Az elmúlt harminc évben a privatizáció örülete szállta meg a nyugati (és sok nem nyugati) kormányt. Hogy miért? A rövidebb válasz úgy hangzik, hogy a költségvetési korlátok szorításának korszakában a privatizációval pénzhez lehet jutni, rövid távon. Ha egy kormányzati program nem bizonyul hatékonynak, vagy egy közösségi szolgáltatás – a vízművek, egy autógyár, a vasút – túl sok pénzt visz el, akkor megpróbálják kiszervezni azt és magánbefektetők kezébe adni.

Az eladásból pénz folyik be rendszeren az államkasszába. Ugyanakkor a magánszektor bevonásával a kérdéses szolgáltatás vagy művelet, a profit vonzerejének működésbe lépése révén, hatékonyabbá válik. Mindenki jól jár: a szolgáltatás javul, az állam megszabadul egy hozzá nem illő és gyengén menedzselte feladattól, a befektetők profitot nyernek, az államkincstár pedig egyszerű bevételt szerez az ügyletből.

Legalábbis így néz ki ez a dolog az elméletben. A gyakorlat egészen másképp fest. Amit az elmúlt években láttunk, az az volt, hogy a közfelölösség átadása a magánszférának nem járt együtt világos előnnyel a közösség számára. Legelőször is a privatizáció önmagában nem javítja a hatékonyságot. A magánszektorok átadott tevékenységek java része veszteséges volt, és az is marad, attól függetlenül, hogy vasúttársaságról, szénbányáról, postai szolgáltatásról vagy az energiaszektorról van szó: mindig

többször kerül maga a tevékenység és fenntartása, mint amennyi bevételt remélni lehet tőlük.

És éppen ezen oknál fogva a befektető szemében ezek a közjavak alapjában véve nem jelentettek komoly vonzerőt, ha csak nem kaptak jelentős árengedményt. Azonban amikor az állam olcsón ad el valamit, akkor a közösség rosszul jár. Valaki kiszámította, hogy a Thatcher-korszakban lezajlott privatizációban az a tudatosan alacsonyan megállapított ár, amelyen a közvagyonot eladták a magánszférának, nettó 14 milliárd fontos vagyonaátcsoportosítást jelentett az adófizetőkől a részvényesek és más befektetők javára.

Ehhez a veszteséghez hozzá kell adni azt a további 3 milliárd fontot, amit a tranzakciókat lebonyolító bankok kaptak. Így az állam összességében véve 17 milliárd fontot (mintegy 30 milliárd dollárt) fizetett a magánszektorok, hogy megkönnyítse azoknak az eszközöknek az értékesítését, amelyeket különben senki nem vett volna meg tőle. Jelentős összeg ez, nagyjából megfelel a Harvard Egyetemet működtető alapítvány vagyonának, illetőleg Paraguay vagy Bosznia-Hercegovina éves bruttó nemzeti össztermékének. Így azután nehezen lehet arról beszélni, hogy hatékonyan használták volna fel a köz vagyonát.

Másodsorban felmerül az erkölcsi kockázat kérdése. Az egyetlen ok, ami miatt a magán befektetők mégis felvásárolnak látszólag hasznot nem hozó közjóságokat, az az, ha az állam megszünteti vagy erősen lecsökkenti a kockázatnak való kitettségüket. A londoni metró esetében például a befektető biztosítékot kapott, hogy bármi történjék, megvédik őt a komoly károktól. Ezzel alá is ásták a privatizáció melletti klasszikus közgazdasági érvet, hogy ti. a profit utáni vágy a hatékonyság növekedéséhez vezet. A kockázat ebben a kérdésben az, hogy a magán szektor egy ilyen kivételezett helyzetben legalább olyan hatékonytalan lesz, mint az állami tulajdonú cég, azzal a különbséggel, hogy a lehetséges hasznot learatja, a terheket pedig az állam nyakába varja.

A harmadik, és talán a legbeszédesebb érv a privatizáció ellen a következő. Nem kétséges, hogy azoknak a közjavaknak és közszolgáltatásoknak a jó része, amelyeket az állam el kíván idegeníteni, rosszul működött: nem volt mel a kellő szakértelem az igazgatásban, alulfinanszírozottak voltak stb. Mindazonáltal, ha rosszul is működtek, a posták, a vasúti hálózat, az idősothtonok, a börtönök, és

más, privatizációra kiszemelt intézmények feladatai megmaradnak a központi hatóságok felelősségi körében. Még miután el is adták őket, még akkor sem lehet kitenni ezeket kizárólag a piac szeszélyének. Természetükből fakadóan olyan funkciók ezek, amelyeket *valakinek* szabályoznia kell.

Az alapvetően kollektív felelősségi körbe tartozó, félig magán, félig közösségi funkciókról egy igen régi történet juthat az eszünkbe. Az Egyesült Államokban manapság, ha az állam ellenőrizni akarja, hogy a polgár nem követett-e el szabálytalanságot az adó visszajelentésében, akkor, bár a kormány dönt az ügy kivizsgálásáról, a vizsgálatot magát nagy valószínűséggel egy magántársaság folytatja le. Ez utóbbi szerződést kötött arra, hogy az állam nevében elvégzi a munkát, nagyrészt úgy, ahogy magáncégek szerződtek Washingtonnal arra, hogy biztonsági, szállítási és technikai szolgáltatásokat nyújtsanak az iraki háborúban és másutt (megfelelő haszonért, persze). Hasonlóképpen a brit kormány magánvállalkozókkal szerződik idős személyeknek biztosítandó otthonápolási tevékenységre – olyan tevékenységre, amelyet egykoron az állam maga látott el.

A kormányok kiszervezik tehát feladataikat olyan magáncégeknek, amelyek azt állítják magukról, hogy olcsóbban és jobban elvégzik azokat, mint az állam maga. A tizenkilencedik században ezt adóintendánsi rendszernek hívták. A korai modern kormányzatoknak gyakran hiányoztak az eszközeik arra, hogy beszedjék az adókat, és így pályázatot hirdettek a feladat elvégzésére magánszemélyek körében. Az, aki a legtöbbet ajánlotta, elnyerte a munkát, és miután kifizette a megállapodott összeget, annyit szedett be, amennyit akart, és szabadon bonyolíhatta le a folyamatot.

A kormány így – cserébe azért, mert készpénzt kapott – engedményt adott az adó összegéből. A monarchia bukása után Franciaországban széles körű volt az egyetértés a tekintetben, hogy az adóbeszedés kiszervezése groteszk módon hatékonytalannak bizonyult. Mindenekelőtt lejárta – a népi gondolkodásban hasznosuló profitvadászokként ábrázolt – államot. Másodsorban jelentős mértékben kisebb jövedelmet termelt, mint a jól megszervezett központi behajtás idején, ha másért nem, hát azért, mert a profit a magán adóbeszedők zsebébe vándorolt. És harmadszor: elégedetlenséggel töltötte el az adófizetőket.

A mai Egyesült Államokban az állam elvesztette

hitelességét és nem rendelkezik megfelelő közösségi forrásokkal. Érdekes módon nincsenek elégedetlen adófizetők – vagy legalábbis általában téves indokok miatt elégedetlenek. Mindazonáltal, a problémák, amelyeket teremtettünk magunknak, alapjában véve hasonlóságot azokhoz, amelyekkel az *ancien régime* került szembe.

Akárcsak a tizenkilencedik században, ma is, az állami feladatok és képességek kiüresítésével csökkentük az állam közösségi rangját. A végeredmény: „elszigetelt közösségek”, a szó valamennyi értelmében: a társadalom olyan kisebb közösségekre osztozik, amelyek naivan funkcionálisan függetlennek tartják magukat a közösségtől és a közigazgatástól. Ha kizárólag vagy túlnyomó mértékben magánügynökségekkel dolgozunk, akkor idővel felhígnak a kapcsolataink a közszférával, amellyel nem állunk közvetlen kapcsolatban. Nem nagyon számít, hogy a magánszektor jobban vagy rosszabbul, drágábban vagy olcsóbban végzi el ugyanazt a munkát. Mindkét esetben csökken a vonzerőnk az állampolgárok körében.

Ezt a folyamatot egyik legjobb modern végrehajtója jól leírta. Margaret Thatcher állítólag azt állította, hogy nincs „olyan, hogy társadalom. Csak egyes emberek, férfiak és nők és családok vannak”. Azonban ha a társadalom nem létezik, csak individuumok és az „éjjeliőr” állam – amely távolról figyeli azokat a tevékenységeket, amelyekben nem játszik semmilyen szerepet – akkor mi az, ami összeköt bennünket? Elfogadjuk a magán rendfenntartó erőket, magán postaszolgálat, az államnak magán logisztikai szolgáltatást nyújtó ügynökségek létezését háború idején és még sok más egyebet. Pontosan azokat a feladatokat privatizáltuk, amelyeket a modern állam a tizenkilencedik században és a huszadik század elején magához vont.

Mi az akkor, ami pufferként szolgálhat az állampolgárok és az állam között? Biztosan nem a társadalom, amely erős nyomás alatt van, hogy túlélje a közszféra kiüresedését. Az állam elhalása szóba sem kerülhet. Ha valamennyi szolgáltatási feladatát elveszítjük tőle, akkor is velünk marad, ha másért nem, hát azért, hogy az ellenőrzés és a megtorlás feladatát ellássa. Így az állam és a polgárok közötti közbenső intézmények és kötelezettségek eltűnnek: semmi nem marad a kölcsönös szolgáltatások és kötelezett-

ségek hálójából, ami korábban egymáshoz kapcsolta őket a közösen elfoglalt közösségi terekben. Ami marad, azok kizárólag magánszemélyek és egymással az állam kifosztásában és saját érdekükben versengő vállalkozások.

A következők semmivel sem kecsgetetőbbek ma, mint amilyenek a modern állam kialakulása előtt voltak. Valóban, az államképződés ösztönzése, abban a formában, ahogy mi megismertük, annak megértéséből származott, hogy semmilyen individuumból álló közösség sem maradhat fenn sokáig közös célok és közös intézmények nélkül. Az a valóságfelfogás, hogy sokak magánhasznából áll össze a közösség boldogulása, már a születésben lévő ipari kapitalizmus liberális kritikusi szemében is nyilvánvaló abszurditásnak számított. John Stuart Mill szavaival: "alapvetően visszatartó egy olyan társadalomnak a gondolata, amelyet csak az anyagi érdekből származó kapcsolatok és érzések tartanak össze".

Mit lehet hát tenni? Az állammal kell kezdeni: az állam a kollektív érdekek, a kollektív célok, a kollektív javak megtestesülése. Ha nem tanuljuk meg ismét „elgondolni az államot”, akkor nem jutunk messzire. De mit is kell tennie az államnak? Legelőször is, nem kell magát szükségtelenül megdupláznia. Ahogy Keynes írta: „A kormány számára nem az a fontos, hogy olyasmint csináljon, amit az egyének már csinálnak, és hogy ugyanazt egy kicsit jobban vagy egy kicsit rosszabbul csinálja, hanem hogy olyan dolgokat végezzen el, amit jelenleg más egyáltalán nem csinál meg”. És tudjuk, keserűen tapasztalhattuk az elmúlt évszázadban, hogy van néhány dolog, amit az államnak egészen biztos, hogy *nem szabad* csinálnia.

A progresszív állam huszadik századi narratívája abból indult ki, hogy a történelem a mi oldalunkon, a reformerek, a szocialisták, a radikálisok oldalán áll: hogy a mi terveinkre, a késői Bernard Williams szavaival, a világegyetem az áldását adta. Manapság nem mondhatunk hasonlóan megnyugtató dolgokat. Éppen hogy magunk mögött hagytuk a doktrínák évszázadát, a maga ijesztő önhittségével, hogy meg tudja mondani, mit kell tennie az államnak, és hogy emlékeztesse az egyéneket – ha szükséges, erőnek erejével – hogy az állam tudja, mi a jó nekik. Ide nem térhetünk vissza. Ha még egyszer végiggondoljuk az államot magát, jobban tesszük, ha azzal kezdjük, hogy felmérjük a korlátait.

Hasonló okok miatt értelmetlen lenne újraéleszteni a huszadik század elejének szociáldemokrata retorikáját. Azokban az években a demokratikus baloldal a forradalmi, marxista szocializmus kevésbé kompromisszumkész változatai, majd a későbbi években ezek kommunista örökösei alternatívájaként jelentek meg. Furcsa skizofrénia volt tehát jellemző a szociáldemokráciára. Miközben bizakodva menetelt előre egy jobb jövő felé, állandóan idegesen kellett balra néznie. *Mi* nem vagyunk tekintélyelvűek! *Mi* a szabadságot akarjuk, nem az elnyomást! *Mi* demokraták vagyunk, akik hisznek a szociális igazságosságban is, a szabályozott piacokban és így tovább.

Addig amíg a szociáldemokraták első számú célja az volt, hogy meggyőzzék a szavazókat: ők tisztelhető radikális választást jelentenek a liberális politika keretei között, addig ennek a defenzív álláspontnak volt értelme. Ma már azonban ez a retorika hatástalan. Nem véletlen, hogy a kereszténydemokrata Angela Merkel választást nyerhetett Németországban szociáldemokrata ellenfelével szemben – még a pénzügyi válság kellős közepén is – egy olyan programmal, amely alapjában véve igen hasonlít egy szociáldemokrata programra.

A szociáldemokrácia a mai európai politika prózája. Nagyon kevés olyan európai politikus van, és valószínűleg még kevesebb befolyásos pozícióban, akik a szociáldemokráciának az állam feladataival kapcsolatos alapvető tételeitől eltérő véleményt tudna megfogalmazni. Még akkor is így van ez, ha világlátásukban jelentősen különböznek egymástól. Következésképpen a mai Európában a szociáldemokraták nem tudnak valami gyökeresen mást ajánlani a választóknak: Franciaországban például az állami tulajdonlás növelését szorgalmazó rugalmatlan álláspontjuk sem nagyon különbözteti meg őket a gaulle-ista jobboldal colbertianus hajlamától. A szociáldemokráciának újra kell gondolnia a céljait.

A probléma nem a szociáldemokrata politikában van, hanem abban a nyelvzetben, amelyben megfogalmazódik. Amióta a tekintélyuralom kísértése megszűnt a baloldalon, a demokráciára való hivatkozás igencsak redundánssá vált. Ma már valamennyien demokraták vagyunk. A szociális jelző azonban jelent még valamit – kétségkívül többet, mint néhány évtizeddel ezelőtt. Mi megkülönböztetöt mondhat hát ma egy szociáldemokrata a szociális kérdésben?

Képzeld el, hogy egy vasúti pályaudvart akarunk építeni. Valós vasúti állomást, nem olyat, mint a New York-i Pennsylvania pályaudvar, ami egy szenespincében elhelyezett 60-as évekbeli plázára hasonlít. Valami olyasmit, mint a londoni Waterloo pályaudvar, a párizsi Gare de l'Est, a mumbai Victoria Pályaudvar vagy a gyönyörű új, berlini Hauptbahnhof. A modern életnek ezekben a figyelemreméltó katedrálisokban a magánszektor tökéletesen illeszkedik a környezetéhez: végtére is semmi szükség nincs arra, hogy az állam újságos bódékat vagy kávézókat üzemeltessen. Mindenki, aki emlékszik a brit állami vasútállomást utasellátóinak műanyagba csomagolt szikkadt szendvicseire, egyetért abban, hogy ezen a területen növelni kell a versenyt.

A vonatközlekedésben azonban nem érvényesülhet a verseny. A vasúti közlekedés – akárcsak a mezőgazdaság vagy a posta – gazdasági tevékenység és ugyanakkor alapvető közjóság. És nem lehet hatékonyabbá tenni a vasutat úgy, hogy két vonatot működtetünk egy útvonalon, és megnézzük, hogy melyik nyújt jobb teljesítményt: a vasút természetes monopólium. Hihetetlennek tűnik, de az angolok most a buszközlekedésben teremtettek versenyt. A tömegközlekedés paradoxona természetesen az, hogy az, aki jobban végzi a munkáját, az tűnik a legkevésbé „hatékonyak”. Az az autóbusz, amely expressz szolgáltatást nyújt azoknak, akik ezt megengedhetik maguknak, és elkerüli az útból kieső és csak alkalmi utasokat biztosító falvakat, több hasznot termel a befektetőnek. Valakinek – helyesebben valamelyik államnak vagy helyi önkormányzatnak – el kell végeznie a hasznot nem hozó, nem hatékony helyi szolgáltatást is. Ha nem végzi el, akkor a feladat el nem látásából következő rövid távú kár követi. Ezért, ahogy azt meg lehetett jósolni, a autóbuszközlekedés „versenyével” – Londont kivéve, ahol megfelelő mértékű a kereslet – a közszféra költségei növekedtek, a viteldíjak jelentősen emelkedtek, ott ahol a piac ezt elbírta, és az expressz buszjáratokat működtető társaságok haszna is megugrott.

A vonat-, akárcsak az autóbusz-közlekedés, mindenekelőtt szociális szolgáltatás. Bárki nyereségesen tud működtetni egy olyan vasutat, ami csak London és Edinburgh, Párizs és Marseille, Boston és Washington között közlekedik oda-vissza. De

mi legyen a szárnyvonalakkal, amelyeknek csak alkalmi utasaik vannak? Senki nem fogja megfizetni az ezzel járó többletköltségeket. Csak a közösség – az állam, a kormányzat, a helyi önkormányzatok tehetik ezt meg. A szükséges támogatás mindig hatékonytalannak fog tűnni bizonyos közgazdászok szemében. Persze, olcsóbb lenne felszámolni ezeket a szárnyvonalakat, és azt mondani az embereknek: közlekedjétek gépkocsival!

1996-ban a brit államvasút privatizációját megelőző évben a brit vasút Európában a legkevesebb állami támogatást kapta. Abban az évben Franciaország 21, Olaszország 33, Nagy-Britannia 9 fontot költött fejenként vasúti beruházásra. Ez a különbség jól tükröződött ezen országok vasúti szolgáltatásainak minőségében. És azt is megmagyarázza, hogy miért lehetett a brit vasúti hálózatot csak olyan nagy veszteséggel privatizálni. Hát azért, mert olyan rossz minőségű volt az infrastruktúrája!

A beruházások terén mutatkozó ellentétek azonban jól alátámasztják az álláspontomat. A franciák és az olaszok már régóta szociális feladatként kezelték a maguk vasúti közlekedését. A vasúti közlekedés fenntartása a központtól távol eső területeken, bár nem hatékony, segít a helyi közösségek fenntartásában. Azzal, hogy alternatív lehetőséget biztosít a közúti közlekedéssel szemben, csökkenti a környezeti ártalmakat. A pályaudvar és a pályaudvar által nyújtott szolgáltatások a közösségi törekvések megjelenítői és szimbólumai.

Fentebb megfogalmaztam, hogy a vasútközlekedés fenntartása a központtól távol eső területekre a szociális érzület megőrzését szolgálja ott is, ahol közgazdaságilag ésszerűtlennek tűnik. Mindez azonban felvet egy fontos kérdést. A szociáldemokraták nem fognak messzire jutni azzal, ha olyan, megolgy dicséretes célokat javasolnak, amelyekről ők maguk is elismerik, hogy többre kerülnek, mint alternatíváik. Oda fogunk kilyukadni, hogy elismerjük a közösségi szolgáltatások erejét, alulértelmezzük a költségeit... majd nem csinálunk semmit. Újra kell gondolnunk, hogy milyen eszközök állnak rendelkezésünkre valamennyi költség felmérésére. A társadalmi és gazdasági költségekre egyaránt.

Íme egy példa. Olcsóbb dolog „jótékonykodni” a szegényekkel, mint a jog szerint járó szociális szolgáltatásokat biztosítani nekik. „Jótékony célú”

alatt vallási alapú karitatív, magán vagy független kezdeményezéseket, jövedelemfüggő támogatást, lakhatási támogatást, étkezési jegyet, ruházatkodási segélyt és ilyeneket értek. Azonban kizuhodottan megalázó dolog a kedvezményezett oldalán állni ennek a segélyláncnak. A brit közigazgatásban a harmincas évek nagy világválságának áldozatainál alkalmazott rászorultsági elvet az idősebb generáció a mai napig undorral és még dühösen is emlegeti.

Vizont nincs megalázottság-érzés, ha a láncolat végén jog van. Ha alanyi jogon jár Önnek a munkanélküliségi segély, a nyugdíj, a rokkantsági segély, az önkormányzati lakhatás, vagy bármi más, az állam által nyújtott kedvezmény – és senki nem nyomoz utána annak, hogy elég mélyre süllyedt-e ahhoz, hogy „megérdemelje” a segítséget – akkor már nem fog olyan nehezére esni elfogadni ezt a segélyt. Csakhogy az ilyesfajta, alanyi jogon járó juttatások sokba kerülnek.

De mi van akkor, ha a megaláztatást magát is költségment, teherként fogjuk fel a társadalom számára? Ha úgy döntünk, hogy „beárazzuk” a kárt, amit a polgártársak előtti megszegényítés okozott, mielőtt az illető megkapta volna a túléléshez szükséges minimális segítséget. Más szavakkal, mi van, ha beszámítjuk a termelékenység, a hatékonyság vagy jóllét-érzésbe a megalázó rászorultság-elv és az alanyi jogon járó juttatások közötti különbséget. Arra a megállapításra juthatunk, hogy az alanyi jogon járó ellátás, az állami egészségbiztosítás, az állandó támogatott közönségi közlekedés nagyon is költséghatékony módja közös céljaink elérésének. Természetesen magában rejti persze a konfliktusok lehetőségét.

És hogyan "árazzuk be" a megaláztatást? Mi a mérhető költsége annak, ha az elszigetelten élő állampolgárokat megfosztjuk a nagyvárosi életforma biztosította előnyöktől? Milyen árat vagyunk hajlandók megfizetni egy jó társadalomért? Nem tudjuk. De ha fél sem tesszük magunknak ezeket a kérdéseket, akkor hogyan reménykedhetnénk a válaszok megtalálásában?

Mit értünk „jó társadalom” alatt, amikor arról beszélünk? Normatív perspektívából kiindulva kezdhethetjük a morális „narratívával”, melyben el kell helyeznünk a magunk kollektív választásait. Egy ilyen normatíva azután felválthatja azokat a szűkkeblű közgazdasági fogalmakat, amelyek béklyók közé

szorítják a témáról folytatott mai beszélgetéseinket. Azonban nem egyszerű dolog ily módon meghatározni az általános céljainkat.

A múltban a szociáldemokrácia kizárólag a jó és a rossz kérdésével volt elfoglalva: annál is inkább, mert a végletes gazdagság és a materializmus imádata elleni keresztény ellenszenvvel beoltott, Marx előtti morális szókészletet örökölte. Azonban az ilyesfajta megfontolásokat gyakran megtévesztették az ideológiai kérdésfeltevések. Vajon a kapitalizmus halálra van ítélve vagy sem? Ha igen, akkor egy adott politikának a bukás előre hozatalán kell-e dolgoznia. Vagy ha ezt teszi, akkor azt kockáztatja, hogy meghosszabbítja a létezését? Ha nincs halálra ítélve a kapitalizmus, akkor más perspektívában vetődik fel a politikaválasztás kérdése. Mindkét esetben a rendszer kilátásaira irányul a kérdés, ahelyett, hogy egy adott kezdeményezés lényegéből fakadó erőnyeit vagy hiányosságait vizsgáltuk volna. Manapság már nem foglalkoztatnak bennünket az ilyesfajta kérdések. Így azután közvetlenebbül szembesülünk döntéseink morális következményeivel.

Vajon mi az, amit ugyanúgy gyűlöletesnek tartunk a pénzügyi kapitalizmusban vagy a fogyasztói társadalomban, mint a tizennyolcadik századi emberek? Mi az, amit ösztönösen rossznak tartunk a jelenlegi berendezkedésben, és mit tehetünk ellene? Mi az, ami elfogadhatatlan benne? Mi az, ami a tulajdonról vallott felfogásunkat sérti, amikor a gazdagok korlátozás és másokra való tekintet nélküli lobbizásával szembesülünk? Mi az, amit elveszítettünk?

Az ilyen kérdésekre adott válaszoknak a szabadjára engedett piac vagy a felelőtlen állam morális kritikájának formáját kell magukra öltetniük. Meg kell, hogy értsük, miért sértik az igazságérzetünket. Arra van szükségünk, röviden szólva, hogy visszatérjünk a végső kérdések birodalmába. Itt persze a szociáldemokrácia szerepe korlátozott, mert a saját válasza a kapitalizmus dilemmáira nem volt egyéb, mint a Felvilágosodás szociális kérdésre adott morális diskurzusának kései kifejezése. A mi problémáink egészen másfélék.

Azt hiszem, a biztonság hiányának új korszakába léptünk. Az utolsó ilyen korszak, melyről Keynes emlékezetes elemzést adott a *Béke közgazdasági következményei* (1919) című művében, a prosperitás és a haladás, valamint az akkor még az élet nemzetközi-

vé válásának nevezett globalizáció évtizedeit követte. Miként Keynes leírja, a kereskedelemgazdaság az egész világon elterjedt. A kereskedelem és a kommunikáció soha nem látott ütemben fejlődött. 1914 előtt széles körben elfogadottnak számított, hogy a békés gazdasági csere logikája diadalmaskodni fog a nemzeti önérdék felett. Senki nem hitte, hogy ennek a trendnek hirtelen vége szakad. Pedig az történt.

Mi is átéltük a stabilitás, a biztonság és a határtalan gazdasági növekedés illúzióját. De mindez immár a hátunk mögött van. Belátható időn belül a gazdasági biztonság ugyanolyan hiányával kell számolnunk, mint ahogy a kultúra területén is bizonytalanok vagyunk. Bizonyosan kevésbé vagyunk bizakodóak közös céljainkban, környezeti állapotaink fenntarthatóságában, személyes biztonságában, mint bármikor a második világháború után. Semmilyen elképzelésünk sincs arról, hogy gyermekeink milyen világot fognak örökölni, és nem ringathatjuk többé magunkat abban az illúzióban, hogy az a mi nyugodt világunkra fog hasonlítani.

Újra végig kell járnunk azokat az utakat, amelyeken járva nagyszüleink generációja megválaszolta a hasonló kihívásokat és fenyegetéseket. Az európai szociáldemokrácia, a New Deal és a Great Society itt az Egyesült Államokban, explicit válaszok voltak a kor biztonsághiányára és méltánytalanságaira. A nyugati világban ma már csak kevesen vannak, akik átélték a világ összeomlását. Nehezen tudjuk elképzelni liberális intézményrendszerünk teljes pusztulását, a demokratikus konszenzus teljes felbomlását.

Pedig pontosan egy ilyen pusztulás váltotta ki a Keynes-Hayek vitát és pontosan ebből született meg a keynesi konszenzus és a szociáldemokrata kompromisszum: az a konszenzus és az a kompromisszum, amelyben felnőttünk, és amelynek vonzerejét elhomályosította teljes sikere.

Ha a szociáldemokráciának van jövője, akkor a félelem szociáldemokráciájaként lesz neki. Nem az optimista haladás nyelvezetét kell visszahoznunk, hanem hozzá kell kezdenünk a közelmúlt történetének felelevenítéséhez.

A radikális másképp gondolkodók első feladata manapság, hogy emlékeztessék hallgatóságukat a huszadik század eredményeire, a felszámolásukhoz vezető nemtörődöm kapkodásunk valószínű következményeivel együtt.

A baloldalnak, hogy világosan fogalmazzunk, meg kell jegyeznie valamit. A *jobboldal* az, amely örökölte – egy univerzális projekt nevében – a pusztítás és a megújítás modernista, ambiciózus kényszerét. A stílusukban és ambíciójukban karakterisztikusan szerény szociáldemokratáknak határozottabban állást kell foglalniuk a múlt eredményeivel kapcsolatban. A szociáldemokrata állam felemelkedése, a kollektív identitásunkat és közös céljainkat illusztráló és segítő közjavak és közszolgáltatások, vagyis a közszféra évszázados építése, a jóléti intézménynek mint jognak, működésének mint szociális kötelességnek a felfogása: nem lebecsülendő eredmények ezek.

Nem zavarhat meg bennünket az, hogy ezek a vívmányok csak részlegesen valósulhattak meg. Ha semmi mást nem is tanultunk meg a 19. századból, annyit mindenképpen, hogy minél tökéletesebb a válasz, annál szörnyűbbek a következményei. A nem kielégítő körülmények tökéletlen korrekciója, ez a legtöbb, amit remélhetünk, és valószínűleg ez a maximum, amire törekedhetünk. Mások azzal töltötték az elmúlt harminc évet, hogy módszeresen felszámolják és destabilizálják ugyanezeket a korrekciókat: dühösebbeknek kellene lennünk emiatt, mint amennyire dühösek vagyunk. Aggódunk is kellene miattuk, már csak az óvatosság okán is. Miért siettünk annyira szétverni az elődeink által oly szorgalmasan felépített gátakat? Vajon bizonyosak lehetünk benne, hogy nem jön az árvíz?

A félelem szociáldemokráciája olyasmiról, amiért küzdeni kell. Feladni egy évszázad nehezen megszült eredményeit egyet jelent a korábbi és az utánunk következő generációk elárulásával. Tetszetős – de félrevezető – lenne azt állítani, hogy a szociáldemokrácia, vagy valami ahhoz hasonló, egy olyan jövőt reprezentál, amit mi egy paradicsomi világban festünk le magunknak. Még csak a paradicsomi múltat sem reprezentálja. Azonban a jelenben rendelkezésünkre álló választási lehetőségek közül jobb, mint bármi más. Orwell (...) ezeket írta a forradalom napjait élő Barcelonáról: "Sok minden van benne, amit nem értettem, sőt, bizonyos értelemben nem is szerettem, de azonnal ráismertem arra a helyzetre, amiért érdemes küzdeni."

Azt hiszem, nem kevésbé igaz ez mindarra, amit a szociáldemokrácia huszadik századi emlékezetében fedezhetünk fel.

(*New York Review of Books*)

A Valóság 2009. évi (LII. évfolyam) számainak tartalomjegyzéke

CIKKEK, TANULMÁNYOK

<i>Anka László</i> : Apponyi Albert gróf vallás- és közoktatásügyi minisztersége	7	52
<i>Ankerl Géza</i> : Kelet-európaiság még 1990 után is?	12	25
<i>Bangó Jenő</i> : A homo szemantikája	1	73
<i>Bangó Jenő</i> : A konfliktus szemantikájának áttekintése, globális konfliktusok és a pedagógia	9	14
<i>Bánhegyi György</i> : Európa kettős gyökerei és a mentális geográfia	1	91
<i>Bernard Le Calloch</i> : Pierre Bourdेलot, Krisztina svéd királynő személyes orvosa	8	10
<i>Bodacz-Nagy Zsuzsa</i> : Identitásváltozás és megterés a Jehova tanúinál Erdélyben	9	88
<i>Bódi Stefánia</i> : A haláltbüntetés Németországban	9	57
<i>Bolvári-Takács Gábor</i> : A művészeti főiskolák politikai újjászervezése 1949-ben	4	83
<i>Brandt Györgyi</i> : Az első külföldi magyar tanszék megalapítása (Gragger Róbert a berlini egyetemen)	1	51
<i>Brebán Zsófia</i> : Alternatív globalizációs stratégia	4	8
<i>Csath Magdolna</i> : Globalizáció és magyar esélyek	10	12
<i>Csehi Róbert Imre</i> : Lincoln hagyatéka	11	83
<i>Csorba József</i> : A krízismodellezés információ- és kommunikációpolitikája	11	12
<i>Csorba József</i> : A politikai informacionalizmus Magyarországon (2. rész)	5	1
<i>Csorba József</i> : A politikai informacionalizmus Magyarországon	2	1
<i>Domonkos Endre</i> : A katalán regionális autonómia és tapasztalatai Kelet-Közép-Európában	3	72
<i>Dr. Bencsik Andrea-Oláh László</i> : A világgazdaság és a vállalatok társadalmi felelősségvállalása	8	64
<i>Dr. Sipos Ete Almos</i> : Hány választott népe van Istennek?	4	17
<i>Egedy Gergely</i> : Irving Babbitt, a korlátok szószólója	11	1
<i>Egri Zoltán-Ménes András-Tánczos Tamás-Törőcsik Viktória</i> : A fejlődés humán és gazdasági vonatkozásai a regionális Közép-Kelet-Európában	12	59
<i>Erős Vilmos</i> : A 19. századi nyugat-európai (francia és angol) történetírás	8	46
<i>Erős Vilmos</i> : A magyar történetírás a két világháború közötti időszakban	2	49
<i>Erős Vilmos</i> : Van-e a történelemnek elmélete?	11	67
<i>Fekete Mária</i> : Gondolatok a kora vaskori Dunántúlról	4	28
<i>Fekete Norbert</i> : Harmadik út, földosztás, Kert-Magyarország	8	89
<i>Frenyó Zoltán</i> : Fogalomharc és létharc	8	1
<i>Frenyó Zoltán</i> : Szent Ágoston a hazugságról	3	10
<i>Garaczi Imre</i> : Az információs társadalom kihívásai a 21. században	6	1
<i>Gazdag László</i> : A pénzmennyiség szabályozásának hatása a válságra (Történelmi párhuzamok – külföldön és itthon)	2	99
<i>Gereben Ágnes</i> : Médiatörvények a posztsovjet térségben	11	73
<i>Gulyás László Szabolcs</i> : A középkori mezővárosok gazdasági-társadalmi szerepének megítélése a történeti szakirodalomban	2	69
<i>Gulyás László</i> : Közigazgatási térfeosztás és nemzeti kérdés az első Csehszlovák Köztársaságban (1918-1938)	4	73
<i>Igaz Levente</i> : Háborúzó államok és államfejlődés a VIII-XIII. századi Pireneusi-félszigeten	4	41
<i>Ispánki Dávid</i> : Információs társadalom és képi kommunikáció	9	66
<i>Galbraith, James K.</i> : Az „új monetáris konszenzus” vége	4	1
<i>Jordán Gyula</i> : Társadalmi konfliktusok a kínai „harmonikus társadalomban”	3	187
<i>Juhász Annamária</i> : Prohászka Ottokár kora szociális problémáiról	8	16
<i>Kapronczay Károly</i> : Közép-Európa egészségügyi reformja a XVIII. században	7	34
<i>Kávássy János</i> : Válság, recesszió, paradigma	6	90
<i>Kávássy János</i> : Variációk egy témára. Aktuális gondolatok Randall E. Parker „Reflection on the Great Depression” című munkájáról	8	81
<i>Kelemen Gábor</i> : A borderline személyiség genealógiája	6	64
<i>Kerékgyártó T. István</i> : Szempontok a magyarországi cigánység társadalmi konstrukciójához	7	94
<i>Koltay András</i> : Vallásgyalázás és szólásszabadság	5	16
<i>Kovács Emőke</i> : Az 1956-os forradalom és megtorlás Kaposváron	11	56
<i>Kulcsár Dezső</i> : A fenntartható fejlődés: mi a valóság?	3	24
<i>Lagzi Gábor</i> : A lengyel státustörvény	5	85
<i>Magyari Beck István</i> : Jelen, múlt, jövő (Gondolatok a világválságról)	3	1
<i>Magyari Beck István</i> : Róma és Brüsszel (Káosz és felvilágosodás a történelemben)	10	1

<i>Máthé Áron</i> : Málenkij robot – az elhurcolások hazai felelősei	1	60
<i>Menyhay Imre</i> : A Nobel-díj, a tanárverés és a pénzügyi válság (1. rész)	1	1
<i>Menyhay Imre</i> : A Nobel-díj, a tanárverés és a pénzügyi válság (2. rész)	2	26
<i>Mezei Balázs</i> : Három nemzedék – s ami utána már nem következik	9	1
<i>Miklóssy Endre</i> : Közigazgatásunk széthullása	12	1
<i>Miskolczy Ambrus</i> : Mítosz és zene (Közelítések a Cantata Profana értelmezéséhez)	7	1
<i>Miskolczy Ambrus</i> : Politika és emlékezet (Kazinczy Ferenc és a politikai nyilvánosság az 1820-as években)	10	25
<i>Miskolczy Ambrus</i> : Széchényi Ferenc és József nádor, Metternich és Öfelsége dilemmái	3	37
<i>Molnár Adrienn–Felföldi János</i> : A Termelői Értékesítői Szervezetek tagjai véleményének elemzése	7	101
<i>N. Mandl Erika</i> : „Szemléink” a színháztudomány szolgálatában (A revue-k »szemlék« színházi rovatai)	6	44
<i>Nagy Károly</i> : Magyar emigráns küldetéstudat, mint örökség	6	38
<i>Nemes Károly</i> : Mit mondott (volna) Szent Tamás a filmművészetről	9	51
<i>Németh György</i> : Kórház és orvosok a XX. századi Budapesten	4	53
<i>Ötvös István</i> : Kémkedés és koncepció	11	38
<i>Palkó Katalin</i> : A középszint hazai problematikája az identitásalapú térfelosztás tükrében	12	44
<i>Palkó László András</i> : Jól megünnepeltük! (Sztálin 70. születésnapja)	12	84
<i>Pelle János</i> : A lincselés és az erőszak amerikai hagyománya	10	54
<i>Pelle János</i> : De Gaulle és Sartre	6	56
<i>Richly Gábor</i> : C. G. E. Mannerheim – Finnország megmentője?	12	75
<i>Schlett András</i> : Kézben tartott piacgazdaság, a bürokratikus kapitalizmus Kínában	10	74
<i>Somos Róbert</i> : Az etika pozíciójának változásai Pauler Ákos életművében	6	73
<i>Soós Eszter Petronella</i> : Sarkozy gaulle-izmusa avagy miért nem látják a francia szocialisták a fától az erdőt?	4	22
<i>Szabados György</i> : Koppány – a megismerhetetlen Árpád-házi nagyúr	5	30
<i>Szigetvári Krisztián</i> : A Dél-Dunántúl kapcsolatai a horvátországi magyarsággal	7	69
<i>Szigetvári Krisztián</i> : Primo de Rivera diktatúrájának vázlatos története (1923. szeptember – 1930. január)	3	45
<i>Szöllősy Kálmán</i> : A vérfertőzés ügye. Koppány, Sarolt, Karold és Ajtony	9	72
<i>Tarján Tamás</i> : Országépítőktől piramisépítőkhöz – Baráth Tibor történetírói metamorfózisa	12	97
<i>Techet Péter</i> : A jog mint vágy, avagy egy reális jogkép felé	9	27
<i>Tefner Zoltán</i> : Bomlás és újjá születés. A berni Magyar Királyi követség megalapításának előzményei (1918-1921)	1	24
<i>Tófalvi Zoltán</i> : Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc harc hatására született tervek, elképzelések	2	82
<i>Tófalvi Zoltán</i> : Az erdélyi „ENNSZ-memorandum”	5	60
<i>Tóth Gergely</i> : Miért van szükség új közgazdaságtanra?	5	68
<i>Tóth László</i> : Erdélyi szellem – népi politika. (Egy székelyföldi törvényhatóság felsőházi tagválasztása a második bécsi döntést követően)	3	60
<i>Vahid Yousefi–Kóbori Judit</i> : Homoszexualitás és paráznaság szankcionálása az iszlám büntetőjogban	6	22
<i>Vahid Yousefi–Kóbori Judit</i> : A világ és Magyarország erdőgazdálkodása és fatermelése	10	82
<i>Várdy Béla</i> : A Gulág-kutatás helyzete az Egyesült Államokban	10	58
<i>Véliky János</i> : Villogó bicskák (A nemesség viszonya a haladáshoz Kossuth Pesti Hírlapjában)	10	40
<i>Vigh Károly</i> : Duray Miklós ügye az MSZMP Központi Bizottsága előtt	1	67
<i>Vincze László</i> : Lehet-e szerepe a kisebbségi sajtónak a nyelvhasználat tudatosításában? (Négy európai kisebbségi napilap összehasonlító tartalomlemzése)	5	99

KÖNYVISMERTETÉSEK

<i>Bencze Lóránt</i> : Megbélyegzettek	1	112
<i>Biernaczky Szilárd</i> : Az első magyar monográfia Vittorio Alfieri életművéről	6	103
<i>Bögre Zsuzsanna</i> : A siker titka az egyéni gazdék körében	6	109
<i>D. Molnár István</i> : Forró ősz a lengyel–magyar határon	7	114
<i>Domonkos Endre</i> : Kilábal-e Spanyolország a válságból?	12	110

<i>Dr. Kapronczay Károly: A huszadik század igazi arca</i>	6	106
<i>Dr. Kapronczay Károly: Börtönélet Magyarországon</i>	8	114
<i>Dzsida Eszter: A Vajdaság kihatásának elhallgatott titkai és borzalmai</i>	5	107
<i>Erős Vilmos: Ernst Breisach historiográfiájáról</i>	4	105
<i>Fiziker Róbert: Hatalmi politika Közép-Európában</i>	9	108
<i>Hérány Ferenc: Az Etika alkalmazása</i>	7	109
<i>Kapronczay Károly: A haza tanítóképzés múltjából</i>	10	110
<i>Kapronczay Károly: A székesfehérvári királysírok története</i>	11	101
<i>Kapronczay Károly: Protestáns kultúra lengyel földön</i>	9	102
<i>Kapronczay Károly: Sopron és vidékének sorsa a trianoni döntés után</i>	2	113
<i>Kapronczay Károly: Szociáldemokrácia az eszmék történetében</i>	5	105
<i>Kapronczay Károly: Új orvostörténeti monográfiák – gondolatok az orvosi monográfiák történetéhez</i>	2	107
<i>Kapronczay Károly: Vitatott személyiségek (Múltunk kritikus kérdései)</i>	4	114
<i>Kapronczay Katalin: A reneszánsz újjászületett orvostudománya</i>	10	104
<i>Kapronczay Katalin: Az Erdélyi Múzeum Egyesület múltjából</i>	8	112
<i>Kapronczay Katalin: Az erdélyi örmények története</i>	7	112
<i>Kapronczay Katalin: Kereskedővilág Magyarországon</i>	12	108
<i>Kapronczay Katalin: Könyves műveltség Erdélyben</i>	11	98
<i>Kósa László: Ortutay Gyula naplója</i>	11	107
<i>Kun Tibor: Világtörténelem – az ember és az emberiség története</i>	8	106
<i>Mészáros Zsolt: Hölgyek naperyővel. (Kéri Katalin könyve a dualizmus kori magyar nőkről)</i>	3	106
<i>Török Bálint: „Némi demokráciától a népi demokráciáig</i>	5	110
<i>Tüü Lászlóné dr.: Egy könyv Móricz Miklósról</i>	6	96
<i>Vági Attila: „Kezdetben az egész világ Amerika volt” (John Locke)</i>	10	107
<i>Vasvári Ferenc: A népiártások százada</i>	10	113
<i>Vigh Károly: Egy cseh történész Közép-Európa történetéről</i>	9	104

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

<i>Anderson, Larrey: A relativizmus mítosza és a toleranciakultusz</i>	7	116
<i>A „piac plusz állam” modelljének kritikája (XVI. Benedek pápa szociális enciklikájának nemzetközi sajtóvisszhangja)</i>	8	116
<i>Bergman, Ronen: Izrael titkos háborúja Iránnal</i>	7	123
<i>A Volksgeist visszatérése (Interjú Isaiah Berlinnel)</i>	12	115
<i>Berman, Sheri: Harc, előzmények nélkül</i>	11	113
<i>Bruckner, Pascal: A gépkocsi eltűnt vonzereje</i>	5	123
<i>Dortier, Jean-François: A nagyravágyás tomya: ki épít magasabbat?</i>	1	126
<i>Duval, Guillaume: Miért súlyos a helyzet?</i>	12	122
<i>Estival, Laurence: Modellváltást a mezőgazdaságban!</i>	12	125
<i>Evan, Thomas: Obama Nobel-díjas problémája</i>	5	125
<i>Fox, Justin: Keynes visszatérése</i>	2	125
<i>Fukuyama, Francis: Új korszak kezdődik</i>	2	120
<i>Gaillard, Norbert: A hitelminősítő intézetek a pénzügyi rendszer és a bírálatok középpontjában</i>	5	117
<i>Gatinois, Claire és Michel, Anne: És akkor a Lehman Brothers csődbe ment</i>	4	123
<i>Lesz-e új mérőszám a GDP helyett?</i>	7	124
<i>Gréau, Jean-Luc: A piacok felelőtlensége</i>	9	114
<i>Halpern, Catherine: Visszapillantás egy különös sikertörténetre</i>	1	121
<i>Höing, Sebastian: A Digitális Világkönyvtár terve</i>	5	122
<i>Johy, Eva: Levél Nicholas Sarkozynak, a Francia Köztársaság elnökének</i>	2	127
<i>Kifelé tartunk-e a válságból (Interjú Paul Jorionnal és Pascal Salinnel)</i>	9	119
<i>Journet, Nicolas: A fősvénység: smucig kisemberek és zsíros görök</i>	3	115
<i>Katsenelson, Vitaly: Jön a kínai buborék?</i>	10	115
<i>Keating, Joshua –Andrew Polk, Andrew: A válság nyertese</i>	3	124
<i>Kenner, David: Ki jut még Izland sorsára?</i>	3	125
<i>Layard, Richard: Eljött az ideje az önzetlenebb kapitalizmusnak</i>	5	119

„A férfiminta hiányzik a fiúgyermek életéből” Interjú Ursula von der Leyen, német családügyi miniszter asszonnyal	2	122
„Behunyt szemmel a falnak.” A pénzügyi válságok esete. (Beszélgetés André Orleánnal)	6	112
<i>Palley, Thomas I.</i> : Az amerikai gazdasági modell vége (A válság makrogazdasági okai)	10	117
Jól meg kell adózatni a nagyon nagy jövedelmeket!” (Beszélgetés Thomas Piketty francia közgazdással)	3	117
A vallások a globalizáció próbája alatt (Interjú Oliver Roy-val, a vallástudományok és az iszlám szakértőjével)	1	119
<i>Sapir, Jacques</i> : A protekcionizmus visszatérte és az ellenzők dühe	6	118
<i>Schultz, Stefan</i> : A protekcionizmus terjedése	3	121
<i>Schwartz, Nelson D.</i> : Új kockázatok a gyengélkedő Kelet-Közép-Európában	4	121
<i>Scruton, Roger</i> : Visszatérés a valláshoz	2	116
<i>Selbourne, David</i> : Toryk, legyetek résen... a blairizmus tönkretette a Munkáspártot	5	121
<i>Snyder, Timothy</i> : A Holocaust és az elhallgatott valóság	11	120
<i>Stelzer, Irwin</i> : A nagy „megszorongatás” után	4	125
<i>Stiglitz, Joseph</i> : Globális kilábalást a globális recesszióból!	9	123
<i>Stiglitz, Joseph</i> : Kapitalista idioták	5	113
<i>Testot, Laurent</i> : A nagyravágás bővületében	1	124
<i>Vega, de la Xavier</i> : Harag és sértődöttség	4	118
<i>Vindt, Gérard</i> : A szociál-darwinizmus, a kíméletlen élet rémképe	10	123
<i>Willets, David</i> : Ki volt Margaret Thatcher?	6	123
<i>Wolf, Martin</i> : Itt van újra 1929?	8	127
<i>Zakaria, Fared</i> : Kapitalista kiáltvány (A kapzsiság jó)	8	121

KÉPEK

<i>A Szent István Egyetem Építéstudományi Kar hallgatóinak</i> (Balogh Bence, Damásdi Krisztina, Horváth Bence, Nagy József) munkái	7
<i>F. Farkas Tamás</i> grafikái	5
<i>Károlyi András</i> grafikái	1
- grafikái	2
- grafikái	6
- grafikái	10
- grafikái	12
<i>Kern Anita</i> grafikái	11
<i>Orosz István</i> munkái	8
<i>Szabó Eszter</i> grafikái	4
- grafikái	9
<i>Várnagy Illikó</i> grafikái	3

E számunk szerzői

<i>Birkás Antal</i> politológus, Debrecen	<i>Kapronczay Katalin</i> főkönyvtáros, Budapest
<i>Boleratzky Lóránd</i> egyetemi magántanár, Budapest	<i>Kertai Pál</i> ny. egyetemi tanár, Debrecen
<i>Győri Szabó Róbert</i> egyetemi docens, Győr	<i>Magyari-Beck István</i> professor emeritus, Budapest
<i>Kapronczai István</i> c. egyetemi tanár, Budapest	<i>Németh István</i> történész, Budapest
<i>Kapronczay Károly</i> történész, Budapest	<i>Prugberger Tamás</i> egyetemi tanár, Miskolc
	<i>Várdy Béla</i> egyetemi tanár, Pittsburg

TARTALOMJEGYZÉK

Magyar Beck István: Rendszerváltásunk rejtett ideológiusa 1

SZÁZADOK

Dr. Birkás Antal: Engedelmesség és ellenállás Luthernál 10
Várdy Béla: Szigetvár meghódítása 1566-ban és a Zrínyiasz létrejötte 20
Németh István: Hantos Elemér közép-európai alternatívája 35
Györi Szabó Róbert: Identitás és futball Korzikán 50
Kertai Pál: Az én szociáldemokráciám 71

MŰHELY

Kapronczai István: Gondok és kitörési lehetőségek az élelmiszeriparban 79
Prugberger Tamás: A hazai foglalkoztatás és munkanélküliség problémái
 külföldi kitekintéssel 89
Boleratzky Lóránd: Államjogi reformok aktualitása 104

NAPLÓ ÉS KRITIKA

Kapronczay Katalin: Öt évszázados időutazás Itáliában 108
Kapronczay Károly: Három könyv a lengyel történelem nagy eseményeiről 111

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Tony Judt: Mi az ami él, és mi az ami halott a szociáldemokráciában (115)

A VALÓSÁG 2009. ÉVI SZÁMAINAK TARTALOMJEGYZÉKE (125)

KÉPEK

Szabó Eszter grafikái

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megtevésszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2010-ik évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 25440 Ft helyett 18000 Ft

Fél évre: 12720 Ft helyett 9000 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 18480 Ft helyett 14000 Ft

Fél évre: 9240 Ft helyett 7000 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 18960 Ft helyett 14000 Ft

Fél évre: 9480 Ft helyett 7000 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 13440 Ft helyett 9000 Ft

Fél évre: 6720 Ft helyett 4500 Ft

Akciónk a 2010-ik évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
- zöldszámon: 06-80-444-444
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
- faxon: 06-1-303-3440
- levélben: MP Zrt. Hírlap Üzletág, Budapest 1008.

